

PT 4190

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE
MODERNĂ

VOL. XX

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. DAN BERINDEI (redactor-șef), ALEXANDRU MAMINA (redactor-șef adjunct), ADRIANA GHEORGHE (secretar de redacție), DANIELA BUȘĂ, ADRIAN-SILVAN IONESCU, MARIAN STROLA, RALUCA TOMI

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: ALIS ALEXĂ
tehnoredactor: DIANA RUSU
coperta: MARIANA ȘERBANESCU

Revista „STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ” apare o dată pe an.

La revue „STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ” paraît une fois par an.

În țară se poate procura pe bază de abonament la:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, București, România, 050711, Tel. 4021-318 81 06, 4021-318 81 46; Fax 4021-31824 44, E-mail: edacad@ear.ro

RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sector 1, P.O. Box 33–57, București, România, Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01; Fax 4021-318 70 02, 4021-318 70 03, E-mail: rodipet@rodipet.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; Tel.: 031 104 46 68; E-mail: office@orionpress.ro

Correspondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Comitetului de redacție, Bd. Aviatorilor 1, 01 1851, București, tel. (021) 212 53 37

Publicație apărută cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor, prin Administrația Fondului Cultural Național

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

Vol. XX, 2007

SUMAR

CUNOAȘTEREA ÎN ISTORIOGRAFIE

ALEXANDRU MAMINA, Istoriografia – între cunoașterea științifică și agnosticism	3
LIVIU DAMIAN, La intersecția disciplinelor cunoașterii: teologia, istoriografia și științele exacte. O privire generală asupra problemei cunoașterii	33
ECATERINA LUNG, O nouă paradigmă istoriografică: istoria culturală	43
BOGDAN POPA, Istoria culturii fizice: între pozitivism și istoria socială și culturală	61

EVOLUȚII SOCIALE ȘI ECONOMICE

NICOLETA ROMAN, Avortul și infanticidul în lumea rurală românească din prima jumătate a secolului al XIX-lea	75
CONSTANTIN ARDELEANU, Geneza contradicțiilor anglo-ruse în privința navigației la gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XIX-lea)	87
RALUCA TOMI, Mărturii despre regimul străinilor în principate: cazul italienilor (1834–1876) .	117

ÎN DEZBATERE

Istoriografia și politica (Dan Berindei, Florin Constantiniu, Șerban Papacostea, Ioan-Aurel Pop) .	139
--	-----

ACTIVITATE ȘTIINȚIFICĂ

Sesiunea „100 de ani de la răscoala din 1907” (Alexandru Mamina)	147
„Modernizarea în România în secolele XIX–XXI” (Venera Achim)	148
Sesiunea anuală de comunicări a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” (Alexandru Mamina) .	150

REVISTA REVISTELOR ISTORICE

„Revista Istorică”, nr. 5–6, 2006 (Alexandru Mamina)	153
„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006 (Bogdan Popa)	153
„Studii și Materiale de Istorie Contemporană”, vol. V, 2006 (Bogdan Popa)	154

„Studii și materiale de istorie modernă”, vol. XX, 2007, p. 1–174

„Document. Buletinul Arhivelor Militare Române”, nr. 1–4 (31–34)/2006 (Alexandru Mamina) .	155
„Annales”, no. 1, 2007 (Nicolae Perpelea)	156
„Chrétiens et Sociétés XVI ^e –XX ^e siècles”, no. 13, 2006 (Ecaterina Lung)	158
„Journal of the History of Medicine and Allied Sciences” (Adriana Gheorghe)	169

RECENZII ȘI NOTE

FLORIN CONSTANTINIU, <i>De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu</i> , București, Editura Enciclopedică, 2007, 520 p. (Alexandru Mamina)	161
PIERO BEVILACQUA, ANDREINA DE CLEMENTI, EMILIO FRANZINA (a cura di), <i>Storia dell'emigrazione italiana: Arrivi</i> , Roma, Editrice Donzelli, 2002, 752 p. (Raluca Tomi)	163
LIVIU MALIȚA (editor), <i>Cenzura în teatru. Documente. 1948–1989</i> , Cluj, Editura Efes, 2006, 302 p. (Bogdan Popa)	165
IRINA GAVRILĂ, <i>Baze de date istorice. Marea proprietate funciară potrivit matricolelor nominale ale locuitorilor împroprietăriți prin Legea rurală din 1864</i> , [București], Editura Oscar Print, 2005, 149 p. (Alexandru Mamina)	166
<i>Impresionismul</i> , [Oradea], Editura Aquila, [2006], 255 p. (Alexandru Mamina)	166
EMMANUEL TODD, <i>L'illusion économique. Essai sur la stagnation des sociétés développées</i> , Gallimard, [1998], 321 p. (Alexandru Mamina)	167
C.G. JUNG, <i>Opere complete, Aion. Contribuții la simbolistica sinelui</i> , 9, [București], Editura Trei, [2005], 376 p. (Alexandru Mamina)	169
NOUTĂȚI EDITORIALE	173

ISTORIOGRAFIA – ÎNTRE CUNOAȘTEREA ȘTIINȚIFICĂ ȘI AGNOSTICISM

ALEXANDRU MAMINA
(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

O discuție despre natura gnoseologică a istoriografiei, adică despre caracterul științific sau nu al acesteia, poate părea specioasă sau, în cel mai bun caz, inutilă. Specioasă în măsura în care introducerea dimensiunii filosofice în problematica cercetării istorice ar altera caracterul științific al acesteia în beneficiul spiritului speculativ; inutilă întrucât ar angaja resursele intelectuale ale istoricilor într-o activitate fără legătură cu esențialul preocupării lor, care privește analiza datelor concrete (fapte, fenomene) și nu evaluarea mai mult sau mai puțin metafizică a presupunțiilor abstracte ale analizei (semnificația interpretărilor). Cu alte cuvinte, istoricii nu ar avea nici un motiv real să se angajeze pe acest plan problematic al teoriei cunoașterii, echivalat peiorativ de către anumiți istorici cu „eseistica”, pentru că fie s-ar complica din punct de vedere teoretic în paradoxuri filosofice susceptibile să le inducă o „criză” epistemologică, fie și-ar pierde pur și simplu timpul cu futilități. Din acest punct de vedere, seriozitatea profesională a istoricului este echivalată practic cu blocarea în pozitivism (în accepțiunea comteistă a termenului), adică în factologie și în cercetările cantitativiste, problematica de natură filosofică fiind refuzată ca nerelevantă pentru domeniu.

Complexitatea domeniului are însă proprietatea de a nu se subsuma schemelor limitative prestabilite, corespunzător modului în care refuzul de a recunoaște existența unei problematice nu conduce prin sine însuși la dispariția problematicei respective. Dacă unii istorici nu acceptă necesitatea unei discuții privind demersul lor cognitiv, nu înseamnă că această necesitate nu există, ci numai că ea este ocultată. Și ca toate problemele ocultate, ea se disimulează și se manifestă mai târziu pe căi și în maniere neașteptate, incontrolabile, abia acum putând fi vorba cu adevărat de inducerea unei „crize” epistemologice. Așa cum nici un filosof consecvent până la capăt cu logica gândirii sale nu poate să eludeze la nesfârșit problema opțiunii ontologice, nici un istoric nu poate evita să își precizeze concepția teoretică asupra activității sale: dacă este științifică sau nu, iar dacă este, atunci în ce relație tipologică se află cu alte științe. O atare precizare este întemeietoare (legitimatoare) profesional atât pentru istoricul individual, cât și pentru istorici în ansamblu, așadar pentru istoriografie ca activitate socială (ca meserie). În absența ei se deschide calea confuziilor și a improvizațiilor, a imposturii și a instrumentalizărilor.

Istoricii pozitiviști, mefienți față de filosofie, se situează pe o poziție de superioritate autosuficientă, la adăpostul certitudinilor scientiste, având foarte probabil convingerea că în acest fel feresc istoriografia de riscul disoluției epistemologice pe care îl atribuie filosofiei, ale cărei dubii speculative par incompatibile cu rigoarea presupusă de știință. Se întâmplă însă că reușesc exact contrarul: refuzând discuția filosofică în câmpul profesional, la nivelul specialiștilor domeniului, o lasă la discreția nespecialiștilor sau a specialiștilor improvizați, care o acaparează și o orientează în așa fel încât denaturează imaginea istoriografiei în conștiința publicului, compromițându-i în ultimă instanță prestigiul științific și credibilitatea aferentă. În măsura în care discuția despre istoriografie scapă aproape în întregime câmpului profesional, ea încetează să se mai supună rigorii referențialilor de specialitate, devenind un fel de bun al tuturor, aproape fiecare putând să spună ceea ce crede, indiferent de gradul de competență pe care-l are. Intervine deci o vulgarizare compromițătoare a problemelor legate de cercetarea istoriei, care explică inclusiv lipsa de rețineri a factorului politic în a căuta să transforme istoriografia în instrument propagandistic declamatoriu sau recriminatoriu (lipsă de rețineri alimentată chiar și de unii istorici, mai puțin conștientizați în legătură cu natura activității lor, care se pretează la astfel de instrumentalizări pro sau contra).

Pe lângă acest risc social pe care-l implică blocarea în pozitivism, mai intervine unul intelectual, care se referă la posibilitățile de dezvoltare conceptuală și metodologică a istoriografiei ca atare, așadar, în ultimă instanță, la progresul cunoașterii. Refuzul „filosofiei” (înțeleasă ca speculație mai mult sau mai puțin eseistică) semnifică, pe un plan mai general – teoretic și psihologic totodată –, neîncrederea în „inefabil”, în ceea ce nu este perceptibil empiric. Pozitiviștii comtești sunt „materialiști” prin excelență. Numai că materialismul lor nu este atât o garanție a seriozității analizei (o probă de veracitate), cât o viziune limitativă asupra însuși conceptului de realitate, adică asupra obiectului cercetării istorice. În accepțiunea pozitivismului de inspirație comteistă „materialul” are o anumită consistență empirică, obiectivabilă în fapte și fenomene măsurabile. Este vorba, în fond, de obiectul de studiu al sociologiei, din primele decenii de existență ale acesteia. Limitarea exclusivistă la această zonă de interes ignoră o serie de alte aspecte definitorii ale realității, cum ar fi credințele, morala sau cultura politică, necuantificabile statistic dar nu mai puțin obiective în existența și eficiența lor socială, obiectivitate care le recomandă atenției istoricilor.

Totodată, pe lângă restrângerea obiectului de studiu, intervine o limitare de natură epistemologică, în măsura în care istoriografia se închide oarecum în raport cu alte științe – psihologia, etnografia –, preocupate esențialmente de „inefabil”. Ca atare, istoricii nu se mai informează în legătură cu direcțiile de cercetare și cu aparatul teoretic din aceste științe conexe, fapt care le îngustează orizontul de interpretare și instrumentarul analitic, consecința fiind limitarea progresului în

istoriografie. Practic, din punct de vedere conceptual și metodologic, procesul cunoașterii devine oarecum repetitiv, nedepășind termenii problematicei pozitiviste. În această ipostază, istoriografia suferă o anumită retardare teoretică și un fel de periferializare în ansamblul științelor sociale.

Nu afirmăm că interesul pentru problemele specific filosofice, în particular pentru cele de teoria cunoașterii, constituie *per se* o marcă a profesionalismului pentru istorici. În ultimă instanță, istoricii nu se substituie filosofilor. Ceea ce afirmăm este necesitatea *disponibilității* istoricilor față de chestiunile teoretice, abstracte, care angajează statutul gnoseologic al științei ca atare, peste delimitările problematice sau temporale ale obiectului de studiu. Aceasta cu atât mai mult cu cât istoricii se poate să fie la un moment dat în situația de a polemiza teoretic cu cei care, din interiorul sau din afara domeniului, contestă îndreptățirea epistemologică a istoriografiei, sau altfel spus – contestă caracterul științific al acesteia. Unui poststructuralist, de pildă, care susține că orice text, inclusiv cel istoric, se elaborează exclusiv ca un sistem de semnificații, independent de orice semnificant (referențial obiectiv), ceea ce implică transformarea istoriografiei într-un fel de literatură („scriitură”), nu i se poate răspunde pur și simplu că nu știe despre ce vorbește. Expedierea problemei nu înseamnă dispariția ei, iar invocarea specializării (a diplomei de specialitate) nu reprezintă prin ea însăși decât un argument al autorității, neștiințific și în egală măsură neconvincător. La argumente, oricât ar fi ele de eronate sau de specioase, nu se poate răspunde credibil decât tot prin argumente, care să disloce logica preopinentului și să replaseze chestiunea în parametrii teoretici care-i sunt proprii¹.

În orice discuție teoretică trebuie definiți termenii – un adevăr repetat de atâtea ori încât a devenit mai mult un loc comun retoric, și mai puțin o necesitate metodologică. Faptul că acestei definiri aproape că nu i se mai percepe semnificația nu-i anulează însă importanța, întrucât, indiferent dacă acest lucru este conștientizat sau nu, concluziile decurg din premise, ceea ce în cazul de față înseamnă că nu se poate ajunge la interpretări (evaluări) epistemologice convingătoare decât dacă obiectul de studiu este bine înțeles. Definirea este cu atât mai necesară în cazul cercetării istorice, cu cât cuvântul „istorie” suportă o anumită ambiguitate: prin istorie se poate înțelege atât evoluția propriu-zisă a umanității (*res gestae*), cât și disciplina care se ocupă cu analiza acestei evoluții (*historia rerum gestarum*). Tocmai pentru a evita o confuzie semantică, pentru evoluție folosim termenul „istorie”, iar pentru disciplină – pe cel de „istoriografie” (scrierea despre istorie). Definim istoriografia drept știința socială care studiază organizarea specifică și

¹ Pentru a evita orice neînțelegere, precizăm că disponibilitatea pentru problemele abstracte nu trebuie absolutizată, în sensul neglijării sau chiar al reconvertirii în „inefabil” a aspectelor concrete, materiale. O astfel de exagerare o reprezintă, spre exemplu, teza lui Arnold Toynbee, potrivit căreia legile sociale nu sunt decât reflectarea unor legi psihologice care conduc subconștientul. Vezi Arnold J. Toynbee, *Studiu asupra istoriei*, vol. II, București, Humanitas, [1997], p. 389.

dinamica structurală a societăților trecute, relevând diferențele și continuitățile dintre acestea și societatea contemporană. Ca atare, problema posibilității și a mijloacelor de a cunoaște societățile trecute din perspectiva prezentului apare drept o chestiune centrală, de care depinde însuși caracterul științific al istoriografiei.

Caracterul științific al istoriografiei decurge în ultimă instanță din posibilitatea acesteia de a accede la „adevăr”, sau altfel spus – la o cunoaștere obiectivă, care oferă o imagine corectă asupra trecutului, verificabilă în maniera specifică a științelor sociale (mai mult „statistică” decât experimentală). Sub acest aspect, teoria cunoașterii istorice se subsumează teoriei generale a reflectării, care tratează tocmai relația dintre subiect și obiect, adică măsura și formele în care subiectul (istoricul) poate să cunoască esența obiectului (societățile trecute).

Conform teoriei reflectării, cunoașterea obiectivă poate fi înțeleasă în trei accepțiuni: ca înregistrare (re-prezentare) a obiectului în conștiința subiectului; ca o formă de cunoaștere eliberată de factorii de influențare subiectivi (opțiuni personale, interese, sentimente); ca o cunoaștere ale cărei concluzii au proprietatea de a fi valabile pentru toți². A doua accepțiune are o importanță centrală, întrucât este presupusă implicit în celelalte două ca o condiție prealabilă: înregistrarea obiectului în conștiința subiectului sau extragerea de concluzii cu valoare generală sunt dependente de capacitatea cercetătorului de a nu altera cu propria subiectivitate esența obiectului de studiu, distorsionând astfel reflectarea. În alți termeni – obiectivitatea este invers proporțională cu subiectivitatea, iar valoarea de adevăr a cunoașterii depinde de coeficientul de refracție subiectivă care se regăsește în analiză. Din această cauză, „subiectivismul” a devenit miza fundamentală a dezbaterii epistemologice referitoare la istoriografie, aici concentrându-se cele mai susținute critici ale celor care contestă caracterul științific al acesteia.

Încă din perioada interbelică, în Statele Unite ale Americii s-a precizat așa-numita școală prezenteistă, care susținea condiționarea studierii trecutului prin necesitățile prezentului. Autori cum au fost Coneys Read, Charles A. Beard sau Carl Becker, întemeindu-se pe ideile filosofului John Dewey, au afirmat teza potrivit căreia istoricii selectau faptele în mod subiectiv, în funcție de criteriile și de imperativele prezentului (inclusiv în funcție de interesele de clasă), așa încât fiecare prezent rescria propria istorie. Evenimentele însele existau numai sub forma reprezentărilor lor mentale, deci numai ca imagine subiectivă. Procesul istoric obiectiv dispărea, rămânând numai gândirea asupra acestui proces, în a cărui esență istoricii, condiționați de prezent, nu puteau să pătrundă³. Prezenteiștii nu contestau

² Nu insistăm aici asupra concepțiilor idealist-solipsiste, pentru care reflectarea însăși, ca proces cognitiv, este nerelevantă, câtă vreme subiectul este cel care creează obiectul. Pornim de la premisa majoră că obiectul are o existență de sine stătătoare, exterioară subiectului – premisă pe care se întemeiază orice demers științific, inclusiv cel istoriografic.

³ Vezi Adam Schaff, *Istorie și adevăr*, București, Editura Politică, 1982, p. 140–141, 144–145, 147, 158.

existența obiectului ca atare, ci capacitatea subiectului de a se depăși oarecum pe sine și a percepe obiectul în realitatea sa (așa cum a fost). În consecință, studierea istoriei nu putea fi omologată drept știință, ci mai curând drept „ideologie”, preocupată nu atât de „adevăr”, cât de activismul civic. Conyers Read susținea explicit responsabilitatea socială a istoricilor, necesitatea renunțării lor la neutralitatea științifică (la „obiectivism”) în favoarea unei atitudini active în sensul „educației pentru democrație”, pe fondul confruntării cu fascismul și comunismul. În acest context, istoriografia dobânda nu numai o dimensiune instrumentală, dar și una „ezoterică” (foarte neconformă, de altfel, tocmai cu spiritul democratic). Conyers Read accepta dreptul istoricului de a studia toate problemele, dar atenționa asupra faptului că nu tot ceea ce se petrecea „în laborator” putea fi divulgat în amănunțime la fiecare colț de stradă⁴.

Istoricilor prezentești li se poate învedera, în primul rând, inconsecvența logică și inadecvarea conceptuală la propriul domeniu de activitate. În măsura în care au asemenea concepții relativist-agnostice, cum se mai justifică efortul lor de a descoperi și critica documentele istorice (altminteri decât prin transformarea istoriografiei în propagandă)? În această incongruență, Adam Schaff identifica încă un exemplu că principiul noncontradicției, potrivit căruia același lucru nu poate să fie și să nu fie în același timp, este departe de a primi o confirmare generală din punct de vedere psihologic⁵. În al doilea rând, li se poate contrapune argumentul observației empirice, care infirmă exact presupuziția lor centrală, și anume pluralitatea interpretărilor. Este o evidență că mai mulți istorici gândesc foarte asemănător sau chiar la fel în anumite probleme, fără ca ei să poată fi apropiați prin identificări sociale sau temporale, de unde rezultă că nu ne aflăm în fața mereu altei istorii, ci a aceleiași istorii mereu îmbogățită prin relevarea de noi aspecte, fără însă ca „noul” să infirme în mod necesar „vechiul”; cunoașterea nu se infirmă periodic, ci se completează continuu. Cauza similarității de opinii între mai mulți istorici este aceea că obiectul (realitatea) se impune în mod impersonal subiectului (analistului), fapt care certifică practic cognoscibilitatea obiectului, indiferent de identificările circumstațiate ale subiectului. În al treilea rând, și cel mai important, prezenteismului i se poate obiecta însăși irelevanța fundamentală a criticii, mai precis irelevanța premiselor teoretice ale acestei critici, care se constituie, în fond, într-o polemică factice, fără o miză autentică. Prezenteiștii accentuează rolul subiectului în procesul cunoașterii, criticând în acest context pretenția cunoașterii obiective în prima sa accepțiune din teoria reflectării – ca înregistrare fidelă a obiectului în conștiința subiectului. Numai că această pretenție, corespunzând materialismului mecanicist (vulgar), nu a fost asumată ca atare de nici o școală istoriografică autentică (și, la limită, nici de cele subordonate politic). În realitate, nu există istorici care să

⁴ *Ibidem*, p. 151–152.

⁵ *Ibidem*, p. 159.

proclame ceea ce critică prezenteiștii, și anume posibilitatea unei cunoașteri (științe) absolute, nemediată subiectiv.

În acest punct, se impun câteva precizări în legătură cu viziunea istoriografică a lui Leopold von Ranke, devenită un fel de referință polemică obligatorie pentru toți subiectiviștii care profesează relativismul agnostic.

Leopold von Ranke este considerat, în virtutea unui clișeu istoric (unei prejudecăți), promotorul scientismului omniscient în istoriografie. Mulți îl citează, cu formula „istoria așa cum a fost”, dar puțini îl citesc și caută să îi pătrundă esența gândirii, dincolo de expresiile luate de-a gata.

Ideea cunoașterii istoriei așa cum a fost cu adevărat (*wie bloss zeigen es eigentlich gewesen ist*) nu avea în vedere expunerea impersonală și exactă („fotografică”) a trecutului, ci înțelegerea realității concrete, pozitive, eliberată de „balastul” metafizic sau sentimental propriu viziunilor de inspirație filosofică la modă în epoca lui Leopold von Ranke (când inclusiv poetul Novalis se lansa într-o sinteză istorică – *Creștinătatea sau Europa* – impregnată de un profetism spiritualist speculativ). Istoricul german formula de fapt modelul unei metodologii critice lucide, opusă trăirilor afective de orice fel, fondată pe studierea documentelor⁶. Așa-zisul său pozitivism istoriografic era mai degrabă o antifilosofare, o neîncredere în transpunerea apriorică a presupuzițiilor metafizice în interpretarea faptelor concrete.

De altminteri, metodologia rankeiană presupunea o îmbinare între cunoașterea obiectivă, pe baza documentelor, și cea subiectivă, a intuirii spontane a semnificativului: „Semnificația unui lucru ne atrage degrabă atenția asupra acestuia. Și noi vom ține la același raport involuntar, având în vedere natura obiectului și constrânși de felul relatărilor”⁷. Cu alte cuvinte, importanța unei chestiuni era percepută spontan; analiza documentelor nu infirma aprioric intuiția inițială, ci o verifica și o circumstanția. Ca atare, subiectul cunoscător intervenea activ în procesul cunoașterii, care nu era numai „observare”, ci și „semnificare”. Analiza istorică integra așadar exactitatea științifică și receptivitatea „poetică”. Demersul cognitiv se întemeia, cel puțin în parte, pe transferul subiectivității istoricului, sub forma intuiției personale, asupra materialului studiat.

Critica prezenteistă are așadar o funcție exclusiv contestatară, în măsura în care atacă justificat certitudinile scientismului omniscient în istoriografie, înlăturând iluzia adevărului absolut, care presupune concordanța deplină a aserțiunilor exprimate cu realitatea (izomorfismul ideal – cf. Jerzy Topolski). Sub aspect euristic însă, prezenteismul este cvasinul, întrucât relativismul său subiectiv conduce la o formă de agnosticism, deci, în ultimă instanță, la suspendarea însăși a ideii de știință istorică. Din acest punct de vedere, susținătorii săi dau dovadă de

⁶ Vezi Leopold von Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, Erster Band, Berlin, Verlag von Dunker und Humboldt, 1852, p. XI.

⁷ Idem, *Fürsten und Völker von Süd-Europa im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert*, Erster Band, Berlin, 1837, p. 140.

inconsecvență teoretică, ei neaplicându-și principiile la lucrările proprii. Mai precis, aplică argumentele relativismului agnostic la gândirea altora, rezervându-și calitatea de exponenți ai *adevărului*, adică ai unei cunoașteri general valabile (obiective – în a treia accepțiune a termenului)⁸.

Relativismul agnostic a fost criticat de autori din câmpuri filosofico-ideologice diferite, având însă în comun ideea că trecutul este cognoscibil. Raymond Aron, de pildă, din zona liberală, considera că exista un spirit obiectiv al fiecărei epoci, exprimat prin instituții și reprezentări colective care, în virtutea caracterului lor exterior, erau accesibile cunoașterii istoricului. Acesta avea posibilitatea să opereze selecția corectă a esențialului, întrucât nu observa din interiorul ci din exteriorul materiei studiate, așa încât reținea faptele nu din perspectiva psihologică a participantului sau a spectatorului, ci din cea istorică a analistului. Astfel, istoricul reținea faptele și le definea după locul lor într-o situație sau evoluție, după efectele lor asupra colectivității⁹. Adam Schaff, din zona marxistă, distingea între obiectiv și absolut (confuzie întreținută de subiectivism), arătând că un adevăr relativ putea fi totodată și obiectiv. Cunoașterea științifică, datorită condiționărilor sociale, nu putea accede decât la adevăruri parțiale, dar acestea erau adevăruri parțiale obiective, adică valabile, care se acumula la infinit către limita intangibilă a cunoașterii exhaustive¹⁰. Mai mult, Adam Schaff afirma inclusiv rolul gnoseologic al subiectului în calitate de sursă și probă a cunoașterii obiectului, ceea ce infirma chiar premisa majoră a relativismului agnostic. El aprecia că ceea ce se numea generic „factor subiectiv” nu se referea la o condiționare individuală, ci la una socială, ținând de poziția subiectului în comunitate, așadar la o condiționare obiectivă în fond. În aceste circumstanțe, „subiectivismul” nu mai intervenea ca argument psihologic în senul unei concepții relativist-agnostice, ci ca o cheie de interpretare a realității sociale care îl circumscria¹¹. (O idee similară se regăsește și la Raymond Aron, care considera că individul nu era exterior societății, ci purta în el societatea – similaritate care confirmă faptul că autorii fără prejudecăți dogmatice se pot întâlni în planul intelectual abstract)¹².

Teoria istorică prezenteistă a reprezentat, în epoca sa, mai degrabă excepția decât regula. Majoritatea școlilor istoriografice care au impus un model conceptual și metodologic în istoriografie: romantismul, pozitivismul, marxismul, școala de la „Annales”, antropologia culturală, au acceptat posibilitatea cunoașterii autentice a

⁸ În legătură cu contradicțiile atitudinale ale scepticilor, vezi și Jerzy Topolski, *Metodologia istoriei*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 227.

⁹ Vezi Raymond Aron, *Introducerea în filosofia istoriei. Eseu despre limitele obiectivității istorice*, București, Humanitas, [1997], p. 96, 98–99, 105–106.

¹⁰ Vezi Adam Schaff, *op.cit.*, p. 119, 184, 218, 348.

¹¹ *Ibidem*, p. 110.

¹² Vezi Raymond Aron, *op.cit.*, p. 100–101.

trecutului aproape ca pe o evidență. Aceste școli se contraziceau între ele în privința conceptelor și a metodelor utilizate, dar nu contestau puțința cunoașterii istorice ca atare. În fond, toate traduceau încrederea în valoarea demersului științific în studierea trecutului, demers capabil să surprindă o realitate și să formuleze o judecată general valabilă (infrasubiectivă).

De circa douăzeci de ani însă, climatul intelectual a suferit mai multe schimbări, care au determinat regândirea paradigmei gnoseologice inclusiv în istoriografie, context în care s-au creat condițiile favorabile proliferării relativismului agnostic.

În primul rând, a fost vorba de renunțarea la modelele interpretative atotcuprinzătoare, întemeiate pe o anumită filosofie a istoriei. Sub acest aspect, eșecul politic al marxismului a avut un rol însemnat, întrucât a antrenat compromiterea intelectuală a materialismului istoric.¹³ Nici interpretarea de inspirație hegeliană a lui Francis Fukuyama nu a reușit să acrediteze o viziune istorică mai convingătoare, predicțiile sale raționalist-liberale universaliste fiind infirmate de realitate chiar mai repede decât s-a întâmplat în cazul materialismului istoric. În mod simptomatic, ultimele decenii s-au caracterizat în istoriografie prin dezvoltarea microistoriei (a istoriei locale), care nu se angajează în judecăți cu semnificații sistemice (în generalizări de tip științific).

În al doilea rând, pe fondul acestei neîncrederi față de abordările atotcuprinzătoare, adică față de posibilitatea cunoașterii științifice obiective, a avut loc fenomenul „postmodernist” al reorientării către subiect. Dacă marile școli istoriografice „moderne” amintite mai sus se concentrau pe cercetarea obiectului, „postmodernismul” a deplasat accentul către subiect, presupus ca factor esențial în procesul cognitiv. Dispărea astfel exterioritatea obiectului, care era asimilat subiectului cercetător, acesta devenind sieși suficient ca temei al cunoașterii. În măsura în care nu mai exista o realitate exterioară ca referențial obiectiv al cercetării – ca semnificant, în termenii teoriei lecturii –, nu mai exista o măsură de judecată infrasubiectivă a concluziilor cercetării, ceea ce excludea posibilitatea unui demers de tip științific. Rațiunile studiului istoric se regăseau în personalitatea individuală, deci în particular, nu în general, istoriografia reprezentând în această viziune un discurs de tip literar (o „poetică” – în sensul de creație).

Expresia elaborată a acestei concepții o reprezintă așa-numita „metaistorie”, fundamentată teoretic de la finele deceniului al șaptelea al secolului trecut de către istoricul american Hayden White. (Faptul că a fost vorba de un american nu e lipsit de relevanță, în măsura în care acesta provenea, ca și prezenteiștii care l-au

¹³ Deși transferul judecăților de valoare din sfera politicii în cea a filosofiei istoriei este adeseori forțat și viciază concluziile, în cazul marxismului nu este lipsit totuși de o anumită justificare, ce rezidă chiar în marxism, mai precis în dimensiunea sa praxiologică. Avem în vedere faptul că, în *Teze despre Feuerbach*, Karl Marx însuși susținea că valabilitatea unei teorii se verifică în practică.

premiers, dintr-o cultură a individualismului – care aplicat în teoria cunoașterii putea lua forma subiectivismului. Această proveniență poate explica apariția metaistoriei în Statele Unite, nu însă și influența sa ulterioară în afara spațiului cultural american).

Spre deosebire de prezentești, care teoretizau subiectivismul prin invocarea intereselor social-politice, Hayden White a rafinat oarecum argumentația, transferând-o din zona pragmatismului partinic în cea a referințelor academice, mai abstracte și deci mai convingătoare (mai persuasive) sub aspectul semnificației lor generale. Susținătorilor cunoașterii istorice obiective Hayden White nu le opunea argumentul instrumentalizărilor propagandistice conjuncturale, relativ ușor de recuzat din perspectiva științei, ci o teorie a cunoașterii fundamentată pe structuralism, așadar pe un model cognitiv provenit tocmai din zona științei. În continuarea ideilor lui Claude Lévi-Strauss, el susținea că faptele istorice nu aveau o existență obiectivă, ci erau constituite ca atare, prin selecție și codificare, de către istoric. Aceasta însemna că, atunci când faptele de natură să permită o explicație plauzibilă lipseau, istoricul umplea el însuși golurile de informație prin presupuneri și reprezentări, care se organizau (structurau) asemenea oricărei „narațiuni”, potrivit bazelor lingvistice ale discursului. Faptele se grupau astfel ca elemente ale unei structuri verbale care avea întotdeauna un scop specific (manifest sau latent), ceea ce însemna că istoria nu era niciodată istorie pur și simplu (obiectivă – n.n.), ci „istorie pentru”, gândită în interesul unei viziuni sau unei ținte infraștiințifice (*Interpretation in history*)¹⁴. Narațiunile istoriografice erau așadar „ficțiuni verbale”, conținuturi în care se aflau tot atâtea multe lucruri *inventate* pe cât *găsite*, și care aveau mai multe în comun cu corespondentele lor din literatură, decât cu cele din știință (*Historical text as literary artifact*)¹⁵. Hayden White invoca deci două argumente care se succedau funcțional: actul „umplerii” golurilor informaționale de către istoric, respectiv caracterul condiționat discursiv (lingvistic) al acestui act „poetic”. Concluzia lui era că istoriografia trebuia să renunțe la intenția de a reda realitatea presupusă statică, descoperind în schimb caracterul *provizoriu* al elaborărilor metaforice pe care le folosea pentru a înțelege universul dinamic (*The burden of history*)¹⁶.

„Evenimentele – scria Hayden White – sunt *făcute* o poveste prin suprimarea sau subordonarea unora dintre ele și accentuarea altora, prin caracterizare, repetarea motivelor, variația tonului și punctul de vedere, strategii descriptive alternative și – pe scurt – toate tehnicile pe care ne-am aștepta, în mod normal, să le găsim în schițarea unui roman sau a unei piese. Spre exemplu, nici un eveniment istoric nu este *în mod intrinsec* tragic; poate doar să fie conceput ca atare dintr-un

¹⁴ Vezi Hayden White, *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore and London, The John Hopkins University Press, p. 51, 56.

¹⁵ *Ibidem*, p. 82.

¹⁶ *Ibidem*, p. 50.

punct de vedere particular sau în contextul unui set structurat de evenimente, în care este un element care se bucură de un loc privilegiat. Deoarece în istorie ceea ce este tragic dintr-un punct de vedere este comic dintr-altul, așa cum în societate ceea ce pare să fie tragic din punctul de vedere al unei clase, poate fi, așa cum Marx a căutat să arate în legătură cu 18 brumar al lui Ludovic Bonaparte, numai o farsă din cel al altei clase” (*Historical text as literary artifact*)¹⁷. Împotriva distorsiunii ideologice, istoriografia trebuia să se retranscrie pe bazele sale literare, pentru că numai așa era posibilă formularea unei teorii a istoriei, în absența căreia istoriografia nu putea fi acreditată nicidecum drept „disciplină”¹⁸. În acest fel, deși o trata într-un registru abstract, în calitate de structură textuală și nu de motivație pozitivă, Hayden White revenea la influențarea ideologică a subiectului, invocată și de prezentești. În context, el generaliza în mod abuziv, întrucât acredita caracterul tendențial (tendențios) al *tuturor* analizelor istorice.

Hayden White a fost întemeietorul metaistoriei, în sensul că i-a formulat semnificația gnoseologică și i-a oferit o primă argumentație. Cel care a dezvoltat sistematic această concepție, atât prin integrarea ei în ansamblul cercetărilor istoriografice, cât și prin analiza implicațiilor sale teoretico-metodologice a fost Jörn Rüsen – profesor la Bielefeld. Dacă viziunea întemeietorilor unei școli de gândire este în general mai expansivă și mai polemică, preocupată preponderent de relevarea diferențelor, pentru „a-și face loc” în acest fel în conștiința intelectuală a vremii, cea a continuatorilor este mai „așezată”, mai reflexivă, mai atentă la implicațiile sale teoretice și mai dispusă la dialogul intelectual, inclusiv atunci când acesta conduce la revizuirea unor teze proprii anterioare.

Jörn Rüsen a precizat formal apartenența metaistoriei la direcțiile de cercetare postmoderne, care se caracterizau prin patru schimbări majore față de modelele teoretice mai vechi: 1. renunțarea la interpretările comprehensive macroistorice în favoarea microistoriei; 2. înlocuirea metodelor analitice „dure” cu metode hermeneutice mai laxe; 3. trecerea de la stilul de argumentare „nonnativ” la o prezentare „nativă” mai vie; 4. conceperea demersului istoriografic nu ca procedură științifică, ci în calitate de artefact lingvistic sau chiar de „poetică”, în sensul antic al termenului, echivalent cu acela de „creație” (*New directions in historical studies*)¹⁹.

Numai că, în timp ce Hayden White atribuia caracterul „poetic” al istoriografiei dinamicii ei textuale (strategiilor discursive implicite), Jörn Rüsen îl justifica prin funcția ei psihologică (precizarea explicită a unei identități). „Cea mai radicală experiență a timpului – scria el – este moartea. Istoria este un răspuns la această provocare: este o interpretare a experienței înspăimântătoare a timpului. Ea învinge nesiguranța de a vedea un model dător de sens (semnificativ) în curgerea timpului, un model care să răspundă speranțelor și intențiilor omenești. Acest

¹⁷ *Ibidem*, p. 84.

¹⁸ *Ibidem*, p. 99.

¹⁹ Vezi Jörn Rüsen, *Studies in Metahistory*, Pretoria, Human Research Council, 1993, p. 209.

model dă un sens istoriei. Așadar narațiunea este procesul de creare a sensului pentru experiența umană” (*Historical narration: foundation, types, reason*)²⁰. În fața fricii de moarte, istoriografia transcendea limitele efemerului²¹. În fond, istoriografia servea la stabilirea identității autorilor și a publicului totodată, în sensul că, prin intermediul ideii de continuitate istorică, aceștia erau asigurați de permanența lor în condițiile transformării lumii și a indivizilor înșiși²². În acest fel, prin faptul că formulau identitatea umană mobilizând resursele memoriei, lucrările de istorie reușeau să rezoneze inclusiv cu existența curentă²³ (un considerent utilitar redundant în gândirea tuturor subiectiviștilor, care, dezvoltat până la ultimele sale consecințe logice în teoria cunoașterii, conduce aproape inevitabil la concluzii relativiste; criteriul utilității are întotdeauna un semnificanț particular, ireductibil la generalizarea științifică).

Jörn Rüsen susținea și el ideea potrivit căreia cunoașterea istorică se constituia pe baza valorilor proprii sistemului social în care se însera, precum și a intereselor persoanelor, grupurilor și societăților, istoricul fiind cel care conferea un înțeles specific informației strânse (*Interests and objectivity in historical studies*)²⁴. Totuși, el modera premisele subiectiviste ale metaistoriei, arătând că punctele de vedere ale istoricului erau *condiționate*, dar nu *determinate* în mod categoric de circumstanțele existenței acestuia. Mai mult, accepta posibilitatea unor interpretări neideologizate, care, urmând anumite reguli metodologice, să parvină la o cunoaștere obiectivă. O cale de accedere la obiectivitate o reprezenta, de pildă, teoretizarea, care însemna elaborarea unor cadre conceptuale pentru analiza istorică, un exemplu oferindu-l „tipurile ideale” weberiene²⁵.

De altfel, Jörn Rüsen prefera să invoce „pluralismul”, nu „relativismul” istoriografic, tocmai pentru că acesta din urmă contrazicea, în ultimă instanță, ideea de cunoaștere obiectivă (științifică), idee pe care istoricul german dorea să o prezerve într-o formă *sui generis*. El amintea existența unei teorii a pluralismului decizional, care susținea că obiectivitatea consta în coerența și consistența argumentației istorice sub două aspecte: legătura logică a afirmațiilor, respectiv evidența lor empirică. Teoria pluralismului era așadar compatibilă cu subiectivizarea interpretării, conducând la decizionism. În acest context, obiectivitatea devenea o chestiune de structură formală a discursului istoriografic²⁶.

Metaistoria poate fi criticată atât din perspectiva „internă” a aserțiunilor sale, cât și din cea „externă” a incongruențelor cu realitatea.

²⁰ *Ibidem*, p. 4.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 5

²³ *Ibidem*, p. 12–13.

²⁴ *Ibidem*, p. 51.

²⁵ *Ibidem*, p. 52, 54, 57.

²⁶ *Ibidem*, p. 52–53, 55–56.

Din punctul de vedere al propriilor aserțiuni, metaistoriei i se poate obiecta în primul rând o inadvertență logică, ce îi poate compromite inclusiv miza fundamentală, adică acreditarea subiectului drept factor determinant în procesul cognitiv. Metaistoria susține dependența cunoașterii istorice de strategiile discursive ale subiectului drept factorul determinant, numai că, deși se exprimă la nivel individual, aceste strategii sunt de natură socială, traducând sisteme de semnificații colective – de la limbă până la valorile spirituale din societatea respectivă. În aceste circumstanțe, strategiile corespund esențialmente obiectului, nu subiectului, în același sens în care Adam Schaff considera că istoricul este el însuși un „produs” social, reprezentativ astfel pentru un anumit context istoric. Dacă strategiile sunt de natură obiectivă, existând în afara conștiinței subiectului și constituindu-se ca atare drept materie de studiu, se anulează premisa subiectivistă a relativismului istoriografic și se deschide calea (cel puțin ca posibilitate logică și metodologică) unei cercetări de tip științific.

În al doilea rând, remarcăm caracterul specios al principalelor argumente, care viciază întreaga elaborare a metaistoriei printr-un fel de exces de semnificare. Susținătorii acesteia articula o demonstrație factice în fond, care ajungea să certifice nu adevărul afirmațiilor, ci preconcepțiile teoretice ale autorilor. Hayden White, de pildă, generaliza excesiv presupuziția potrivit căreia istoricii recurgeau la „umplerea” subiectivă a golurilor din informație, or în legătură cu anumite probleme nu există goluri care să fie „umplute”. Jörn Rüsen, afirmând că obiectivitatea era în ultimă instanță o chestiune de structură formală a discursului istoriografic, contrazicea propria teorie a pluralismului decizional, mai exact a doua condiție a acestuia, și anume necesitatea evidenței empirice a afirmațiilor istorice. Chiar acceptând ipoteza „umplerii golurilor”, respectiv pe cea a decizionismului, acestea nu traduc, în materializarea lor, pur și simplu structura narativă aferentă subiectului, ci efortul de a pune în acord logic aserțiunile subiective ale istoricului (intuiții, raționamente speculative) cu datele obiective ale cunoașterii preexistente. Altfel spus, istoricul nu interpretează exclusiv în funcție de subiectivitatea lui (după bunul său plac), ci în funcție de acumulările istoriografice anterioare în problema tratată, acumulări care introduc astfel în procesul cunoașterii factorul obiectiv (date evenimențiale, statistice etc., care țin de societate, nu de opțiunile istoricului, așadar independente de strategiile textuale ale subiectului). Tocmai pentru că în istoriografie nu se poate fabula, în afara oricăror criterii de veracitate, nu se poate acredita nici caracterul esențialmente „poetic” al acesteia. Scrierea despre istorie poate fi concepută ca un act de creație, dar nu una literară, ci științifică, ce urmează anumite reguli metodologice în absența cărora nu poate fi vorba realmente de căutarea adevărului.

Din punctul de vedere al realității, metaistoria este infirmată în două presupuziții fundamentale. Prima este aceea că subiectivismul intervine acolo unde informația este

lacunară (golurile care trebuie „umplute”). Or se constată empiric faptul că cele mai diferite interpretări asupra aceleiași probleme nu intervin acolo unde informația este minimală (epocile mai vechi), ci acolo unde ea există din abundență (epocile mai recente). De aici decurge, pe de o parte, că nu lipsa informației induce subiectivismul, ci motivațiile „finaliste” (cum ar fi opțiunile ideologice), iar pe de alta – că istoricii nu sunt tentați să speculeze în afara documentației – ceea ce denotă că istoriografia nu se subsumează gnoseologic „poeticii”, ci comprehensiunii din științele sociale. A doua presuposiție infirmată este aceea că originile și resorturile psihologice ale cercetării istoriei se regăsesc în angoasa provocată de trecerea timpului și de frica de moarte. Această afirmație ignoră contextul mental în care istoriografia s-a constituit ca demers specializat, în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Atunci, efortul de „precizare a identității” (cf. Jörn Rüsen) nu a intervenit într-un climat psihologic marcat de anxietate, ci de militantism; ceea ce îi motiva pe istoricii romantici nu era dorința de imortalizare a sinelui, ci afirmarea individualității contingente în raport cu ceilalți (partide, state sau națiuni).

Poate însă cel mai puternic contraargument practic împotriva metaistoriei îl reprezintă sterilitatea sa analitică. Sub aspectul cunoașterii efective a trecutului – care este totuși rațiunea de a fi a istoriografiei –, metaistoria nu a produs analizele concrete care să-i confirme într-un fel valabilitatea teoretică, menținându-se în limitele unei autoreferențialități abstracte. În fond, teoriile „postmoderne” precum poststructuralismul sau metaistoria recurg la un fel de „mesmerizare” ideatică, eficientă în cazul celor care, neavând alt reper decât intelectul „pur”, se lasă atrași de jocurile sofisticato-scolastice ale gândirii care se gândește pe ea însăși. Finalitatea pozitivă a unor astfel de jocuri nu poate fi – la nivel individual – decât satisfacerea livrescă a intelectului prin subtilitățile formale, iar la nivel social – crearea unei problematice și a unui jargon de strictă specializare, prin care elita universitară își asigură statutul profesional și prestigiul public (catedre, finanțări, mediatizare etc.).

Trebuie remarcat totuși faptul că, în raport cu prezenteismul, metaistoria a însemnat un progres teoretic, de unde și importanța ei superioară în ordine gnoseologică. Dacă prezenteismul a reprezentat mai ales o contestare a „obiectivismului” scientist în istoriografie, metaistoria a formulat o argumentație pozitivă a subiectivismului, prin care a căutat să-l fundamenteze filosofic și să-l pună în acord cu ideea de cercetare științifică. Ideea de structură textuală subiectivă – de sorginte narativă sau psihologică – părea să ofere soluția teoretică satisfăcătoare, în măsura în care structura presupunea repetabilitatea, oferind așadar posibilitatea generalizării. În contextul încercării de precizare pozitivă a metaistoriei, susținătorii acesteia au dezvoltat în fond o teorie a cunoașterii subiective (asupra subiectului), în particular a formelor inconștiente de manifestare a subiectului în procesul cognitiv, teorie utilă în efortul de precizare epistemologică a istoriografiei, întrucât subiectul este factorul activ în cunoaștere și trebuie înțeles în toate determinările sale. (După cum arăta Adam Schaff, înlăturarea factorului subiectiv echivala practic cu lichidarea

cunoașterii ca atare prin dispariția observatorului). Problema metaistoriei a fost aceea că a escamotat teoretic factorul obiectiv, așa încât singura „știință” posibilă pentru ea rămânea „naratologia” sinelui textual, adică o „metarealitate” desprinsă de realitatea socială studiată de istoriografie.

În România, subiectivismul agnostic „postmodern” nu a apărut atât ca rezultat al unei interogații conceptual-metodologice, cât ca efect al unei mode antimarxiste, în ideea oarecum obstinată a eliberării cercetării istoriografice de „reziduurile” materialismului istoric, începând cu ideea cunoașterii obiective. Ca atare, subiectivismul a proliferat într-un mediu intelectual liberaloid, ușor exaltat și inevitabil lipsit de detașarea necesară analizei teoretice, așa încât nu a ajuns la coerența ideatică a concepțiilor susținute în Occident. Este simptomatic, de altfel, faptul că subiectivismul a fost promovat în România nu de istorici profesioniști, ci de istorici și filosofi ai istoriei improvizati, incapabili să formuleze o argumentație consistentă, limitându-se inevitabil la declarații de intenții și locuri comune.

Singurul istoric de specialitate care a încercat să promoveze sistematic subiectivismul a fost Lucian Boia, subsumabil la o adică mai degrabă metaistoriei decât prezenteismului, în măsura în care nu invocă interesele social-politice ale momentului, ci „constelațiile mentale” ale imaginarului peren. (Ceea ce nu-l împiedica totuși să-și asume o funcție de pedagogie ideologică foarte contingentă, atunci când își justifica demersul inclusiv prin imperativele democratizării și integrării României în structurile europene)²⁷.

Conform lui Lucian Boia, istoricul nu poate să acceadă la o cunoaștere obiectivă (istoria așa cum a fost), deoarece gândirea lui este structural tributară prezentului, mai precis ansamblului „mitologic” specific prezentului, care-l condiționează pe cercetător atât în ceea ce privește selectarea informației, cât și evaluarea acesteia. În fond, istoricul nu face decât să reproducă „mitologia ambientă”, pe care doar o organizează oarecum în *ipoteze* sau *scenarii* interpretative asupra trecutului, ipoteze sau scenarii personale, așadar potențial nenumărate. Acceptarea acestui relativism subiectiv înlătură iluzia scientistă a ultimelor două secole, întreținută de „școala critică” încrezătoare în hermeneutica documentară, precum și de teoria marxistă „cu impecabila-i așezare a tuturor fenomenelor într-o schemă completă a devenirii umane”²⁸.

Mitul – sursa relativismului istoriografic – este definit drept „construcție imaginară (ceea ce, încă o dată, nu înseamnă nici «reală», nici «ireală», ci dispusă potrivit logicii imaginarului), destinată să pună în evidență esența fenomenelor cosmice și sociale, în strâns raport cu valorile fundamentale ale comunității și în

²⁷ Vezi Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Humanitas, [2000], p. 47.

²⁸ *Ibidem*, p. 44–45; idem, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, Humanitas, [1998], p. 168–169.

scopul de a asigura coeziunea acesteia. Miturile istorice presupun, evident, preluarea trecutului în sensul acestei definiții”²⁹. În această calitate de structură mentală, „configurațiile mitice” sunt inerente imaginarului ideologic colectiv și individual, așa încât eliminarea unora nu se poate face decât prin activarea altora, de sens contrar, dar nu mai puțin „mitice”. De pildă Titu Maiorescu, atunci când amintea critic „barbaria orientală”, afirma implicit „contra-mitul” unei istorii și civilizații românești cvasioccidentale³⁰.

Un exemplu ilustrativ pentru relativismul istoriografic agnostic susținut de Lucian Boia pare să îl ofere evaluarea evenimentului din 476: „În anul 476, Odoacru, regele herulilor, l-a izgonit de pe tron pe Romulus Augustulus, ultimul împărat roman al Apusului. Acest fapt poartă un nume universal celebru: «căderea Imperiului Roman». A fost privit multă vreme ca evenimentul major al întregii istorii: s-a prăbușit atunci cea mai amplă și mai durabilă construcție politică pe care a cunoscut-o omenirea, și-a încheiat cariera strălucitoare civilizația antică și s-a făcut marele pas de la Antichitate la Evul mediu. Fapt curios, contemporanii nu par să fi observat ceva. Cum să-și imagineze de altfel că și-au încheiat ziua în Antichitate și s-au trezit a doua zi în Evul Mediu? Nu au sesizat însă nici faptul mai prozaic al dispariției imperiului. [...] Este sau nu semnificativ anul 476? Este un eveniment crucial sau un non-eveniment? Să recunoaștem că nu trebuie decât o minimă doză (*sic*) de abilitate profesională pentru a argumenta la fel de bine prăbușirea Imperiului Roman la sfârșitul secolului al V-lea sau, dimpotrivă, supraviețuirea sa (ori, la alegere, diverse soluții de compromis între aceste două variante)”³¹.

Exemplul este ilustrativ atât prin faptul că sintetizează concepția subiectivistă a autorului, cât și prin acela că îi relevă viciile logice și metodologice care o compromit teoretic. Întreaga argumentație este falsă în chiar termenii săi, întrucât se întemeiază pe o premisă inexistentă în realitate, anume aceea că ar fi fost vreun istoric care să susțină că o epocă începe sau se sfârșește la o dată fixă, indiferent la ce epocă ne referim. Ca atare, toată demonstrația este lipsită de obiect. Practic, este luat ca referință într-o dezbatere epistemologică manualul românesc de gimnaziu de acum mai bine de douăzeci de ani, cu periodizările sale didactice, care oferă repere generale, nu interpretări elaborate.

Este simptomatic că Lucian Boia nu-și susține afirmațiile prin nici o trimitere bibliografică. În fond, el recurge la un „pact ficțional” insidios: presupune aprioric situații ireale, dar care, dacă ar fi existat, i-ar fi putut eventual confirma teza relativist-agnostică. Rezultatul este transformarea argumentației filosofico-istorice într-o speculație factice, fără valoare cognitivă. În plus, prin caricaturizarea la care recurge ca efect „literar”, autorul nu reușește să caricaturizeze de fapt decât

²⁹ Idem, *Istorie și mit în conștiința românească*, și urm., p. 46.

³⁰ *Ibidem*, p. 89.

³¹ Idem, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, și urm., p. 11.

propriul său demers, care „ia forma” pretinselor interpretări simpliste pe care le invocă. (În aceste condiții, critica erorilor de evaluare istorică devine oarecum superfluă. Amintim – pentru exemplul în discuție – numai ignorarea semnificației remiterii de către regele Odoacru a însemnelor imperiale la Constantinopol, remitere care certifică prin ea însăși conștiința unei schimbări de putere încă din epocă).

Considerațiile pe marginea relevanței istorice a anului 476 constituie un exemplu din mai multe posibile. Simplificările, presupusurile nefondate și interpretările artificiale falsifică structural demersul teoretic al lui Lucian Boia.

Este simplist-reacționistă, de pildă, subsumarea „școlii critice” rankeiene și a marxismului paradigmei scientiste. În ceea ce privește „școala” lui Leopold von Ranke am arătat deja că, pe de o parte, nu a afirmat niciodată reproducerea exactă a trecutului pe baza documentelor – așa cum presupune Lucian Boia –, iar pe de alta – că metodologia sa îmbina cunoașterea pe baza criticii documentare cu intuiția spontană a elementului semnificativ. În ceea ce privește marxismul, Lucian Boia nu reține decât schematismul materialismului istoric de inspirație stalinistă, ignorând în schimb criticile „empirismului dialectic” (cf. Jerzy Topolski) la adresa celui pozitivist. Marxștii cu spirit dialectic au afirmat întotdeauna existența unui coeficient de refracție subiectivă în procesul cunoașterii, coeficient care excludea posibilitatea absolutizărilor de tip scientist, inclusiv în privința formelor evoluției sociale. Ei au aplicat modelul științific în planul *metodei* de analiză, nu al concluziilor, care și-au păstrat inevitabil un caracter relativ, deosebit esențial de cel al concluziilor din științele exacte. Marxismul dialectic a susținut existența unei *direcții* de evoluție, dar nu a formulat prognoze certe asupra formelor sale de manifestare. Ceea ce se putea prevedea era lupta, nu și etapele ei concrete – într-o formulare a lui Antonio Gramsci *versus* Nikolai Buharin. În aceste circumstanțe, „necesara revizuire critică” propusă de Lucian Boia este nu numai greșit orientată, dar și lipsită de semnificație (goală de conținut real), întrucât e îndreptată împotriva unor adversari fictivi. Dacă certifică ceva sub aspectul subiectivismului, atunci certifică pre-concepțiile autorului și modul în care, din lipsă de documentare, aceste pre-concepții se pot transforma din ipoteze de lucru în argumente specioase lovite de nulitate.

Este nefondată presupunerea potrivit căreia, în istoriografie, eliminarea unei „configurații mitice” antrenează inevitabil activarea alteia, așa încât istoricul să nu poată ieși din jocul condiționărilor mentale impuse de imaginarul epocii. O atare aserțiune ignoră natura cunoașterii ca *proces*, care implică o evoluție și o perfecționare progresivă a metodelor de investigație, inclusiv prin abordările interdisciplinare, permițându-i istoricului contemporan să cunoască mai mult și mai bine decât predecesorii săi. Însuși faptul că astăzi se discută despre factorii care-l condiționează subiectiv pe istoric, precum și despre modalitățile de depășire a acestora, este o probă a ameliorării continue a cunoașterii, acceptată ca atare inclusiv de subiectiviștii Hayden White și Jörn Rüsen. Altminteri, ar trebui să

acceptăm ideea absurdă că din antichitate până în zilele noastre cunoașterea istorică și conștiința istoriografică aferentă au rămas în fond aceleași, înregistrând cel mult un progres formal, la nivelul regulilor criticii documentare și al coerenței logice a demonstrației.

Faptul că s-au produs schimbări fundamentale de paradigmă, de pildă prin trecerea de la cronică la analiză, respectiv de la explicația providențială la cea cauzală, care au lărgit orizontul cunoașterii, trece neobservat pentru Lucian Boia. Pe acest fond, gândirea sa devine mecanicistă, de unde și caracterul eronat al interpretării. În istoriografie nu se evaluează în termenii univoci ai acțiunii și reacțiunii (o „configurație mitică” împotriva alteia), ci în termenii dialectici ai tezei, antitezei și sintezei (de la Bogdan Petriceicu Hasdeu, prin Titu Maiorescu, la Alexandru D. Xenopol – ca să ne limităm la referințele lui Lucian Boia), care presupun tocmai transformarea calitativă a discursului, deci nu contrapunerea „miturilor” ci depășirea lor. Dacă ideea de dialectică poate să le pară unora respingătoare, ca una ce provine din repertoriul teoretic marxist revolut, amintim că aplicarea ei în analiza cunoașterii istorice a fost argumentată inclusiv de liberalul Gheorghe Brătianu³².

Poate cea mai artificială interpretare a lui Lucian Boia este chiar cea pe care se întemeiază întreaga teorie, și anume interpretarea referitoare la funcționarea gândirii „mitice” (sau „mitologice” – autorul nu distinge între termeni) ca sursă a relativismului agnostic. În primul rând, din punct de vedere metodologic, această interpretare nu se întemeiază pe o documentare empirică, pe o cercetare de psihologie aplicată, ci numai pe supozițiile mai mult sau mai puțin livrești ale autorului, acreditate însă ca date certe, ca adevăruri demonstrate și verificate deja. Faptul că oricum aceste supoziții în general nu sunt recunoscute ca valabile în interiorul câmpului profesional poate fi pus în mod convenabil pe seama „iluziei” obiectiviste, care pare să-i domine încă pe cei mai mulți istorici. Nimic nu confirmă existența „miturilor istorice” în maniera determinist-mecanicistă în care le gândește Lucian Boia, nici la nivelul conștiinței publice secularizate, și cu atât mai puțin la cel al conștiinței istoriografice, definită pe baza raționalității științifice. Aici autorul recurge din nou la o formă de „pact ficțional”, în sensul că își invită de fapt cititorii să îi accepte ca atare, necritic, demersul (să îi ia de bune afirmațiile), ca o condiție prealabilă a derulării acestuia.

În al doilea rând, din punct de vedere teoretic, interpretarea este lipsită de consistență conceptuală și inevitabil superficială. Autorul concepe „miturile” într-o manieră fixă și unilaterală – ca „instrumente” ideale bine precizate și orientate ale coeziunii comunității –, falsificând în acest fel natura proceselor mentale, în care elaborările imaginare sunt dinamice și plurivalente (își modifică semnificația), așadar sunt puțin susceptibile de a fundamenta o schemă de gândire sistematică

³² Vezi Gheorghe Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, Editura Eminescu, 1980, p. 11–16.

(ceea ce nu înseamnă că excludem *de plano* orice influență a lor inclusiv asupra unor elaborări istoriografice). Autorul nu aprofundează nici relația funcțională dintre „mit” și societate, așa încât rămâne la nivelul truismului despre asigurarea coeziunii comunității. Pierde din vedere faptul că o comunitate este un ansamblu eterogen, cu identități și interese sociale diferite, care nu se pot alimenta toate de la aceeași „configurație mitică” (principiul noncontradicției). Iar dacă se admite că fiecare își are propriile repere imagine, atunci se aruncă în aer conceptul „miturilor istorice” (recognoscibil – după cum crede Lucian Boia – în analizele istoriografice), întrucât, în calitatea lor de „mituri fondatoare” ale comunității, acestea nu pot exista decât dacă au o funcție integratoare (dacă sunt valabile pentru toți)³³. În plus, rămâne neexplicată, în fond la nivel de supoziție „ficțională”, cheștiunea cauzei eficiente a întregii construcții intelectuale. Lucian Boia nu prezintă nicăieri mecanismul mental prin care se produce condiționarea, adică transferul reprezentărilor „mitice” în interpretările istoriografice. Acest transfer este numai presupus pur și simplu, asemenea unui imperativ categoric, ca și cum „miturile” ar avea o existență în sine, oarecum transcendentă, și s-ar impune *tale quale*, în forme prestabilite, unei gândiri care le-ar accepta pasiv și apoi le-ar reproduce. Nu se analizează nicăieri circumstanțele, formele și gradul în care se produce influențarea „mitologică” a istoricului, și cu atât mai puțin măsura în care regulile cercetării profesioniste ar putea eventual să o limiteze. Ceea ce reiese de aici este că autorul vehiculează un model cognitiv mecanicist, reducăționist, care simplifică argumentația până la irelevanță, anulându-i valoarea de adevăr (corespondența cu realitatea observabilă și verificabilă).

Cu toate că este structural falsă, teoria relativist-agnostică a lui Lucian Boia s-a bucurat de o receptare destul de bună în rândul publicului intelectual din România, chiar dacă nu printre istorici³⁴. Atare receptare s-a datorat – credem noi – nu atât calității teoriei (emitentului), cât așteptărilor publicului (receptorului), care, pe fondul dorinței de detașare de trecutul comunist, era disponibil pentru orice demers care părea să consacre ideatic această detașare. Inconsistența teoretică s-a estompat astfel, a trecut în subsidiar, atenția reținând-o numai „necesara revizuire critică”.

S-a adăugat mediatizarea de care au beneficiat lucrările lui Lucian Boia, mediatizare care, cu logica eficientă a „dominației jurnalismului” despre care vorbea Pierre Bourdieu, l-a transformat pe autor într-o autoritate publică în materie

³³ Miturile fondatoare există, dar nu în accepțiunea „miturilor istorice” pe care le invocă Lucian Boia. Valorizarea mitică a anumitor situații sau evenimente din istorie (simbolizarea lor) nu înseamnă că istoria se impune arhetipal gândirii prezente, ci că această gândire asimilează în mod semnificativ trecutul – ipostază care nu exclude valorizările multiple, corespunzătoare pluralității sociale. În această relație trecut–prezent, istoria nu este semnificantul, ci semnificatul. (Ne referim aici la mentalul colectiv, nu la gândirea istoriografică, ce se articulează potrivit raționalității științifice specifice).

³⁴ Semnalăm aici opiniile critice ale lui Radu Păun la prima ediție a cărții *Istorie și mit în conștiința românească*, în „Revista istorică”, Nr. 1–2, 1999, p. 175–184, și mai ales lucrarea replică a lui Ioan-Aurel Pop, *Istoria, adevărul și miturile. (Note de lectură)*, București, Editura Enciclopedică, 2002.

de cunoaștere istorică, ideile sale fiind de acum acceptate ca adevăruri oarecum de la sine înțelese și colportate ca atare. (În schimb, analize valoroase, care constituie realmente înnoiri epistemologice, și care supun inclusiv marxismul unei critici temeinice și aplicate, au rămas cvasinecunoscute în afara câmpului profesional)³⁵.

Critica teoretico-metodologică a viziunilor relativist-agnostice nu constituie *per se* o garanție suficientă a posibilității cunoașterii științifice. Evidențierea insuficiențelor subiectivismului nu ne dispensează așadar de necesitatea de a formula o argumentație pozitivă a cunoașterii obiective, în ceea ce privește toate cele trei componente ale acestora: obiectul de studiu, procesul de interpretare și subiectul cunoscător. Altfel spus, trebuie să demonstrăm posibilitatea unei cunoașteri autentice a trecutului, relativă sub aspectul cuprinderii dar corectă sub cel al concluziilor, care să se impună deci cu forța adevărului științific obiectiv, demonstrabil și valabil pentru toți.

Obiectul cercetării istorice îl reprezintă societatea. Inclusiv atunci când sunt tratate chestiuni precum clima sau epidemiile – care țin tipologic de științele naturii –, acestea sunt interpretate tot din perspectiva impactului lor asupra existenței sociale. Ca atare, trebuie analizată măsura în care societatea, în componentele sale structurale (organizarea instituțională) și voliționale (acțiunile oamenilor), constituie un obiect de studiu esențialmente cognoscibil. Problema este actuală mai ales pentru societățile mai vechi, dar angajează istoriografia în ansamblu, întrucât valoarea științifică a demersului acestora nu se probează conjunctural, numai în situațiile cele mai susceptibile să o confirme, ci în toate situațiile în care există volumul de informație necesar pentru generalizarea concluziilor.

În viziunea relativismului extrem, despre societățile trecute nu se pot emite decât ipoteze și aproximări, esența lor rămânând în fond incognoscibilă – un atribut al altor epoci, la care gândirea contemporană nu mai are acces. Silogismul este următorul: oamenii nu pot cunoaște decât societatea în care trăiesc; istoriografia se ocupă cu societățile trecute; prin urmare, istoriografia nu poate accede la o cunoaștere autentică.

Un principiu logic elementar este acela că din premise false nu se pot extrage decât concluzii false. În silogismul relativist-agnostic premisa falsă e tocmai cea majoră, și anume că nu se pot cunoaște decât societățile prezente. Eroarea constă în conceperea societăților într-o manieră metafizică, drept entități „monadice” necomunicante, fiecare „segregată” în identitatea ei netransmisibilă și ca atare incomprehensibilă. Este escamotată însăși ideea de evoluție istorică, ce presupune schimbarea în continuitate. Societățile nu au o existență statică, ci dinamică, se transformă prin relaționarea dintre ele, fie că ne referim la relațiile care se manifestă în timp (de la o epocă la alta), fie în spațiu (de la o țară la alta). Rezultă

³⁵ Amintim, de pildă, lucrarea lui Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în principatele române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997.

de aici continuități și discontinuități, perceptibile în conștiința publică și asimilabile conceptual în analiza istorică.

Istoricii pot cunoaște specificitatea societăților trecute atât prin prelungirile acestora în contemporaneitate, cât și prin sesizarea diferențelor. În primul caz poate fi vorba inclusiv de observația directă – cum se întâmplă în studierea comunităților primitive încă existente în anumite zone ale lumii –, dar mai ales de analiza remanențelor structurale și mentale arhaice în societatea actuală (forme de organizare, activități, comportamente, reprezentări colective etc.). În al doilea caz, este vorba de analiza surselor materiale (arheologice) și narative care înregistrează identitatea particulară a unei societăți din trecut (spiritul obiectivat al epocii – în formularea lui Raymond Aron)³⁶, identitate irepetabilă dar cognoscibilă prin intermediul vestigiilor sale. Aceste vestigii materializează oarecum spiritul epocii, care devine astfel accesibil din exterior – premisă necesară cercetării științifice.

Constatarea continuităților și a discontinuităților nu este însă în sine decât o condiție prealabilă a cunoașterii autentice. Întrebarea fundamentală care se pune aici este cum poate istoricul să probeze că a surprins realmente specificitatea societății trecute, că nu este victima deformărilor prezenteiste sau a erorilor de judecată, chiar dacă a identificat corect obiectul de studiu? Răspunsul ține de metodă. Există cel puțin două căi prin care se poate certifica obiectivitatea cunoașterii. Prima este cea cantitativă, care constă în înregistrarea documentelor și sesizarea redundanțelor. Faptul că anumite aspecte de ordin structural sau volițional revin în mod constant confirmă caracterul lor definitoriu pentru societatea respectivă. A doua este cea calitativă, a relevării și descifrării opacității culturale. Conform criteriului opacității, specificitatea se regăsește acolo unde documentele devin confuze. „Când dăm de ceva care ni se pare de neconceput – scria Robert Darnton –, avem șansa să fi dat de un punct valid de intrare într-o mentalitate străină. Și o dată ajunși să întrevădem cu uimire punctul de vedere al localnicului, am putea să începem să hoinărim prin lumea lui de simboluri. Să înțelegi comicul unei situații atât de puțin amuzante ca un măcel ritual de pisici reprezintă primul pas spre asimilarea unei culturi”³⁷. Descifrarea codurilor culturale oferă o „cheie” de înțelegere a gândirii dintr-o anumită societate, dar și a modului de structurare a relațiilor sociale „civile”, atâta timp cât acestea se organizează pe baza comunicării (a culturii), prin limbaj, valori și atitudini general recunoscute (fie acceptate, fie respinse, însă înțelese de toți actorii sociali – atitudini cu o semnificație determinată).

Ceea ce se degajă este imaginea de ansamblu a societăților trecute. Istoricii nu pot reconstitui trecutul de o manieră „fotografică”, în toate detaliile sale, dar pot să parvină la înțelegerea aspectelor sale fundamentale, definitorii, atât în ceea ce

³⁶ Vezi Raymond Aron, *op.cit.*, p. 98.

³⁷ Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii, și alte episoade din istoria culturală a Franței*, [Iași], Polirom, 2000, p. 224.

privește chestiunile „exterioare” – instituții, relații sociale –, cât și „interioare” – mentalități, mod de gândire. Cu alte cuvinte, chiar dacă nu pot cunoaște integral existența societăților de altă dată, ei pot accede la esența lor specifică, prin care acestea se individualizează în raport cu societatea contemporană, observând în același timp și modul în care ele s-au transformat, modificându-și esența. Aplicarea consecventă a celor două metode amintite – cu toate posibilele lor variante – descoperă și garantează totodată identitatea obiectului cunoașterii, eliminând sau cel puțin reducând semnificativ riscul transpunerii felului de a gândi actual asupra societăților mai vechi. Se îndeplinește astfel condiția primară a oricărui demers de sistematizare și generalizare științifică, și anume cognoscibilitatea obiectului.

Procesul de interpretare corespunde obiectului la care se referă, în sensul că este dinamic și cuprinzător, adică presupune acumulări continue și tratează problemele din perspectiva ansamblului, nu a detaliului. Complexitatea interpretării crește direct proporțional atât cu noile descoperiri, cât și cu complexitatea obiectului de studiu, sub aspectul problematicei și al perspectivelor de analiză în egală măsură. Este firesc ca cercetarea societății din epoca industrială să implice o lărgire a sferei cunoașterii sensibil mai mare decât cea a societății preistorice, dincolo de motivul cantității surselor, de unde și caracteristica acumulărilor continue. Totodată, în măsura în care percepe esența societăților trecute, nu și chestiunile de amănunt, istoriografia recurge la o analiză cu valoare generală, comprehensivă, ce relevă cadrul și tendințele de evoluție majore ale acestora, ignorând inevitabil o serie de particularități. Ceea ce contează pentru demersul istoriografic este înțelegerea imaginii de ansamblu, pe care detaliile ignorate nu o pot modifica fundamental. Această funcție comprehensivă o remarcă Jerzy Topolski, atunci când arăta că „În istorie, în cazul unor considerații metodologice majore este necesar să se vorbească nu numai despre adevărul sau falsitatea propozițiilor, ci și despre adevărul sau falsitatea narațiunii istorice, deci a succesiunii de propoziții care creează imaginea istorică [...]. De aici rezultă necesitatea ca în considerațiile metodologice asupra istoriei să se folosească, alături de valoarea logică a propozițiilor, și conceptul de valoare logică a narațiunii (imaginii). O istorie obiectivă nu tinde spre adevărul propozițiilor, ci în primul rând spre veridicitatea narațiunii; ea urmărește cu precădere ca structura realității și procesele istorice să fie reconstituite conform cu desfășurarea lor”³⁸.

Procesul cunoașterii în istoriografie constă așadar în înțelegerea *datelor generale* ale trecutului, prin identificarea *regularităților* care au articulat sistemul și evoluțiile definitorii pentru societățile studiate. Este o cunoaștere ireductibilă la modelul explicativ al științelor exacte, în condițiile în care obiectul cercetării – societatea – nu este o categorie imuabilă, un „lucru” sau o entitate compactă, care să poată fi delimitat și măsurat precum un fenomen fizic. Totodată, în istoriografie procesul interpretării are o dimensiune intuitivă, prin „intuiție” înțelegându-se

³⁸ Jerzy Topolski, *op.cit.*, p. 236–237.

capacitatea de a surprinde generalități, de a discerne, pe baza unui material informațional dat, adevăruri nedemonstrabile experimental. În condițiile în care se ocupă, la limită, de oameni, istoriografia presupune metodologic capacitatea de transpunere în viața psihică a altora³⁹. (La fel ca și psihologia, căreia totuși nu-i contestă nimeni în mod serios caracterul științific, reducând-o la o elaborare narativă subiectivă, la un compus de semnificații fără semnificant).

Pentru ca generalizarea să aibă valoare științifică, trebuie să fie verificată. Altfel spus, se impune ca istoricul să demonstreze valabilitatea (adevărul) procesului de interpretare (comprehensiunii). Verificarea nu se poate face însă decât în conformitate cu natura procesului însuși, altminteri devine illogică și înțelegibilă. Prin urmare, aceasta are la rândul ei un caracter progresiv și de ansamblu. În măsura în care cunoașterea se acumulează în timp, aserțiunile istoriografice se fundamentează prin confruntarea enunțurilor noi cu precedentele cunoștințe general acceptate, adică a căror valabilitate științifică a fost confirmată anterior⁴⁰. De asemenea, întrucât privește regularitățile care constituie ansamblul, verificarea se realizează după criteriul frecvenței cu care se repetă anumite coordonate și evoluții (definiția statistică – cf. Jerzy Topolski).

Distincțiile metodologice nu trebuie să inducă în eroare în legătură cu desfășurarea cunoașterii istorice. În istoriografie verificarea nu intervine, într-o manieră didactică, anterior sau ulterior generalizării, ci este „cons substanțială” acesteia. Extragerea adevărului din documente – corespunzător imaginii de ansamblu a societății studiate –, implică *per se* critica internă, confruntarea cu alte surse și înscrierea informației acestora în serii de frecvență problematică. Faptul că anumite interpretări se repun în discuție după un timp nu înseamnă disjungerea metodică a verificării de generalizare, ci reluarea întregului proces al cunoașterii, cu ambele sale componente, într-un alt orizont de timp. Istoriografia nu procedează prin separarea experimentală a fenomenelor, ci prin integrarea lor într-o structură de regularități. Ca atare, identitatea sa epistemologică nu se subsumează regulilor explicației (în sensul tehnic dat termenului *erklären* începând cu Wilhelm Dilthey) – din științele exacte, ci acelora ale comprehensiunii (*verstehen*) – din științele sociale, și se impune să fie judecată în consecință. Cei care contestă caracterul științific al istoriografiei nu realizează tocmai această deosebire tipologică între științe, și în particular specificitatea procesuală a cunoașterii istorice, ca acumulare continuă de adevăruri relative dar obiective.

Procesul interpretării în istoriografie este subsumabil raționalității științifice, întrucât constă în formularea unor evaluări generale despre obiectul de studiu, verificabile prin intermediul unor criterii analitice infrasubiective. Se întrunește deci, alături de cognoscibilitatea obiectului, o a doua condiție pentru a putea vorbi

³⁹ Vezi Paul Ricoeur, *Eseuri de hermeneutică*, [București], Humanitas, [1995], p. 75; Adam Schaff, *op.cit.*, p. 292, 300.

⁴⁰ Vezi Jerzy Topolski, *op.cit.*, p. 240.

de caracterul științific al istoriografiei, și anume obiectivitatea metodologică a procesului de interpretare și implicit la concluziilor sale – care se impun cu forța adevărului valabil pentru toți.

Ajungem astfel la cel de-al treilea termen al relației cognitive: subiectul cunoscător – cel mai predispus la a oferi argumente adeptilor relativismului agnostic. Cognoscibilitatea obiectului de studiu și obiectivitatea metodologică a interpretării rămân la nivelul unor potențialități teoretice dacă subiectul nu este capabil să le transpună în act. Condiționarea subiectivă a istoricilor și pluralitatea interpretărilor în legătură cu aceeași problemă par să confirme o atare neputință, care compromite practic obiectivitatea demersului istoriografic. În absența capacității subiectului de a accede la o cunoaștere obiectivă, orice alte considerații devin irelevante.

A susține obiectivitatea absolută a subiectului cunoscător, în sensul că acesta poate să reflecte integral obiectul de studiu în conștiința proprie este, în primul rând, o absurditate logică, deoarece o asemenea identificare ar însemna aneantizarea subiectului și, pe cale de consecință, extincția însăși a procesului relațional al cunoașterii. Nu ar mai exista nimic de cunoscut și, mai ales, nimeni care să cunoască. În al doilea rând, este o contestare a evidenței faptelor, în condițiile în care, de la alegerea temei până la formularea concluziilor, este clar că intervin anumiți factori de condiționare specifici, care imprimă cercetării respective o orientare particulară în raport cu altele, de unde și pluralitatea interpretărilor.

Imposibilitatea de a ajunge la cunoașterea absolută nu implică însă imposibilitatea accederii la o cunoaștere obiectivă relativă, niciodată încheiată, dar prin aceasta nu mai puțin adevărată. Faptul că istoricii nu știu totul despre trecut, sau că aprecierile lor sunt susceptibile de emendări, nu înseamnă că ceea ce știu este fals. De asemenea, nici pluralitatea interpretărilor nu este un argument suficient pentru a afirma o concepție subiectivist-agnostică. Este adevărat că pot exista mai multe interpretări într-o anumită problemă, dar niciodată o infinitate de interpretări („scenariile nenumărate” pe care le postula Lucian Boia), ceea ce demonstrează existența unor criterii de judecată infrasubiective, care transcend așadar motivațiile personale ale diferiților autori. Cunoașterile parțiale nu se exclud reciproc în mod necesar, ci oferă imaginea mozaică a uneia și aceleași realități din unghiuri diferite (tot așa cum – pentru a relua un exemplu utilizat frecvent – generalul și soldatul relatează diferit aceeași bătălie la care au participat).

Să luăm exemplul Revoluției franceze – de altfel unul dintre cele mai în măsură să susțină tezele relativismului agnostic⁴¹. Revoluția franceză, în calitatea

⁴¹ Amintim aici o chestiune de metodă, remarcată de către Jeanne Hersch în legătură cu marxismul: adevărul unei teorii nu se verifică prin exemplele cele mai convenabile, ci tocmai prin cele mai susceptibile să o infirme. De aceea ne referim la cazul Revoluției franceze și nu la cel al războaielor punitice, al sistemului pronoiar sau al consecințelor pătrunderii europenilor în China manduriiană – care ar fi oferit sensibil mai puține argumente relativismului agnostic.

sa de eveniment original al democrației contemporane, a suscitat o serie de controverse istorice cu conotații politice, pe fondul transpunerii disputelor prezentului în „oglină” trecutului. Numai că aceste controverse nu au avut drept miză principală analiza fenomenului revoluționar ca atare (a conținutului său propriu-zis istoric), ci evaluarea sa politică. Astfel, toți istoricii au relevat secularizarea spațiului public operată de Revoluție (cauze, forme, consecințe), chiar dacă unii au aprobat-o iar alții au condamnat-o. Rezultă deci că un fenomen poate fi perceput și descris la fel de istorici, chiar dacă poziționarea lor ideologică față de acesta diferă. Totodată, diversitatea interpretărilor asupra Revoluției nu implică obligatoriu divergența, ele putând să se completeze reciproc. Este cazul aprecierilor lui François Furet și Michel Vovelle în legătură cu mișcarea sanculoților, a cărei identitate s-a precizat din interferența factorilor mentali analizați de primul autor (credințele, atitudinile), cu cei sociali analizați de cel de-al doilea (vârsta, ocupațiile). Eventualele motivații subiective ale lui François Furet și Michel Vovelle, care i-ar fi determinat să se ocupe de o chestiune sau de cealaltă, își pierd în acest context relevanța epistemologică, deoarece privesc numai impulsul inițial al cercetării, nu și desfășurarea acesteia, așa încât nu se regăsesc în procesul interpretării și nu alterează esențial imaginea obiectului cunoașterii. Atunci când istoricul urmează „regulile adevărului”, rezultatele la care ajunge sunt imperative pentru toți (obiective – n.n.)⁴².

Condiția cunoașterii corecte a obiectului este așadar conformitatea cu metodologia specifică domeniului. Tocmai nerespectarea metodologiei a condus la denaturări interpretative majore, cum ar fi cele extreme aparținând lui Pierre Gaxotte (de dreapta) și Albert Soboul (de stânga), a căror polemică a creat impresia unei incompatibilități de opinii inerentă în problema Revoluției – presupusă probă a relativismului agnostic. Cei care invocă contradicțiile ideologice ireconciliabile dintre Pierre Gaxotte și Albert Soboul pierd din vedere atât faptul că alți autori se completează, dar – și mai important – cauza contradicțiilor respective, care privește conformitatea lor cu metodologia domeniului. În fond, este vorba de faptul că cei doi evaluau trecutul prin prisma valorilor și opțiunilor politice ale prezentului, recurgând în acest fel la o instrumentalizare partinică a istoriei. În condițiile în care una dintre „regulile adevărului” este netranspunerea gândirii proprii asupra societății din altă epocă (o formă de neutralitate analitică), rezultă că Pierre Gaxotte și Albert Soboul nu aveau cum să ajungă la o cunoaștere a obiectului în esența lui particulară, ci numai la o imagine deformată prezenteist. De aici orice combinație ideologică era posibilă, întrucât dacă adevărul istoric nu permite „scenarii nenumărate”, partizanatul prezenteist le permite, dând impresia unei multitudini absolute de păreri. Abaterea de la metodologia profesiei a condus așadar, pe fondul denaturării obiectului, la imposibilitatea comunicării complementare pe

⁴² Vezi Raymond Aron, *op.cit.*, p. 368.

terenul realității istorice, precum și la ideea falsă că ar fi posibile oricâte interpretări. Această situație nu este însă imputabilă demersului istoriografic ca atare, în sensul contestării caracterului său științific, ci tocmai abaterii de la metodologia lui. Astfel, exemplele unor istorici precum Pierre Gaxotte și Albert Soboul sunt lipsite de relevanță epistemologică. Ele au numai o valoare didactică, pentru modul în care militantismul politic poate afecta cercetarea științifică.

Revoluția franceză este un exemplu particular care ține de istoria politică (*lato sensu*). Complementaritatea interpretărilor se verifică și la nivelul ansamblului problematic al istoriografiei, diversitatea viziunilor însemnând nu atât afirmarea unor adevăruri subiective concurente, cât precizarea aceluiași adevăr din mai multe unghiuri de vedere. Un istoric al economiei și un istoric al culturii, primul materialist iar al doilea idealist – să presupunem, nu relevă fiecare imaginea altei societăți, ci amândoi se referă la aceeași societate sub câte un aspect care a definit-o, după cum orice societate se definește prin aspectele materiale și ideale în egală măsură. Istoricul nu *ierarhizează* în mod necesar aceste aspecte, potrivit unei presupuse opțiuni filosofico-ideologice personale, ci *prezintă* identitatea și interacțiunea lor în societatea respectivă. Cunoașterea istorică nu este echivalată cu adevărul unic, ci cu suma planurilor diferite de înțelegere.

Este adevărat că subiectivismul cercetătorului riscă să denatureze cunoașterea obiectului de studiu. Cu cât mai mare este subiectivismul, cu atât mai mici sunt posibilitățile de a accede la adevăr (la esența societății trecute analizate). Prin urmare, pentru a maximiza posibilitățile cunoașterii obiective trebuie redusă la minim influența subiectivismului – o concluzie atât de evidentă încât face figură de loc comun, dar căreia, ca tuturor locurilor comune, i se ignoră de fapt conținutul fundamental. Ceea ce se impune în acest context este, în primul rând, înțelegerea naturii subiectivismului. Numai cu această condiție prealabilă se poate discuta apoi în mod avizat și aplicat despre limitarea influenței sale.

Subiectivismul, sau altfel spus – identitatea personală, constă dintr-un ansamblu de afecte, valori, opțiuni și atitudini. Aceasta nu reprezintă însă o categorie mentală metafizică, cu o existență în sine, ci produsul psihic al realității concrete, în care individualitatea se definește relațional, adică prin raportare la ceilalți. Subiectivismul nu se referă așadar la individul în stare pură („monadic”), care nu există în realitate, ci la individul socializat⁴³. În aceste condiții, problema limitării subiectivismului nu trebuie abordată din perspectiva filosofiei solipsiste abstracte, ci din aceea a practicii sociale a cunoașterii. Esența limitării nu privește *anularea* (imposibilă) a identității subiective ca atare (așa cum înțeleg lucrurile unii relativişti agnostici), ci precizarea cadrului social (comunicațional și instituțional)

⁴³ Nu avem în vedere aici exemplele extreme ale indivizilor care trăiesc izolați în natură, care nu au relevanță pentru analiza noastră întrucât aceștia nu desfășoară o activitate științifică. Dar chiar și în cazul unora dintre ei se poate vorbi de o identitate precizată social, cum se întâmplă de pildă cu eremiții, care *au ieșit* din societate, deci duc cu ei în izolare sinele precizat *în* societate, anterior izolării.

al cunoașterii, în așa fel încât să se reducă semnificativ *transferul* personalității cercetătorului în procesul cognitiv.

De altfel, nu tot ce ține de identitatea personală este susceptibil să influențeze analiza istorică. Mai multe trăsături de caracter, afinități, aprehensiuni și preocupări personale nu au nici o legătură funcțională cu procesul cognitiv, în particular cu interpretarea și cu precizarea obiectului. Nu are relevanță epistemologică, de pildă, faptul că istoricul are un temperament introvert sau extravert. Aceste aspecte pot să se regăsească eventual în creația literar-artistică – produs al subiectivității *par excellence*. Cercetarea științifică însă, având un referențial exterior conștiinței autorului, și anume obiectul de studiu, exclude de la sine manifestarea tuturor caracteristicilor interioare ale subiectului. Deoarece au mai puțină importanță în precizarea operei lor, biografiile istoricilor sunt mai puțin cunoscute decât cele ale literaților și artiștilor. În cazul lucrărilor istoriografice accentul cade pe observarea obiectului, nu pe exprimarea subiectului.

Cei care invocă identitatea personală ca argument în favoarea relativismului extrem fac trimitere, în fond, la trei componente de natură socială ale identității respective: concepția morală (evaluarea binelui și a răului); orientarea politică (preferința pentru „dreapta” sau „stânga” – cu toate variațiile lor); statusul și rolul cercetătorului (poziția și funcția în spațiul public) – componente care s-ar putea regăsi în analiza istorică sub forma unui partizanat explicit sau implicit. Pentru a reduce semnificativ influența acestora asupra analizei este așadar necesară existența unui cadru comunicațional și instituțional al cunoașterii, care să limiteze partizanatul și să favorizeze neutralitatea științifică.

În măsura în care cunoașterea este un proces colectiv de cooperare (cf. Karl Mannheim), organizarea comunității științifice ca o structură de comunicare, pe baza schimbului de idei, a criticii reciproce și a multiperspectivității, este susceptibilă să discearnă adevărul de fals, fie că este vorba de falsul informațional, fie de cel interpretativ, pe fondul unui partizanat voluntar sau nu⁴⁴. Comunicarea implică reexaminarea profesionistă a informațiilor și a interpretărilor din punctul de vedere al concordanței lor cu specificitatea obiectului de studiu (esența societății analizate). Atâta timp cât se întemeiază pe referințe documentare și se desfășoară potrivit metodologiei științifice, această reexaminare induce un fel de control al calității în istoriografie, confirmând sau infirmând anumite teze, și implicit valoarea profesională a anumitor istorici. În absența reexaminării colective proliferază individualismul autoreferențial, necritic, care permite transferul nestingherit (necontrolat) al subiectivității în procesul cognitiv. Comunicarea, în schimb, îl determină pe fiecare istoric în parte atât să-și lărgască orizontul cunoașterii, cât și să se autocenzureze într-un fel, să-și rețină eventualele înclinații partizane în favoarea neutralității științifice, printr-o atenție sporită față de regulile profesiei.

⁴⁴ Este o idee împărtășită de autori din câmpuri teoretice diferite. Vezi Adam Schaff, *op.cit.*, p. 336; Jörn Rüsen, *Interests and objectivity in historical studies*, în *op.cit.*, p. 55–56.

Controlul calității exercitat de breaslă nu trebuie înțeles în sens constrângător, ca o formă de impunere autoritară, fie și numai pentru că nu există organismul constituit și instrumentele unei atare impunerii. Comunitatea științifică nu este un partid sau un grup de presiune, ci un „spațiu de convivialitate” pluralist, în care fiecare participă la comunicare de pe poziții de egalitate și în care punctele de vedere se impun ca valabile prin dialog. Dimpotrivă, comunitatea științifică poate să intervină mai degrabă ca un garant împotriva tentativelor de marginalizare intelectuală. Întrucât reexaminarea colectivă are loc între specialiști care se află cel mai adesea în relații strict profesionale și nu personale, aceasta privește ideile și nu indivizii, așa încât tezele corecte și istoricii valoroși se impun în cele din urmă. (Așa cum s-a impus Robert Mandrou, de pildă, în pofida ostilității lui Fernand Braudel).

Atunci când vorbim despre organizarea istoricilor într-o structură de comunicare nu avem în vedere existența lor pur și simplu la nivel de oraș, țară sau continent. Aici nu este vorba de proximitatea fizică prelungită a persoanelor (de altfel calea cea mai sigură de a da curs orgoliilor și rivalităților subiective), ci de stabilirea unui sistem relațional impersonal de cooperare științifică, prin care să se asigure o practică a cunoașterii obiectivă. Un astfel de sistem se poate realiza prin stabilirea unor parteneriate între centrele de cercetare, prin inițierea de programe de studii interdisciplinare, prin punerea la punct a unor rețele de circulație a publicațiilor de specialitate și prin reunirea periodică a istoricilor în conferințe și congrese.

Precizarea cadrului comunicațional al cunoașterii nu reprezintă însă decât prima condiție a limitării partizanatului și a favorizării neutralității științifice în istoriografie. A doua este crearea cadrului instituțional care să-i elibereze pe istorici de influența politicului (puterea, partidele) și a economicului (cererea pieței). Câtă vreme resursele materiale ale istoricilor depind de patronajul politic sau de publicul cumpărător, aceștia vor fi tentați să răspundă așteptărilor celor care îi finanțează direct sau indirect, în detrimentul obiectivității.

Pentru a limita influențarea politică sau economică a istoriografiei trebuie să li se asigure istoricilor o poziție socială securizantă, prin instituționalizarea lor în posturi stabile (consacrarea legală a „meseriei” de istoric). Garanția locului de muncă în învățământ sau cercetare îi asigură pe aceștia împotriva eventualelor intervenții guvernamentale sau de partid, iar siguranța venitului regulat le permite să se detașeze de cererile conjuncturale ale pieței. Cadrul instituțional precizează statusul și rolul social al istoricilor în sensul „imunizării” lor față de comenzile politice și economice. Din această perspectivă, transferul subiectivității definită prin status și rol în procesul cognitiv nu mai înseamnă transferul unei atitudini partizane, ci al unei atitudini neutrale social, susceptibilă să conducă la o cunoaștere obiectivă.

Istoriografia a dobândit un caracter realmente științific abia în secolul al XIX-lea, atunci când istoricii nu au mai fost cronicari oficiali sau liber profesioniști în serviciul comunității, devenind în schimb profesioniști instituționalizați în

catedre universitare și în academii. Aceștia au putut să susțină analiza trecutului pe baza unei metodologii de specialitate, indiferentă la factorii de presiune extraprofesionali. (Factori de presiune prezenți mai mult în prima jumătate a secolului al XIX-lea, și tot mai puțin în continuare, pe fondul liberalizării regimurilor și al progreselor învățământului public).

Evident, cadrul comunicațional și instituțional nu conduce în mod necesar la o cunoaștere obiectivă în cazul tuturor cercetătorilor. Vor exista întotdeauna autori mai receptivi la comenzile politice și economice decât la metodologia de specialitate, precum și unii care, sub influența contextului istoric, vor considera că sunt funciar incapabili să acceadă la adevăr. Acestora din urmă adevărul le scapă prin definiție, nu pentru că ar fi incognoscibil, ci pentru că ei se autoreprezintă ca determinați și parțiali din punct de vedere istoric⁴⁵. Altminteri însă, existența unui cadru comunicațional și instituțional adecvat, ca temei al identității socializate a subiectului, este de natură să precizeze un tip de subiect capabil de cunoaștere autentică (obiectivă).

Gradul de obiectivitate al cunoașterii este direct proporțional și cu acumulările științifice în progres continuu. Istoricii de azi au (cel puțin ca posibilitate) un orizont conceptual și metodic mai larg decât cei de acum aproape două sute de ani. Fenomene mentale și culturale definitorii pentru societățile trecute, mai greu de înțeles acum două secole, devin astăzi explicabile în lumina acumulărilor din psihologie și din antropologie de pildă. Sub acest aspect, este absurdă presupuziția relativiştilor agnostici de a interpreta epistemologic istoriografia *sub specie aeternitas*, ca și cum conștiința și aptitudinile profesionale ale domeniului nu ar fi evoluat de la Herodot încoace. Adepții structuralismului, spre exemplu, afirmă caracterul „mitologic” etern al gândirii, dar pierd din vedere faptul că acest presupus caracter „mitologic” a fost descoperit și teoretizat abia în anii 1960–1970.

Orizontul cunoașterii contemporane este cu atât mai cuprinzător cu cât aceasta se referă la evoluții încheiate, care și-au epuizat efectele, așa încât societățile trecute pot fi cunoscute în deplinătatea identității lor specifice. În plus, cu cât trăim într-o societate mai complexă, cum este cea actuală, cu atât suntem mai capabili să înțelegem societățile mai vechi, cu o structură și o problematică mai simple. În acest sens, formularea metaforică a lui Karl Marx, cum că anatomia omului este cheia anatomiei maimuței, are o semnificație epistemică sugestivă.

Reținerea unor autori contemporani, mai ales din afara domeniului, de a vorbi despre cunoaștere obiectivă în istoriografie, nu angajează așadar natura științifică a acesteia, ci este numai un reflex conjunctural al neîncrederii „postmoderne” în generalizarea de factură științifică și chiar în optimismul gnoseologic aferent generalizării. Este vorba de un scepticism cu pretenții de luciditate, care confundă însă criza intelectuală a scientismului cu o criză a științei ca atare.

⁴⁵ Vezi Raymond Aron, *op.cit.*, p. 128.

Împotriva acestui scepticism și a relativismului agnostic am susținut natura științifică a demersului istoriografic, care se desfășoară pe baza unor reguli specializate și ajunge la concluzii general valabile și verificabile, conforme cu autenticitatea obiectului de studiu. Este un punct de vedere împărțit de teoreticieni ai cunoașterii din zona liberală și marxistă în egală măsură, fapt care demonstrează, o dată în plus, caracterul său supraideologic. „Dotat cu anumite înclinații, membru al unei societăți, sunt închis într-un eu care este marcat de toate accidentele eredității mele și ale mediului meu – remarca Raymond Aron. [...] Dar, când mă supun regulilor adevărului, rezultatele la care ajung sunt imperative pentru toți”⁴⁶. „Istoricii deci nu mint, cu toate că au poziții diferite, adesea chiar contradictorii – concluziona Adam Schaff. Acest fenomen este, pur și simplu, rezultatul specificității cunoașterii care tinde întotdeauna spre adevăr absolut, dar realizează această tendință în și prin procesul infinit al acumulării de adevăruri relative”⁴⁷.

L'HISTORIOGRAPHIE – ENTRE LA CONNAISSANCE SCIENTIFIQUE ET L'AGNOSTICISME

(Résumé)

L'article traite le problème fondamental de l'épistémologie historique, c'est-à-dire la possibilité de connaître vraiment l'identité spécifique des sociétés passées. En effet, il s'agit d'établir le caractère scientifique ou pas de l'historiographie.

Dans cette démarche, on commence par la critique de quelques théories (le présenteisme, la métahistoire) qui, à travers une vision relativiste extrême, nient la nature scientifique de l'historiographie.

Ensuite, on développe une théorie positive concernant les trois éléments du savoir: l'objet, le processus de la connaissance et le sujet connaisseur. On arrive ainsi à la conclusion que l'historien, par la rigueur des certaines règles du métier, peut accéder à l'individualité d'une société d'autrefois sans la dénaturer. Certainement, la connaissance historique est relative, mais cette relativité ne veut pas dire qu'elle est forcément fausse ou illusoire. C'est une connaissance jamais accomplie, mais ce qu'on sait déjà sur le passé est bien la vérité.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 368.

⁴⁷ Adam Schaff, *op.cit.*, p. 359.

LA INTERSECȚIA DISCIPLINELOR CUNOAȘTERII: TEOLOGIA, ISTORIOGRAFIA ȘI ȘTIINȚELE EXACTE. O PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA PROBLEMEI CUNOAȘTERII

LIVIU DAMIAN
(Doctorand la Universitatea București)

Aristotel își începe studiul asupra metafizicii cu afirmația că „Toți oamenii, prin natură, au dorința de a ști”¹. Într-adevăr, ființa umană dorește să cunoască și să afle adevărul privitor la această lume. Obsesia constantă a omului este aceea dacă *cunoașterea* reprezintă *adevărul*, sau cum poate ști că ceea ce cunoaște reprezintă adevărul obiectiv în care să-și pună încrederea. Albert Einstein a crezut că putem cunoaște în mod rațional ceva despre univers. Karl Popper a spus că „Una din responsabilitățile principale ale rațiunii umane este aceea de a face universul în care trăim inteligibil nouă înșine. Aceasta este sarcina științei”². John Polkinghorne este de părere că „Adevăratul țel al efortului științific este înțelegerea structurii lumii fizice, o înțelegere ce nu este niciodată completă, dar întotdeauna capabilă de îmbunătățire. Termenii acelei înțelegeri sunt dați de modul în care sunt lucrurile pur și simplu”³.

Implică oare aceste păreri apreciative la adresa științei vreo epistemologie universală? Hilary Putnam consideră că știința este doar o parte a „conversației”⁴. După Karl Popper, epistemologia este teoria cunoașterii științifice, dar se limitează aceasta oare doar la științele naturale? De ce ar trebui să considerăm sinonime *scientia* și naturalismul? Cine a definit vreodată știința ca „naturalism”? Știință înseamnă cunoaștere, iar noi ar trebui să urmărim această cunoaștere oriunde ne-ar duce aceasta. Alan Richardson afirmă corect că „Nu există o metodă științifică în general, ci numai metodă științifică în fizică, în biologie, în psihologie, în științele sociale, și așa mai departe”⁵.

Dar ca să nu se creadă că o critică a științei naturale (critica este legată de cunoscuta opinie că numai științele naturale pot stabili empiric adevăruri și numai acestea pot vorbi în termenii obiectivității și raționalității) este influențată de

¹ Aristotel, *Metafizica*, București, Paideia, 1998, p. 5.

² Karl Popper, *Filosofie socială și filosofia științei*, București, Editura Trei, 2000, p. 173.

³ John Polkinghorne, *One World. The interaction of Science and Theology*, London, SPCK, 1986, p. 22.

⁴ Radio Apologia, *The God Problem: Hillary Putnam and Alvin Plantinga, Discuss God's Existence*, <http://radioapologia.com/index.php>, 8 martie 2006.

⁵ Alan Richardson, *Science, History and Faith*, Oxford University Press, 1950, p. 24.

postmodernism, trebuie spus că cercetătorii științelor naturale au cunoscut din totdeauna limitele acestor științe. „Fiecare știință își are propriile ei întrebări, probleme și concepte distincte”⁶, spune John Arthur Thomson. Prin întrebările și conceptele distincte (ale științelor) înțelegem că există și o limitare proprie acestor științe, dar aceasta nu înseamnă iraționalitate, ci doar imposibilitatea de a avea pretenții universale asupra cunoașterii (scientism). Astfel, epistemologia postmodernă, promovată de Richard Rorty, exagerează dacă propune ca noi să *credem* că nu putem înțelege rațional lumea în care trăim doar pentru că științele naturale nu pot cunoaște adevărul absolut⁷.

În istoria încercărilor omului de a cunoaște s-au delimitat domenii diferite de specialitate, cu metodele proprii, obiectul de studiu propriu, cu o experiență și terminologie proprie. Trebuie spus că orice cunoaștere care se pretinde științifică rezultă din studierea faptelor și trebuie să pună în evidență numai „adevărul” revelat de studiul acelor fapte. Nicolai Hartmann a afirmat că „principial trebuie spus: *metoda este condiționată întotdeauna de obiect*, pe de o parte, și de structura actului implicat, pe care noi îl numim cunoaștere, pe de altă parte”⁸. Astfel, este important de înțeles că nu doar cunoașterea, ci și metoda este condiționată de obiectul de studiu. Desigur, cunoașterea, metoda și obiectul sunt interrelaționate. Dar această mențiune este importantă pentru a arăta că fiecare știință rezultă din interesul pentru o anumită categorie de fapte. Obiectul de studiu stabilește metoda și știința.

Cu toate că în general este recunoscut acest fapt – și anume că o cunoaștere există implicit din studiul anumitor realități (fapte, evenimente etc.), chiar dacă acestea nu sunt în mod direct legate de științele naturale –, începând cu secolul al XVIII-lea, „secolul Luminilor”, și cu continuatorii programului pozitivist luminist, s-a pus în discuție eficacitatea anumitor discipline. John Polkinghorne a comentat că gânditorii luminiști au căutat să înțeleagă ordinea determinată obiectivă a lumii prin rațiune. Acești gânditori s-au văzut pe ei înșiși ca fiind „suficienți lor înșiși și au fost încrezători în puterile lor și în perfectibilitatea umană”⁹.

Secolul al XIX-lea a marcat un moment important în ce privește cercetarea istorică. Încrederea în istoriografie și beneficiile de pe urma investigației istorice au fost clare pentru mulți. Dar simultan s-a ajuns la o lipsă de încredere în calitatea culturii moderne¹⁰ și a culturii în general. De aici s-a ajuns implicit și la o lipsă a încrederii în cercetarea istorică. Teologia, la rândul ei, a urmat calea secularizării. Luminismul german și cel francez au contribuit în acest sens. Ceea ce a rămas

⁶ John Arthur Thomson, *Introduction to Science*, London, Thornton Butterworth, Ltd., [1934], p. 57.

⁷ Vezi Richard Rorty, *Obiectivitate, relativism și adevăr*, București, Univers, 2000, p. 97–112.

⁸ Nicolai Hartmann, *Vechea și noua ontologie*, București, Paideia, 1997, p. 79. Karl Popper nu ar fi de acord cu acest punct de vedere.

⁹ John Polkinghorne, *op.cit.*, 1986, p. 3.

¹⁰ Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hanover and London, University Press of New England, 1996, p. 141.

adevărat pentru multe minți a fost faptul că în special științele umaniste nu pot stabili un adevăr obiectiv, științe care, de fapt, se ocupă de întrebări existențiale (sensul vieții umane, problema răului și a suferinței, problema binelui, problemele morale etc.) și care sunt în afara investigației științelor naturale. Treptat s-a cristalizat opinia potrivit căreia doar științele naturale, *științele exacte*, pot stabili cu exactitate cunoașterea obiectivă și pot trasa drumul pe care umanitatea să poată păși liniștită. Alan Richardson a arătat că „În perioada ultimei părți a secolului al XIX-lea și primul sfert al secolului al XX-lea se recunoștea, în general, faptul că științele fizice reprezentau norma tuturor științelor adevărate, și că metoda științelor naturale ținea de o aplicabilitate universală; în consecință, despre psihologie și istorie, științe sociale și teologie se spunea că nu sunt științe în adevăratul sens al cuvântului. Cel mult erau pseudoștiințe, și asta fiindcă nu se puteau justifica prin metodele științelor naturale”¹¹. Istoriografia, de exemplu, rămâne în epocă printre disciplinele promovate, dar ideea că cercetarea istorică nu mai prezintă coerență și semnificație se dezvoltă treptat în urma pierderii încrederii în cultură. Georg Iggers comentează că „ideea care fusese centrală credinței iudeo-creștine încă din antichitatea biblică a fost privită suspect, și în special cea potrivit căreia istoria are o direcție și un sens transmundan. Luminismul a secularizat această credință și a plasat *Eschaton*-ul istoriei în procesul istoriei umane în sine”¹².

Pentru teolog, această critică adusă istoriografiei este problematică. Din punctul de vedere al cercetării și investigației umane, teologia este esențialmente istorică. Astfel, orice critică adusă istoriografiei (nu doar celei, să-i spunem, biblice sau ecleziastice) este o critică ce implică și teologia. Ceea ce subliniez aici nu este importanța abordării raționale și critice de către luminism a lucrurilor, pe care o acceptă și teologul, ci aceea de a fi dat naștere unei abordări singulare pentru întreaga cunoaștere, care la rândul ei este diferită în cadrul diferitelor științe prin natura obiectului studiat – ceea ce constituie *reducționismul* științific, *scientismul*, pozitivismul științelor naturale etc. În acest sens, potrivit lui Alan Richardson „În timpul secolului al XX-lea lumea a devenit tot mai mult orientată științific”¹³, iar Hayden White este de părere că pierderea încrederii în cercetarea istorică se datorează faptului că „Istoriografia modernă din Vest continuă să ne fascineze, pe noi, oamenii moderni, dar întotdeauna falimentează în a ne satisface curiozitatea obiectelor studiate și asupra căreia ne-a atras atenția. Obiectul de studiu al istoriei, adică trecutul, este un obiect de studiu problematic – în special pentru o societate care și-a pierdut credința în religie și este deziluzionată de metafizică”¹⁴.

¹¹ Alan Richardson, *op.cit.*, p. 27.

¹² Georg G. Iggers, *op.cit.*, p. 146.

¹³ Alan Richardson, *op.cit.*, p. 21.

¹⁴ Hayden White, *The Public Relevance of Historical Studies: A Replay to Dirk Moses*, în *History and Theory* 44 (October 2005), 333–338, <http://www.wesleyan.edu/histjml/archives/oct05.html#Moses>, 13 decembrie 2006. Vezi tot aici și articolul lui Dirk Moses.

Ce s-a întâmplat de fapt? Deși eu cred că Hayden White nu validează metoda istorică în sine ca posibilitate de a ajunge la adevărul specific istoric, el leagă pierderea încrederii în cercetarea istorică de pierderea credinței în religie și metafizică. Desigur, la nivelul întregii epistemologii europene și americane, această concepție a rezultat din dezvoltarea științelor naturale¹⁵ și a opiniei potrivit căreia metoda științifică empiric-observațională nu a găsit regularitate și uniformitate în natura studiată, ca să indice astfel ceva cu privire la religie și metafizică, ambele categorii ale adevărului fiind esențialmente istorice. Jack Meiland comenta aceasta afirmând că „istoricii sunt mai interesați în a explica evenimente particulare, în timp ce oamenii de știință sunt mai interesați în descoperirea unor legi generale”¹⁶. Altfel spus, nu există un mod direct empiric de a stabili în „laborator” existența unor adevăruri religioase, metafizice etc. Atunci este evident că, într-o lume dominată de cultura științifică, s-a produs o scădere a încrederii în științele umaniste. Aceste științe trebuiau să se ridice la standardul verificării din cadrul științelor naturale. Acest lucru a fost însă imposibil din cauza faptului că obiectul de studiu în științele sociale este altul decât cel al științelor naturale. A fost imposibil, prin natura obiectului studiat. Dar întrebarea care persistă este aceea dacă metodologia științelor naturale este *universală* și dacă reprezintă standardul și norma oricărei cunoașteri, pentru ca alte științe să fie descalificate.

Deziluzia cu privire la statutul științelor umaniste, sociale, și a adevărului stabilit de acestea poate fi urmărită pe scurt în felul următor. Reluându-l pe Edmund Husserl, James Porter Moreland arată că, în cazul viziunii pozitiviste, o serie de întrebări existențiale pe care și le pun oamenii, dar care rămân în afara verificării empirice, dată doar de „științele exacte”, nu mai sunt considerate întrebări la care să se poate da un răspuns. Edmund Husserl chiar afirmă că schimbarea din epistemologie a adevărului încorporat doar în științele empirice a făcut ca Europa să treacă prin dezastruoasele conflicte mondiale ale secolului trecut. Edmund Husserl se întreabă, de fapt, cum a fost posibil ca o națiune educată, națiunea germană, să se implice în acte de barbarism în primul război mondial, și să fie pe cale să se implice într-o a doua mare conflagrație mondială? Explicația lui este dată potrivit schimbării din gândirea europeană și anume: accentuarea problemelor care sunt strict empirice și evitarea întrebărilor și răspunsurilor metafizice, existențiale. Oamenii au pierdut treptat speranța de a mai primi răspunsuri la întrebările fundamentale ale existenței, care nu sunt o parte a

¹⁵ Jean F. Lyotard se pronunță astfel: „Simplificând la maximum, considerăm ca postmodernă neîncrederea în metapovestiri. Ea este fără îndoială un efect al progresului științelor”. Vezi *Condiția postmodernă*, Cluj, Editura Ideea, 2003, p. 11. Putem înțelege prin neîncrederea în metapovestiri și faptul că fiecare își are *povestea* lui; nu există o *singură* povestire, nu există un singur adevăr, nu există o singură sursă de adevăr. Astfel postmodernismul cade în pluralism.

¹⁶ *Apud* Jonatan Dancy și Ernest Sosa, *Dicționar de filosofia cunoașterii*, București, Editura Trei, 1999, Vol. I, p. 185.

investigației empirice (în sensul metodei științelor naturale), ci sunt mai degrabă întrebări metafizice ce necesită răspunsuri metafizice și care, potrivit empirismului, nu pot fi testate și verificate. Ceea ce poate fi „măsurat” și „cântărit”, evaluat în sensul științelor naturale, reprezintă totalitatea cunoașterii. Edmund Husserl arată faptul că, în universitățile din Germania, cunoașterea s-a redus în acea vreme la „empirism matematic”. Se spunea că dacă poți afirma ceea ce crezi printr-o formulă matematică și dacă poți să testezi acea afirmație cu cele cinci simțuri, atunci poți cunoaște dacă acea afirmație este adevărată sau nu. Acesta este cazul particular evocat de Edmund Husserl. A urmat gândirea americană, începând cu a doua jumătate a secolului trecut, care s-a impus treptat în academii și universități în mod universal. În consecință, dacă întrebările pe care le ridică cineva nu puteau fi testate prin observație empirică, atunci acele întrebări nu aveau sens.

Ceea ce observăm în acest punct este schimbarea ideii a ceea ce științele au însemnat pentru umanitate la sfârșitul secolului al XIX-lea. Știința *exclude*, în principiu, cele mai arzătoare *întrebări* pe care ființa umană și le pune: semnificația sau nonsemnificația vieții umane, de exemplu. Aceste întrebări nu au fost (sau nu sunt în viziunea pozitiviștilor actuali) considerate ca atare și nu li se pot oferi răspunsuri verificate empiric. Edmund Husserl extinde această epistemologie la un număr ridicat de oameni (persuasiunea discursului „Universităților lui Hitler”) care nu au mai fost capabili de a cunoaște ce este bine și ce este rău, deoarece întrebările și răspunsurile acestea nu puteau avea nici o importanță din moment ce nu puteau fi supuse investigației empirice directe¹⁷ – urmările sunt cunoscute. În urma dezvoltării acestui program științific și a atitudinii științifice aferente, științele umaniste – teologia, filosofia, istoriografia, literatura, arta, antropologia – „nu puteau” stabili adevăruri obiective sau nu puteau fi sursa cunoașterii obiective din cauza lipsei de metodă similară celei din științele naturale sau – *științele exacte* (chimia, fizica și biologia).

Este cunoscut faptul că teologia este o știință a semnificațiilor vieții umane. Sau, potrivit lui Polkinghorne, „Unul din rolurile teologiei în orice epocă este studiul intelectual al dimensiunii religioase, al experienței personale”¹⁸. Ea pornește de pe o poziție extrinsecă ființei și experienței umane și relevă umanității sensul vieții potrivit *oikonomiei* divine, revelată în persoana istorică a lui Iisus Hristos. Deja am afirmat existența unei alte „științe”, conexată cu cea teologică – și anume, istoriografia. Istoria este laboratorul teologiei. Din perspectiva noastră umană, teologia este o teologie a istoriei (sau teologie istorică). Wolfhart Pannenberg a afirmat că „Toate întrebările teologice și răspunsurile au un înțeles numai în cadrul istoriei pe care Dumnezeu o are cu umanitatea și cu întreaga creație, prin

¹⁷ Pentru întreaga discuție asupra problemei ridicată de Husserl vezi James Porter Moreland, *Atheism, Theism, and the Meaning of Life*, http://www.veritas.org/3.0_media/talks/68, 26 iulie 2006.

¹⁸ John Polkinghorne, *Faith, Science and Understanding*, Yale University, 2000, p. 19.

intermediul umanității – istoria se mișcă înspre un viitor încă ascuns de lume, dar revelat deja în Iisus Hristos”¹⁹. Căutarea oricărei semnificații umane trebuie să aibă loc în istorie, dar noi (ca epistemologi sau oameni pur și simplu), de fapt, căutăm sensul teologic al faptelor istorice care comportă adevărul teologic.

În acest sens, distincția dintre natural și supranatural în istorie nu mai are sens. În teologie, realitatea naturală și cea supranaturală nu sunt considerate două niveluri succesive și autonome. În teologie, „natural și supranatural constituie o realitate unificată, din care nu absentează absolut niciodată energia divină”²⁰, spune Nikolaos Matsoukas. „Lumea biblică nu desparte naturalul de supranatural [...]. De aceea, autorii sacri, care descriu și comentează evenimente istorice, povestesc minunile și evenimentele în care au loc intervenții divine cu cursivitatea firească și simplă a istoriografului obiectiv”²¹. Astfel, teologia este „empirică” în măsura în care este istorică. Dacă *empiric* ar însemna *adevărat* din perspectiva oamenilor condiționați din punct de vedere istoric, teologia, ca revelație a Dumnezeuului Treimic, există de sine stătătoare, deoarece se bazează în primul rând pe ființa însăși a lui Dumnezeu, care se află în afara timpului și spațiului. Nu facem nici o deosebire între empiric în teologie și știință aici, întrucât și știința caută să cunoască sensul existenței umane exact în același cadru al existenței omului în care și teologia pretinde accesul la cunoaștere obiectivă. Teologia biblică ca revelație unică a Trinității se află dincolo de istorie, dar ca realitate istorică (ca manifestare în istorie) ea nu este diferită de aceasta. Deci adevărul teologic nu este măsurat în mod direct prin ceea ce am numi empiric în sensul științelor naturale. Nu pentru că adevărul teologic nu se manifestă în cadrul lumii empirice (istorice), ci datorită faptului că adevărul prim cu privire la teologie este transcendența. Dar noi cunoaștem acest adevăr al transcendenței tot prin intermediul cunoașterii istorice, sau altfel spus a *condiției istorice*. Noi nu am fi gândit teologic dacă adevărurile teologiei nu ar fi fost o revelație istorică.

Dacă teologia implică o revelație istorică, prin urmare ea implică și o cunoaștere rațională. Adică este inteligibilă minților noastre. Nu avem nici un motiv să credem că rațional derivă din empiric (empirismul științelor naturale), că obiectiv derivă din empiric și astfel că numai ceea ce s-a stabilit ca știință naturală poate fi un adevăr empiric obiectiv. De fapt nimeni nu poate testa, reproduce și falsifica principiul de verificare potrivit căruia adevărat, obiectiv și rațional este doar ceea ce ne este dat prin metoda științelor naturale. Acest principiu este asumat necondiționat. Cu alte cuvinte, ceea ce, potrivit științistilor, lipsește, să zicem, teologiei și istoriografiei, nu poate fi verificat în cadrul propriei lor discipline.

¹⁹ Apud Alvin Plantinga and Nicholas Wolterstorff, *Faith and Rationality. Reason and Belief in God*, Indiana, USA, University of Notre Dame Press, 1983, p. 282.

²⁰ Nikolaos Matsoukas, *Introducere în gnoseologia teologică*, București, Editura Bizantină, 1985, p. 164–166.

²¹ *Ibidem*.

Din punctul de vedere al teologiei, adevărul său este „empiric” dacă este o manifestare istorică – și asta totuși doar într-un sens strict. Este rațional în măsura în care devine în istorie inteligibil minților noastre. Este obiectiv în măsura în care, istoricește vorbind, comportă semnele unei realități *de facto*. În științele naturale, empiric implică testare și reproducere. Nici un adevăr istoric nu poate fi empiric în acest sens (al științelor naturale) dacă prin adevăr istoric înțelegem, să zicem, un eveniment din trecut. Înseamnă atunci că nu putem stabili obiectivitatea unui fapt istoric? Adevărul unui fapt? Sensul și semnificația unui fapt? Alan Richardson a spus că „Nu există nici o metodă științifică ca atare, care ar putea fi aplicată universal în fiecare domeniu al experienței umane”²². Adevărul cu privire la univers, lume și viața noastră umană nu rezidă în adevărul proclamat de științele naturale, care este parțial și acoperă doar o parte a cunoașterii. Și să o spunem deschis: această cunoaștere nu este strict o cunoaștere a răspunsurilor noastre existențiale. Progresul științei a accentuat, de fapt, problemele noastre care nu sunt în primă instanță legate de controlul asupra naturii, ci mai degrabă sunt intrinsec legate de tendințele distructive din om, crime, războaie și distrugeri ale civilizației. Și, așa cum conchide Alan Richardson, „Problema supremă cu care se confruntă umanitatea nu este o problemă științifică, ci una etică și religioasă”²³. Omul de știință John Polkinghorne a spus la rândul său: „Credința mea fermă în quarci și gluoni lasă neatins cele mai multe aspecte ale vieții mele. Credința mea creștină angajată trebuie să aibă consecințe pentru tot ceea ce sunt și fac”²⁴. „Omul de știință” sau omul contemporan, pozitivistul, empiristul naturalist „din noi”, după ce s-a „debarasat” de posibilitatea științelor sociale de a exista ca discipline ale cunoașterii, a persistat în problemele ridicate de întrebările metafizice. Același „empirist” a transferat întrebările în sfera lumii naturale, unde, deși omul ființează ca ființă mistică și rațională, nu le-a găsit răspunsuri. Totuși, omul contemporan crede, în continuare, că *nimic nu poate fi cunoscut în mod rațional dacă nu poate fi cunoscut în mod științific* (în sensul științelor naturale). După Schubert Ogden, problema dureroasă cu privire la religie nu mai este „dacă teologul poate face afirmații care să vină în conflict cu știința, ci dacă mai poate face pur și simplu vreo afirmație semnificativă”²⁵.

Teologic vorbind, dacă ridicăm probleme teologice, noi nu ridicăm neapărat probleme științifice (cum ar fi, de exemplu, demonstrarea existenței lui Dumnezeu); iar din punctul de vedere al semnificației, cât timp teologia este o parte integrantă a istoriei, ea are toate posibilitățile de satisfacere a criteriului semnificației, deoarece vorbește despre Dumnezeu Treimic în termenii categoriei existenței umane, adică

²² Alan Richardson, *Science, History and Faith*, și urm., p. 25.

²³ *Ibidem.*, p. 22.

²⁴ John Polkinghorne, *Faith, Science and Understanding*, și urm., 2000, p. 47.

²⁵ *Apud* Carl F.H. Henry, *Dumnezeu, revelație și autoritate*, Oradea, Cartea Creștină, 1993, vol. 1, p. 186.

în termenii istoriei. Dacă s-ar opune acestei aserțiuni vreo epistemologie naturalistă universală, am avea de-a face din nou cu greșeala că *semnificația* este egală cu posibilitatea de a stabili *adevărul* numai pe cale naturalistă. Noi credem însă că facultățile noastre cognitive, care sunt exercitate în cadrul experienței istorice, sunt capabile să cuprindă și să pătrundă adevărul revelat, care este de fapt un adevăr istoric. Alvin Plantinga a afirmat că „E normal să gândim că, dacă am fost creați de Dumnezeu, atunci procesele cognitive care duc la credința în Dumnezeu sunt într-adevăr demne de încredere din punctul de vedere al convingerilor cărora le dau naștere; dacă într-adevăr Dumnezeu ne-a creat pe noi, oamenii, atunci, fără îndoială, facultățile cognitive care dau naștere credinței în Dumnezeu funcționează în mod adecvat într-un mediu prielnic din punct de vedere epistemic”²⁶. Însă nu tot la fel stau lucrurile cu încercarea de a plasa problemele existențiale în sfera cunoașterii științelor naturale, care nu le este proprie. Étienne Gilson spune astfel: „Toate problemele științifice sunt legate de cunoașterea a *ce* sunt de fapt lucrurile date; dar *de ce* există natura nu este o problemă științifică, întrucât nu permite o verificare empirică. Dimpotrivă, noțiunea de Dumnezeu apare întotdeauna în istorie ca răspuns la o problemă existențială, adică în calitate de acel *de ce* al unei anumite existențe [...]. Motivul pentru care ceva este sau există știința nu-l cunoaște, tocmai pentru că nu poate nici măcar formula întrebarea”²⁷.

Deci va trebui să înțelegem (aici în contextul scientismului) că nu doar schimbarea conștientă și inconștientă în epistemologie a dus la suprimarea întrebărilor și răspunsurilor metafizice, ci și dorința ateologică a unor elite intelectuale favorabile mai degrabă unei existențe autonome și singulare. *Darwinismul* – revelația secolului al XIX-lea, apogeul gândirii științifice, „teoria care a dezlegat misterul vieții umane”²⁸, potrivit lui Richard Dawkins – este expresia acestei dorințe reprezentând mai degrabă o „toană filosofică” (pentru Ludwig Wittgenstein darwinismul reprezintă „un punct de vedere fertil nu o teorie adevărată”), decât un adevăr empiric stabilit obiectiv (oferind o bază naturalistă pentru înțelegerea ființei umane), din moment ce omul de știință nici măcar nu poate ridica întrebarea *de ce*-ului existenței noastre. Nu este vorba de a nu crede că ceea ce se face în știință reprezintă o activitate pertinentă a omului de știință. Dar noi trebuie să știm întreaga poveste. Astăzi prin raționalitate, obiectivitate și adevăr înțelegem activitatea omului de știință din cadrul științelor naturale. Jucând rolul unui „preot universal”, omul de știință avea să ofere și răspunsuri la problemele existențiale ale umanității. Răspunsul, care le înglobează pe toate celelalte (*răspunsurile*), este în mare parte darwinismul și neodarwinismul. La acest punct, atât teologia cât și științele naturale și-au invadat domeniile reciproc.

²⁶ *Apud* Jonatan Dancy și Ernest Sosa, *op. cit.*, p. 281.

²⁷ Etienne Gilson, *Dumnezeu și filosofie*, Cluj, Editura Galaxia Gutenberg, 2005, p. 101 și 115.

²⁸ Richard Dawkins, *The Blind Watchmaker*, London, Penguin Group, 1991, p. xiii.

Lăsând însă pentru moment importanța noilor cercetări, dezbateri și aportul mișcării *Intelligent Design* cu Michael Behe, William Dembski și alții, care caută să lege aserțiunile teologice de domeniul științelor naturale, trebuie spus că științele naturale sunt limitate: la obiectul care urmează a fi cercetat și la metodă. Metoda științifică este deschisă reevaluării; la fel și concluziile. Devine astfel știința *mai* științifică? Pentru Karl Popper se pare că așa stau lucrurile. Dar și Karl Popper admite darwinismul. Karl Popper însă nu vorbește despre *falsificarea* darwinismului. Este atunci vorba de un dogmatism practicat de oamenii de știință care cred cu desăvârșire în ceva stabilit veșnic? De ce teologul ar practica un dogmatism aberant în timp ce anumiți oameni ai științelor naturale țin cu dogmatism de darwinismul „științific”, fiind scutiți totuși de acuzația adusă teologului? Al cui dogmatism este *mai* științific sau... îngust? Problema este aceea că științele naturale au redus întreaga cunoaștere la obiectul de studiu și la metodă.

John Polkinghorne observa însă următorul fapt: „Oare până la urmă nu se dovedesc inadecvate toate teoriile, și nu trebuie ele să fie înlocuite? Odată credeam că constituenții de bază ai materiei sunt atomii; apoi nucleeele; apoi protonii și neutronii; apoi quarcii și gluonii; mai departe, cine știe?”²⁹. Teoriile științifice sunt corigibile. Stigmatizarea altor științe ca pseudoștiințe de către o activitate umană numită *scientism*, empirism, naturalism, verificare etc. în sensul științelor naturale și numai naturale, în continuarea celor de mai sus, nu mai are sens. Dimpotrivă, atunci când științele naturale nu își depășesc posibilitățile de cunoaștere, ele se pot alătura cunoașterii teologice; și nu cred că Paul Davies și alții ar fi deranjați de aceasta. Voi opina însă tot cu John Polkinghorne: „Gândul larg răspândit potrivit căruia știința oarecum «a dovedit netemeinicia religiei» se bazează pe efectul psihologic mai curând decât pe analiza logică. Este o continuare a neîncrederii de genul luminismului în orice formă de cunoaștere care nu intră în tiparele paradigmei metodei științifice”³⁰. Criteriul demonstrării falsității (*falsiability*), propus de Karl Popper, nu face altceva decât să indice fragilitatea metodei științifice – dacă este să vorbim de răspunsuri definitive la întrebările noastre existențiale. Oricum, din moment ce pentru Karl Popper certitudinile nu sunt importante, acest criteriu poate fi relevant. Totuși, potrivit lui, progresul în știință este condiționat de eșecul unei teorii în favoarea unei alte teorii noi, care la rândul ei nu va avea statutul de adevăr absolut, și tot așa, *ad infinitum*. Potrivit lui Carl Henry, „Din cauza limitărilor metodei, știința are atât de puțină bază pentru adevăruri absolute și definitive despre realitate, încât trebuie să fie pregătită să își modifice fiecare enunț pe care îl face și apoi să modifice acea modificare *ad infinitum*. Însă teologia creștină a identificat istoricește astfel de afirmații nu drept adevăruri științifice, ci drept opinii fixate în timp”³¹.

²⁹ John Polkinghorne, *One World. The interaction of Science and Theology*, și urm., p. 17.

³⁰ *Ibidem*, p. 6.

³¹ Carl F.H. Henry, *op.cit.*, 1993, p. 196.

Astfel, dacă definim *scientia* prin cunoaștere, vom observa că fiecare disciplină ne oferă o cunoaștere proprie domeniului pe care îl investighează. Cunoașterea în istoriografie și teologie diferă de cea din științele naturale, dar nu înseamnă că este mai puțin eficace. Într-o lume a „faptelor brute”, noi depindem de investigarea empirică, iar *empiricul*, nu ține numai de științele naturale. Dacă *oikonomia* (manifestarea divinului în lume) ne permite să gândim adevărurile teologiei în termenii istoriografiei, atunci teologia este susținută de fapte istorice la fel ca istoriografia. Rămâne de demonstrat în ce măsură aceste fapte (cu caracter metaistoric) sunt parte a istoriei, ce tip de cunoaștere ne oferă și care este semnificația acestora pentru existența umană. Aici însă ne-am propus numai să evidențiem limitele științelor naturale, precum și posibilitatea de a vorbi cu *sens* despre teologie prin intermediul istoriografiei.

THE CONVERGENCE OF THE DISCIPLINES OF KNOWLEDGE:
THEOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SCIENCE.
AN OVER VIEW OF THE PROBLEM OF KNOWLEDGE

(Abstract)

From the 18th century, „the discovery of truth” was conceived mainly as a result of the empirical research. The only correct type of knowledge seemed to be the approach of natural sciences, which considered as “a fact” only what it was empirically observable. Thus, they were eliminated from the scientific pattern several intellectual activities like historiography and theology. As an outcome of that mistrust, historiography tried to promote a positive (factual) knowledge of the past, while theology resorted to the „natural theology” for the purpose of being accepted as a rational activity. That first attempt to reduce the pre-eminence of natural sciences was not strong enough.

Today however, it is possible to overcome this epistemic dilemma by returning each discipline to its own field of facts. After all, every intellectual activity has its proper facts, and so its proper rationality, which could legitimate it as a science. Therefore, besides natural sciences, both historiography and theology offer us a peculiar scientific knowledge. No discipline can go beyond its own factual field, but each one can contribute in a specific way to the general human knowledge.

O NOUĂ PARADIGMĂ ISTORIOGRAFICĂ: ISTORIA CULTURALĂ

ECATERINA LUNG
(Universitatea București)

În contextul dezbatelor de idei din ultimele decenii, în care numeroase voci s-au ridicat împotriva caracterului științific al istoriei, negându-i capacitatea de a oferi o cunoaștere autentică și exilând-o într-un domeniu înrudit mai degrabă cu literatura¹, istoricii au continuat să caute modalități de exprimare cât mai adecvate propriilor scopuri. Exigența esențială a istoricului rămâne încercarea de a reconstitui, dacă nu fidel, cel puțin veridic, un trecut care nu mai este accesibil decât prin intermediul urmelor pe care cei ce au trăit altădată le-au lăsat – sursele sau izvoarele istorice. Ceea ce s-a petrecut în ultimele două sute de ani cu cercetarea istorică a fost, printre altele, lărgirea continuă a categoriilor de surse utilizabile și, mai ales, rafinarea metodelor prin care aceste izvoare pot fi interogate, iar răspunsurile la întrebări pot fi interpretate.

Momentul de răscruce în istoriografia secolului al XX-lea a fost reprezentat, nici nu mai e nevoie să o amintim, de apariția revistei „*Annales d'Histoire Économique et Sociale*” la Strasbourg, în 1929, și de cristalizarea în jurul lui Marc Bloch și Lucien Febvre a mișcării numite mai apoi Școala de la Annales. Inovația propusă pe atunci de istoricii francezi fusese schimbarea paradigmei metodologice pozitivistă, care propunea reconstituirea unei istorii politice și diplomatice, cu o alta, care privilegia analizele economice, sociale, dar și culturale („mentalitățile”). Efectul pe termen lung a fost o schimbare a modului de a scrie istoria, prin identificarea de noi întrebări la care au putut fi oferite noi tipuri de răspunsuri². Totul într-o atmosferă de seninătate epistemologică, în care istoricul „analist” nu era tulburat mai mult decât predecesorul (sau rivalul) său pozitivist de îndoieli referitoare la capacitatea pe care o aveau analizele sale de a oferi o reconstituire a trecutului.

În ultimele trei decenii însă, în contextul contestării postmoderniste generale, paradigma dominantă în istoriografia mondială pare să se fi schimbat din nou, cu deplasarea accentului de pe economic și social pe cultură. Se constată, de asemenea, un reviriment al istoriei politice, gândită și interpretată însă, la rândul ei, printr-o grilă de lectură de tip cultural. Această întoarcere către cultură (*cultural*

¹ Vezi Hayden White, *Metahistory*, Baltimore, 1973, și mai ales epigonii săi.

² Vezi Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929–1989*, Cambridge, Polity Press, 1990, p. 2–3.

turn) s-a soldat cu o înmulțire a demersurilor de istorie culturală³. Pe de o parte, se poate considera că noua istorie culturală se situează în prelungirea demersurilor anterior etichetate drept istoria „mentalităților” sau „antropologie istorică”. Pe de altă parte însă, prin analiza modalităților concrete în care acest domeniu s-a structurat și a căpătat legitimitate academică, s-ar putea afirma și că, dintr-un anumit punct de vedere, istoria culturală constituie o reacție la istoria mentalităților și la dominația istoriografică a acesteia⁴.

În ceea ce urmează ne propunem să arătăm, mai întâi, felul în care se definesc, în timp, atât tipurile de demers incluse astăzi sub eticheta foarte cuprinzătoare de „istorie culturală”, cât și obiectele de interes pentru o disciplină, sau mai degrabă o federație de discipline, multiformă. Vom urmări îndeosebi luările de poziție din mediul istoriografic francez, care, datorită dominației modelului Școlii de la Annales, a fost profund bulversat în ultima perioadă de către afirmarea noului tip de demers. De asemenea, sperăm că din această prezentare vor rezulta și posibilitățile pe care aplicarea acestei paradigme le poate oferi cunoașterii istorice în general.

Conceptul de „istorie culturală” a început să se generalizeze în ultimii 20–30 de ani, uneori sub forma „noua istorie culturală”, pentru a desemna un tip specific de demers istoriografic. Folosirea sa ridică unele probleme de terminologie, datorită deosebirilor dintre engleză și limbile romanice. În engleză, *cultural history* desemnează și ceea ce în română s-ar traduce prin „istoria culturii”, disciplină cu o istorie venerabilă, dar și o abordare mai nouă, care vizează studierea istoriei culturii înțeleasă în sens antropologic. De fapt, în anii 1970–1980, în mediul anglo-saxon, *cultural history* începuse să desemneze cu precădere istoria mentalităților, sintagmă a cărei traducere în limba engleză punea probleme⁵. În franceză însă, căreia limbajul istoric de specialitate din română îi este foarte tributar, există distincția dintre vechea *histoire de la culture* (istoria culturii) și *histoire culturelle*. Acest din urmă concept desemnează, pe de o parte, istoria culturală promovată în ultimele decenii, în special de școala anglo-saxonă, dar și o variantă *à la française*,

³ Evoluție analizată de Victoria E. Bonnel, Lynn Hunt (ed.), *Beyond Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley, London, University of California Press, 1999.

⁴ Un exemplu îl oferă traseul intelectual și instituțional al lui Roger Chartier, care poate fi considerat unul dintre „părinții” istoriei culturale franceze, și care își definește treptat metodologia și obiectul cercetării în opoziție din ce în ce mai marcată cu istoricii „analisti” tipici. Vezi Philippe Poirier, *Les enjeux de l'histoire culturelle*, Paris, Seuil, 2004, p. 15–17.

⁵ Robert Darnton mărturisește existența problemelor de traducere și propune echivalarea sintagmei franțuzești *histoire des mentalités* cu *cultural history*: „studiul călăuzește cititorul în acel teritoriu neexplorat, cunoscut în Franța sub denumirea de *l'histoire des mentalités*. Deși sintagma denumind acest gen nu și-a consacrat încă un echivalent în limba engleză, o putem traduce pur și simplu ca istorie a culturii: ea studiază propria civilizație tot astfel cum antropologii explorează alte culturi”; în „Introducere” la *Marele masacru al pisicii*, Iași, Polirom, 2000, p. 13

preocupată să-și definească propria specificitate, și care, în general, se situează în prelungirea istoriei mentalităților.

Contextul în care începea să se afirme o istorie culturală care îi recunoștea drept înaintea mergători pe Jacob Burckhardt⁶ și Johan Huizinga⁷ era marcat de criza marilor paradigme explicative care dominaseră gândirea europeană în ultimele decenii. În primul rând, trebuie amintită eroziunea progresivă a pozițiilor intelectuale ale marxismului, care își manifestase influența asupra unei părți a istoriografiei și a științelor sociale din Occident în perioada postbelică, mai ales prin variantele propuse de Georg Lukacs sau Louis Althusser. De asemenea, treptat, structuralismul își atingea limitele, supus criticii poststructuraliste sau postmoderniste.

În științele sociale, antropologia și lingvistica preluau conducerea de la istorie, care prin Școala de la Annales își impusese în perioada postbelică, cel puțin în anumite zone ale continentului, hegemonia. Influența acestora se făcea simțită chiar asupra istoriei, prin împrumutarea unor concepte și metode de la antropologie. Aceasta condusese la conturarea unei „antropologii istorice”⁸ (văzută însă de unii ca un alt nume dat istoriei mentalităților)⁹. În timp, se definea și mai clar o istorie marcată de apropierea de antropologie, „istorie cu germene antropologic”, după cum o numea Robert Darnton¹⁰, și care avea să fie numită „noua istorie culturală”.

Lingvistica a exercitat o influență durabilă asupra științelor sociale, prin ceea ce s-a numit *linguistic turn*. Cotitura lingvistică poate fi considerată un curent intelectual care face din limbaj preocuparea principală, și care asimilează textelor cele mai diferite producții culturale. Ideile centrale ale turnurii lingvistice ar fi, mai întâi, că limba este un sistem de semne a căror relație însăși produce înțelesuri multiple și instabile, dincolo de orice intenție sau control subiectiv; apoi, că „realitatea” nu există dincolo de discurs, ea fiind întotdeauna construită prin practici discursive¹¹.

Astfel, *linguistic turn* sau *cotitura lingvistică* afecta ansamblul științelor sociale prin postulatul potrivit căruia orice eveniment sau proces era accesibil printr-un discurs asupra acestuia, ca atare totul trebuia analizat cu mijloace

⁶ Lucrarea esențială este considerată *Civilizația Renașterii în Italia*, apărută în 1860.

⁷ Dintre operele lui Huizinga, partizanii istoriei culturale apreciază, în special, *Amurgul evului mediu* (1919), dar și conferințele ulterioare, dintre care foarte importantă fiind cea din 1929, *Sarcina istoriei culturale* (The Task of Cultural History).

⁸ Analizată încă din anii 1970 de André Burguière, *Anthropologie historique*, în J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, *La Nouvelle Histoire*, Paris, 1978.

⁹ Vezi Roger Chartier, *Histoire culturelle*, în Thierry Paquot (ed.), *Histoire en France*, Paris, La Découverte, 1990, p. 90.

¹⁰ Vezi Robert Darnton, *op.cit.*, p. 13.

¹¹ Vezi Roger Chartier, articolul *Cultural History*, în *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, ed. Neil J. Smelser, Paul B. Baltes, Elsevier, 2001.

asemănătoare criticii literare, ca un text, întrucât totul era „text”¹². Hayden White, profund tributar metodelor teoriei și criticii literare, arată că orice istorie e de fapt o „metaistorie”, obiectivitatea există ca intenționalitate, dar nu ca realitate, întrucât operele istoricilor sînt întotdeauna interpretări, nu reconstituiri a ceea ce s-a petrecut – sunt deci, într-un anumit sens, ficțiuni¹³. Istoricii erau astfel învățați să recunoască rolul activ al limbii, al textelor și al structurilor narative în reconstrucția realității istorice¹⁴. Accentul se deplasa deci de la structurile obiective ale realității la subiectivitatea istoricului care nu poate să redea ceea ce s-a întîmplat în trecut, ci numai să creeze el însuși, pomind de la datele personalității sale, o realitate proprie.

Într-o astfel de perioadă de schimbări intelectuale, dar și ideologice, climatul era favorabil pentru o reîntoarcere la subiectul uman care gîndește și care acționează, domeniu multă vreme ocultat de o istorie economică și socială care punea accentul pe rolul determinant al structurilor „obiective”, dar și de o istorie a mentalităților care privilegia înconștientul, automaticul, în defavoarea raționalității.

„Întoarcerea către subiect”, cum a fost desemnată această reorientare epistemologică a științelor umane, nu este fără legătură cu așa-numita *cultural turn*, cotitura culturală, care desemnează interesul crescînd acordat culturii înțeleasă în sensul larg, antropologic.

În cele ce urmează, vom încerca să arătăm cum s-a conturat „noua istorie culturală” în spațiul anglo-saxon, sau dominat de acest model, pentru ca apoi să încercăm să vedem în ce măsură evoluțiile din spațiul istoriografic francez reflectă sau nu același tip de preocupări.

Cotitura culturală a fost mai clar vizibilă mai întîi în opere ale istoricilor evului mediu târziu și epocii moderne timpurii, preocupați mai ales de problemele religiei populare și culturii populare, precum Carlo Ginzburg, Peter Burke, Natalie Zemon Davis. Interesul istoricilor pentru cultura populară a încurajat căutarea analogiilor în studiile antropologice. Cotitura culturală a condus la interesul pentru o problematică nouă: teoria și practica comunicării, reprezentările sociale, interacțiunea dintre narațiuni, discursuri și felul în care grupuri și indivizi le folosesc și se exprimă prin intermediul lor. Întrebarea specifică istoriei culturale este nu doar cea pozitivistă „Cum a fost cu adevărat?”, ci mai degrabă „Cum a fost pentru el, sau ea, sau ei?”. Răspunsul a fost posibil prin acceptarea generalizată a faptului că istoricul scrie în funcție de contextul în care trăiește, că este responsabil de bagajul său cultural și ideologic și, de asemenea, este condiționat de propria

¹² Vezi Elisabeth A. Clarrck, *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*, Cambridge, Massachussets, London, Harvard University Press, 2004, p. 126–127.

¹³ Vezi Hayden White, *Historical Text as Literary Artifact*, în *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore and London, The John Hopkins University Press, 1978.

¹⁴ Vezi Lloyd S. Kramer, *Literature, Criticism and Historical Imagination: The Literary Challenge of Hayden White and Dominick LaCapra*, în Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California, 1989, p. 97–98.

subiectivitate. De altfel, această idee fusese cu claritate exprimată încă de Benedetto Croce, în celebra sa afirmație potrivit căreia orice istorie este una contemporană¹⁵.

Foarte importantă pentru orientarea istoricilor, mai ales a celor anglo-saxoni, spre antropologie, a fost influența lui Clifford Geertz, reprezentant al antropologiei simbolice sau interpretative. Pentru el, cultura este o rețea de semnificații (*webs of significations*) în interiorul căreia omul este suspendat. Cultura este astfel studiată prin interpretarea semnificației simbolurilor, valorilor, credințelor și ethosului unei societăți. Definirea culturii la Geertz este una semiotică, legată deci de semnificații, de modul în care experiența e construită, de centralitatea simbolurilor¹⁶. „Crezând, împreună cu Max Weber, că omul e un animal suspendat în rețele de semnificații pe care el însuși le-a țesut, consider cultura a fi aceste rețele, și analiza ei a fi deci nu o știință experimentală în căutarea legităților, ci una interpretativă în căutarea înțelesului – scria el”¹⁷.

Pe aceste baze, se definea o „nouă istorie culturală”, profund influențată în varianta ei americană de Geertz, istorie care se prezenta ca o știință interpretativă, al cărei scop e să caute înțelesul avut de procesele, fenomenele, obiectele culturale pentru contemporanii acestora. Sarcina centrală a noii istorii culturale anglo-saxone era văzută ca fiind descifrarea semnificației¹⁸. Pe de altă parte, pornind de la o astfel de definire, Roger Chartier observa că se poate ușor ajunge la un soi de „imperialism”, care consideră că orice istorie e culturală, căci fenomenele sînt rezultatul înțelesurilor atribuite de indivizi lucrurilor, cuvintelor, comportamentelor¹⁹.

Tendința „imperialistă” poate fi observată și din diferitele încercări de clasificare, prin care istoria culturală este pusă în variate moduri în relație cu înaintașe mai prestigioase, precum istoria intelectuală. Robert Darnton propunea în 1980 următoarele accepțiuni și clasificări, considerând că istoria intelectuală ar cuprinde: istoria ideilor (istorie a gândirii sistematice, în general filosofică), istoria intelectuală propriu-zisă (studiul gândirii spontane, al opiniilor, al curentelor literare), istoria socială a ideilor (istoria ideologiilor și a difuziunii ideilor) și istoria culturală (istoria culturii în sens antropologic, incluzând viziunile despre lume și mentalitățile colective)²⁰.

Pornind de la aceste accepțiuni, se impun două observații:

¹⁵ Vezi Benedetto Croce, *Théorie et Histoire de l'historiographie*, Genève, 1968.

¹⁶ Vezi Nicholas B. Dirks, *Is Vice Versa? Historical Anthropologies and Anthropological Histories*, în T.J. McDonald, *The Historic Turn in the Human Sciences*, 1996, p. 17.

¹⁷ Clifford Geertz, *The Interpretations of Culture*, Basic Books, 1973, p. 5.

¹⁸ Vezi Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History* și urm., p. 13.

¹⁹ Vezi Roger Chartier, *Cultural History*, în *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* și urm.

²⁰ Vezi Robert Darnton, *Intellectual and Cultural History*, în M. Kammen (ed.), *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States*, New York, Ithaca, 1980, p. 339.

- câmpul istoriei intelectuale acoperă ansamblul formelor de gândire, individuale sau colective, filosofice sau comune, inventate sau moștenite, conceptualizate sau puse în acțiune, fiind vorba de o istorie care nu e cea a structurilor economice, nici a formelor sociale sau politice²¹;
- subsumarea istoriei culturale celei intelectuale e discutabilă dacă pornim de la definirea antropologică a culturii, ca ansamblu al creațiilor umane care au o anumită semnificație și care se transmit din generație în generație²²; din această perspectivă lucrurile ar sta, de fapt, invers, istoria intelectuală putând fi considerată o ramură a istoriei culturale în sens larg.

Această scurtă discuție asupra raporturilor dintre istoria culturală și cea intelectuală a avut rolul de a sublinia dificultatea clasificărilor și faptul că la ora actuală demersuri foarte asemănătoare, dacă nu identice în obiective și în metodologie, pot purta nume diferite, datorită tradițiilor diferite sau a accentului pus pe un aspect sau pe altul. Devine însă din ce în ce mai clar că istoria intelectuală, istoria ideilor, istoria culturală au în comun studierea unor obiecte care nu se subsumează direct economicului, socialului sau politicului, dar care întrețin raporturi complexe cu fiecare dintre aceste paliere ale unei societăți²³.

De aceea, trebuie determinat ceea ce astăzi poate fi considerat ca făcând parte din domeniul istoriei culturale. Atenția cercetătorilor s-a îndreptat astfel către bunurile culturale și semnificația acestora. Asupra noii istorii culturale, analizele sociologice ale lui Pierre Bourdieu au avut un impact semnificativ, datorită preocupărilor sale privind bunurile culturale, simbolice²⁴. Bourdieu a susținut, de exemplu, ideea că modul de expresie caracteristic unei producții culturale depinde de legile pieței pe care aceasta e oferită. De altfel, bunurile simbolice au logica lor specifică, diferită de cea a obiectelor materiale, și ele conferă ceea ce se poate numi „capital cultural”.

Noua istorie culturală anglo-saxonă, nutrită de unele influențe teoretice din spațiul francez, între care, alături de Bourdieu, trebuie amintiți Michel Foucault, Jacques Derrida, se definea însă, uneori implicit, alteori deschis, ca o reacție la varianta franceză de istorie socială²⁵. Principalele probleme erau raportul creațiilor culturale cu structurile economice și sociale, și relația realitate – practică discursivă.

²¹ Vezi Roger Chartier, *Histoire intellectuelle*, în André Burguière (coord.), *Dictionnaire des Sciences Historiques*, PUF, 1986, p. 373.

²² Controversa referitoare la definirea culturii este reflectată în recenzarea celor peste 200 de definiții existente la mijlocul secolului al XX-lea; vezi Alfred Kroeber, Clyde Kluckhohn, *Culture: A critical Review of Concept and Definitions*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1952. Pentru stadiul actual al discuției, vezi Denys Cuhe, *Noțiunea de cultură în științele sociale*, Iași, Institutul European, 2003.

²³ *Ibidem*, p. 375.

²⁴ Vezi culegerea de articole tradusă în română sub titlul *Economia bunurilor simbolice*, București, Meridiane, 1986.

²⁵ Pentru analiza acestor influențe teoretice, într-o lucrare manifest, vezi Lynn Hunt, (ed.), *op.cit.*

Școala de la Annales vedea societatea ca un sistem cu trei nivele, viziune foarte apropiată, în pofida negațiilor, de cea marxistă; aspectele culturale reprezentând al treilea nivel (principii, valori, credințe, practici simbolice). De exemplu, influențat de marxism, în *De la cave au grenier*, Michel Vovelle situează mentalul (ca parte a domeniului cultural) la ultimul etaj al unui edificiu al cărui subsol este ocupat de proprietatea asupra mijloacelor de producție²⁶. Față de această viziune, care presupunea determinarea suprastructurii culturale de către baza economică și structura socială, partizanii noii istorii culturale anglo-saxone susțineau cu putere autonomia faptului cultural²⁷.

Noile viziuni asupra culturii ca relativ autonomă față de structurile economice și sociale sunt însă purtătoare, la rândul lor, de primejdii. Una dintre acestea este căderea în relativism și în irelevanță²⁸. Roger Chartier atrăgea atenția asupra faptului că istoria culturală nu trebuie să înlocuiască o teorie reducționistă a culturii, văzută ca reflectând realitatea socială, cu o alta, la fel de reducționistă, care consideră că ritualurile și celelalte forme de acțiune simbolică exprimă în mod simplu, nemediat, o semnificație centrală, coerentă, comună. Documentele descriind acțiuni simbolice din trecut nu sunt texte inocente, transparente; ele au fost scrise de autori cu intenții și strategii variate. Cei ce practică istoria culturală trebuie să-și dezvolte și ei propriile strategii de a citi aceste documente, ceea ce justifică importanța acordată demersurilor inspirate de teoria literară²⁹.

În ceea ce privește raportul dintre realitatea istorică și discursul asupra acestei realități, practicanții anglo-saxoni ai istoriei culturale se revendică deschis de la *linguistic turn*. Hayden White, referință majoră pentru noii istorici culturali, considera că nu există criteriu epistemologic ultim care să permită diferențierea între realitatea istorică și reprezentarea acesteia în discursul istoric³⁰.

De partea franceză, acest mod de a vedea lucrurile a fost puternic criticat, arătându-se că în acest fel se ajunge la un relativism care se poate arăta extrem de periculos³¹. Într-o astfel de logică, se oferă argumente celor care neagă realitatea Holocaustului sau a Gulag-ului. Michel Foucault sau Pierre Bourdieu afirmau, în ultimă instanță, ireductibilitatea realității la discursul care încearcă să o organizeze, să o cenzureze, să o reprezinte. Dar de aici și până la a nega posibilitatea cunoașterii istorice, drumul este mult prea lung.

²⁶ Vezi Michel Vovelle, *De la cave au grenier. Un itinéraire en Provence au XVIIIe siècle. De l'histoire sociale à l'histoire des mentalités*, Québec, Serge Fleury Éditeur, 1980.

²⁷ Vezi William H. Sewell, Jr., *The Concept(s) of Culture*, în Victoria E. Bonnel, Lynn Hunt (ed.), *Beyond Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley, London, University of Carolina Press, 1999, p. 48–49.

²⁸ Vezi Patricia O'Brien, *Michel Foucault's History of Culture*, în Lynn Hunt (ed.), *op.cit.*, p. 26.

²⁹ Vezi Lynn Hunt (ed.), *op.cit.*, p. 14.

³⁰ Vezi Hayden White, *Metahistory*, și urm., p. 26.

³¹ Vezi Gérard Noiriel, *Sur la «crise» de l'histoire*, Paris, Belin, 1996, p. 140.

În ultimii 20–25 de ani se observă și în mediul istoriografic francez o preocupare susținută pentru istoria culturală, caracterizată printr-o mare varietate a tipurilor de demersuri posibile³², în paralel însă cu o încercare de delimitare față de ceea ce este considerat exces manifestat în spațiul anglo-saxon.

Sintagma *histoire culturelle* a fost folosită încă de la sfârșitul anilor 1960, de către Georges Duby, într-un articol³³ apărut însă într-o revistă fără impact deosebit în epocă, și într-un context în care istoria mentalităților, victorioasă, nu lăsa loc pentru alte tipuri de abordări care ar fi putut părea concurente. Același context făcea să treacă aproape neobservată sinteza din 1974 a lui Maurice Crubellier, dedicată istoriei culturale a Franței contemporane³⁴, devenită de-abia în zilele noastre un text de referință pentru istoricii „culturaliști”.

Primul teoretician influent al istoriei culturale franceze este considerat astăzi Roger Chartier, unul dintre înainte-mergătorii dialogului interdisciplinar, și cel care a făcut posibilă colaborarea cu istoricii anglo-saxoni. Dincolo de abordările teoretice, nutrite de serioase lecturi filosofice, permițându-i mobilizarea unor vaste referințe, care merg de la Pierre Bourdieu, Michel de Certeau, Michel Foucault, până la Paul Ricoeur, Chartier a sprijinit noul tip de demers prin realizarea unor lucrări remarcabile în stilul pe care l-a susținut. Contribuțiile sale esențiale au fost cele în domeniul istoriei cărții și a lecturii³⁵. În fond, prin integrarea istoriei cărții în domeniul istoriei economice și sociale, dar și prin deschiderea acesteia către fenomenele de circulație, mediere, receptare, Chartier avea să se familiarizeze cu problematica și metodologia pe care le va considera apoi caracteristice istoriei culturale.

Analizând evoluțiile din câmpul istoriografic francez, Roger Chartier constata că, după 1989, este vizibilă o distanțare față de principiile de inteligibilitate care au guvernat demersurile istoricilor în ultimele decenii, ceea ce produce o mutație în domeniul cercetărilor istorice³⁶. Poate că elementul cel mai relevant al acestei mutații era tocmai renunțarea la decupajul social prin intermediul căruia s-ar fi putut înțelege culturalul.

³² O viziune de ansamblu a evoluțiilor recente în Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, *Les courants historiques en France 19e–20e siècles*, Paris, Armand Colin, 2005.

³³ Vezi Georges Duby, *L'Histoire culturelle*, în „Revue de l'Enseignement Supérieur”, no. 44–45; articolul a fost reluat în Jean-Pierre Rioux, Jean-François Sirinelli, *Pour une histoire culturelle*, Paris, Seuil, 1997, p. 427–432.

³⁴ Vezi Maurice Crubellier, *Histoire culturelle de la France, XIXe–XXe siècles*, Paris, Armand Collin, 1974.

³⁵ A se vedea, între nenumăratele texte subsumate acestei problematice, lucrarea care poate fi considerată un fel de manifest al noii orientări, Roger Chartier, *Lectures et lecteurs dans la France de l'Ancien Régime*, Paris, Seuil, 1987 (trad. rom., *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, București, Meridiane, 1997).

³⁶ Vezi Toader Nicoară, *Între istoria reprezentărilor și istoria culturală: istoria mentalităților azi*, în Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghitta, Doru Radoslav (coord.), *Tentația istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor*, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 479.

Pe de altă parte, dincolo de punerea în discuție a primatului economicului și socialului în explicația istorică, Roger Chartier considera că istoria culturală s-a definit prin opoziție cu istoria ideilor tradițională, privilegiind valorile, formele, simbolurile împărtășite, și nu creația intelectuală individuală³⁷. În fond, pentru Chartier, dar și pentru alți autori francezi, istoria culturală promovată începând de prin anii 1970–1980 reprezintă un ultim avatar al istoriei mentalităților. Pentru propriul său demers, istoricul francez a propus modelul unei fidelități critice față de Școala de la Annales³⁸. De altfel, chiar subtitlul unei părți dintr-un articol foarte influent al acestui autor, receptat ca programatic de mulți istorici francezi, subliniază legătura cu tradiția de la Annales, întrucât propune trecerea de la o „istorie socială a culturii la o istorie culturală a socialului”³⁹.

În ceea ce privește definiția propusă pentru istoria culturală, Chartier o propunea, în anii 1980, în care dialogul său cu mediul anglo-saxon era foarte susținut, pe cea împrumutată de la Carl Schorske, *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*, 1961: „Istoricul încearcă, mai degrabă, să plaseze și să interpreteze produsul cultural din punct de vedere cronologic, într-un câmp situat la intersecția a două axe. Una din ele este verticală, sau diacronică, prin care el stabilește relația dintre un text sau un sistem de gândire și manifestările anterioare aparținând aceluiași domeniu al activității culturale (pictură, politică etc.). Cealaltă este orizontală, sau sincronică; prin ea istoricul evaluează relația dintre conținutul obiectului intelectual și ceea ce se ivește în alte domenii sau aspecte ale unei culturi în aceeași perioadă. Firul diacronic reprezintă urzeala, cel sincronic bătătura din țesătura istoriei culturale”⁴⁰.

La sfârșitul anilor 1980 și mai ales în anii 1990, drumul deschis de Chartier a fost urmat de istorici ai epocii contemporane, interesați de istoria politică tratată într-o perspectivă culturală. Între aceștia, Jean-François Sirinelli propunea, în 1992, o definiție a istoriei culturale, reluată apoi în lucrările ulterioare, care oferea drept domeniu de interes al acesteia o multitudine de direcții de cercetare: „Istoria culturală este cea care își atribuie studiul formelor de reprezentare a lumii”⁴¹ în sânul

³⁷ Vezi Roger Chartier, *Histoire culturelle*, și urm., p. 90.

³⁸ Vezi Philippe Poirier, *Préface. L'Histoire culturelle en France. Retour sur trois itinéraires: Alain Corbin, Roger Chartier, Jean-François Sirinelli*, în „Cahiers d'Histoire”, no. 2, 2007, p. 53.

³⁹ Vezi Roger Chartier, *Le monde comme représentation*, în „Annales”, no. 6, 1989, p. 1505–1520.

⁴⁰ Carl Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, Iași, Polirom, 1998, p. XXI; definiția a fost preluată de Roger Chartier în *Histoire intellectuelle et histoire des mentalités*, „Revue de Synthèse”, nr. 111–112, 1983, p. 277–307.

⁴¹ Aceasta face trimitere la conceptul de «reprezentare socială», teoretizat de Émile Durkheim. Vom folosi definiția dată de Serge Moscovici, care consideră reprezentările sociale ca fiind sisteme de valori, noțiuni și practici relative la obiecte, aspecte și dimensiuni ale mediului social care permit stabilirea cadrului de viață al indivizilor și grupurilor, orientarea percepției situației, elaborarea răspunsurilor. A se vedea A. Nicolau, F. Ferreol, *Reprezentările sociale*, Iași, Polirom, 1997, p. 8. Deci, reprezentările sociale sunt reconstrucții ale realității în funcție de contextul în care este integrat grupul care le împărtășește.

unui grup uman a cărui natură poate varia – națională sau regională, socială sau politică –, și care le analizează gestația, expresia, transmiterea. În ce fel grupurile umane reprezintă și își reprezintă lumea care le înconjoară? O lume figurată sau sublimată, prin artele plastice sau literatură, dar, de asemenea, o lume codificată – valorile, locul de muncă și de loisir, relația cu celălalt; o lume întoarsă – divertismentul; gândită – prin marile construcții intelectuale; explicată – prin știință, și parțial stăpânită – prin tehnici; înzestrată cu un sens – prin credințe și sisteme religioase sau profane, vezi miturile; o lume lăsată moștenire, prin transmiterile datorate mediului, educației, instrucției”⁴².

Această definiție extrem de cuprinzătoare era, în același timp, greoaie și inoperantă, astfel că în 2005, este propusă o alta, mai ușor de manevrat și de adaptat: „istoria culturală – adică istoria circulației sensului într-o societate, sensul fiind înțeles în același timp ca direcție și ca semnificație”⁴³.

În cele din urmă, se pare că în mediul istoriografic francez s-a impus o alta, propusă de Pascal Ory, care vede cultura drept „ansamblul reprezentărilor colective proprii unei societăți”⁴⁴. În acest context, istoria culturală ar fi înrudită cu istoria socială, ca „istorie socială a reprezentărilor”. Ea s-ar sprijini pe principiile și decupajele operate cândva de istoria economică și socială⁴⁵, recuperând astfel tradiția istoriografică franceză pusă sub semnul întrebării de curente anglo-saxone.

O astfel de perspectivă subliniază diferența dintre noua istorie culturală și vechiul tip de istorie culturală, pe care am putea s-o numim „calitativă”, și care studia produsele culturii „înalte” (istoria artei, a științelor, a marii literaturi, a ideilor). Aceste demersuri erau întemeiate pe judecăți de valoare și pe căutarea Frumosului, Adevărului, Binelui (cu majuscule în toate cazurile), în singularitatea operelor și a autorilor. O modalitate caracteristică istoriei culturale clasice, contestată de noua istorie culturală, era de a realiza studii mai degrabă monografice, punând în evidență lungi serii de individualități creatoare. În opoziție cu această abordare, noua istorie culturală se preocupă mai degrabă de praguri decât de casa propriu-zisă⁴⁶.

Astfel, noua istorie culturală franceză se preocupă de dimensiunile colective ale fenomenelor studiate și de înrădăcinarea lor într-un mediu social și cultural. Din aceasta decurge primatul acordat măsurabilului, aspectelor mediatice, socialului. De asemenea, rămâne un tip de istorie care privilegiază masele în raport cu elitele, generalul în raport cu particularul, așa cum procedau înainte-mergătorii istoriei mentalităților⁴⁷.

⁴² Apud Jean-Pierre Rioux, J.-F. Sirinelli, *Pour une histoire culturelle*, Paris, Seuil, 1997, p. 16.

⁴³ Jean-François Sirinelli, *Comprendre le XXe siècle français*, Paris, Fayard, 2005, p. 22.

⁴⁴ Pascal Ory, *Qu'est-ce que l'histoire culturelle?*, în Yves Michaud, Ed. Odille Jacob (dir.), *Université de tous les savoirs. L'histoire, la sociologie, l'anthropologie*, Paris, 2002, p. 95.

⁴⁵ Vezi Roger Chartier, *Histoire culturelle*, și urm., p. 90.

⁴⁶ Vezi Pascal Ory, *op.cit.*, p. 95.

⁴⁷ Vezi Michel Vovelle, *op.cit.*, p. 10.

La reproșul că astfel se revine la istoria cantitativă a celui de-al treilea nivel, care se dorea a fi, în anii 1960, istoria incipientă a mentalităților, se poate răspunde că astăzi istoria culturală nu mai acceptă tripartiția de tip marxist între bază economică, structură socială și suprastructură ideologică și culturală⁴⁸. Pe de altă parte, istoria culturală nu consideră că totul poate fi cuantificat și este conștientă de sărăcirea care poate apărea în urma unei încercări de formatare a documentelor, care poate ajunge să ignore bogăția rezultată din circumstanțele diferite⁴⁹. Roger Chartier se ridică încă din anii 1980 împotriva dominației excesive a cantitativului, arătând că nu se poate presupune că entitățile culturale și intelectuale ar fi direct accesibile ca obiecte cuantificabile, și nici că gândirea colectivă nu se poate reconstitui în expresiile cele mai repetitive și mai puțin personale, căci astfel s-ar ajunge la un set limitat de formule⁵⁰. Dar, din analize nu poate lipsi atenția dată proporțiilor, fără de care ar fi imposibilă luarea în considerare a hegemoniilor, a raporturilor de forțe.

Atenția arătată fenomenelor de mediere conduce la interesul noii istorii culturale pentru circulație, pentru punerea în relație a obiectelor reprezentative. Ceea ce contează vor fi deci fenomenele de difuziune, mediere, receptare, mecanismele de consacrare⁵¹. De asemenea, ea va privilegia studiarea configurației grupului în raport cu atenția pentru esența uneia sau alteia dintre activitățile cercetate (sau a fenomenelor de creație). Astfel, în ultimul sfert al secolului al XX-lea au apărut demersuri care studiază, de exemplu, nu istoria fizicii, ci pe cea a fizicienilor, nu istoria presei, ci a jurnaliștilor etc.

Obiectele asupra cărora se apleacă istoria culturală indică și o modificare semnificativă față de mai vechea istorie a mentalităților, și anume privilegierea perioadei contemporane. De altfel, campionii noii istorii culturale franceze au fost istorici contemporanești⁵², în sensul pe care această împărțire îl are în Hexagon, unde perioada contemporană începe la 1789.

Preluarea metodelor semiotice oferă un posibil model al analizei culturale (metoda lui Pitirim Sorokin, propusă de Maurice Crubellier)⁵³. Potrivit acestor sugestii, orice produs sau producător cultural poate fi înțeles în funcție de raportul dintre emitent – mesaj – canal de comunicare – receptor⁵⁴. În această ordine de idei, emitentul poate fi identificat cu autorul operei sau cu grupul în cadrul căreia

⁴⁸ Vezi Roger Chartier, *Histoire intellectuelle et histoire de mentalités*, în *Au bord de la falaise. L'Histoire entre certitudes et inquiétude*, Paris, Albin Michel, 1998, p. 61–62.

⁴⁹ Vezi Pascal Ory, *L'histoire culturelle*, Paris, PUF, 2004, p. 53–54.

⁵⁰ Vezi Roger Chartier, *Texts, Symbols and Frenchness*, în „The Journal of Modern History”, nr. 4, 1985, p. 668.

⁵¹ Vezi Pascal Goetschel, Emmanuelle Loyer, *Histoire culturelle de la France de la Belle Époque à nos jours*, Paris, Armand Colin, 2002, p. 1.

⁵² Toader Nicoară, *op.cit.*, p. 487.

⁵³ Vezi Maurice Crubellier, *op.cit.*, p. 13.

⁵⁴ *Apud* Philippe Poirier, *Les enjeux de l'histoire culturelle*, și urm., p. 30.

opera a fost realizată, sau în care o anumită practică a fost performată. Mesajul este opera respectivă, sau poate consta din moduri de a gândi, simți, judeca, din practici culturale specifice unei comunități sau unei epoci. Mijlocul de comunicare sau canalul este alcătuit din *media* sau vehicule prin care mesajul (opera, practica) ajunge de la emitent la receptor. Aceste vehicule pot fi reprezentate, de la caz la caz, de școală, cărți, reviste, rituri religioase, sărbători, mode. Receptorul este reprezentat de grupul căruia îi este destinată o anumită producție sau practică de natură culturală.

Maurice Crubellier propunea ca o analiză de acest tip să înceapă cu studierea vehiculelor, care pot avea o aparență mai obiectivă, instituționalizată. Studierea mesajului trebuie să se bazeze pe o analiză de conținut, de discurs în unele cazuri. Studierea grupului poate începe cu delimitarea acestuia: structură sociologică, dimensiuni, roluri sociale, formație etc. Emitentul poate fi studiat, la rândul său, prin aplicarea unei astfel de grile sociologice, prin care se formulează interogații asupra biografiei, educației, contextului social și cultural în care a creat⁵⁵. Rezumând, metoda semiotică propune studierea textului, contextului, circulației și receptării.

Istoria culturală, așa cum este ea practică astăzi, se preocupă în mare măsură de practici, unele legate de societatea culturală (sferă publică), altele de sensibilitatea culturală (sfera privată). Chiar această împărțire a domeniilor de interes reflectă cuvântul important pe care îl au de spus istoricii contemporanești, care dau tonul în ceea ce privește orientările culturaliste în spațiul Hexagonului.

În cele ce urmează vom prezenta unele din direcțiile de dezvoltare ale istoriei culturale, așa cum reies ele din numeroasele texte cu caracter programatic semnate de Pascal Ory, care se afirmă azi ca unul dintre principalii promotori francezi ai acestui tip de demers⁵⁶.

Pascal Ory arată că sfera publică poate fi analizată dintr-o perspectivă a istoriei culturale și prin intermediul politicilor culturale⁵⁷. Acest domeniu beneficiază deja de unele lucrări care au făcut autoritate în spațiul francez, și care plasează începutul unor politici culturale conștiente și sistematice în perioada modernă, după Revoluția franceză⁵⁸, dar mai ales după primul război mondial⁵⁹.

⁵⁵ Pentru cazul arhitecților vienezi de la sfârșitul secolului al XIX-lea, vezi Carl Schorske, *op.cit.*

⁵⁶ Printre textele sale programatice, trebuie menționate: conferința *Qu'est-ce que l'histoire culturelle?*, în cadrul unui proiect guvernamental intitulat „Université de tous les savoirs”, conferință publicată în Yves Michaud, Poches Odille Jacob (dir.), *op.cit.*, Paris, 2002, p. 93–106; volumul *L'Histoire culturelle*, „Que sais-je?”, 2004, (reeditat în 2007); comunicarea *L'Histoire culturelle a une histoire*, în Laurent Martin, Sylvain Venayre, *Histoire culturelle du contemporain*, Nouveau Monde Éditions, 2005, p. 55–74.

⁵⁷ Vezi Marc Fumaroli, *L'état culturel. Essai sur une religion moderne*, Paris, De Fallois, 1991.

⁵⁸ Vezi Philippe Urfalino, *L'histoire de la politique culturelle. Inventaire d'objets*, în Jean-Pierre Rioux, François Sirinelli, *op.cit.*, p. 313–324.

⁵⁹ Vezi Pascal Ory, *La politique culturelle du Front Populaire Français (1935–1938)*, Université Paris X-Nanterre, 1990.

Sensibilitatea culturală a fost analizată de istorici în raport cu practicile „culturii trăite”, ceea ce foarte adesea se referă la reprezentările operei în cotidian. Experiența franceză arată că efortul de reprezentare se poate studia luând în considerare felul în care oamenii iau în stăpânire și interiorizează semnificații ale mediului înconjurător. Este ceea ce Chartier numea „o istorie a apropiierilor”, sau o istorie socială a modurilor de folosire și a interpretărilor în relație cu obiectele care le determină și înscrise în practicile care le produc⁶⁰. Mergând pe această linie, au fost realizate studii privind folosirea socială a corpului, a spațiului domestic și activitățile ludice.

În ceea ce privește „utilizarea socială a corpului”, așa cum o numește Pascal Ory, studiul acesteia poate porni de la comportamentele demografice și semnificațiile lor profunde, ca în cazul lucrărilor fundamentale realizate de Philippe Ariès⁶¹. De asemenea, în această perspectivă au fost analizate „punerea în scenă a vieții cotidiene” sau îngrijirea corpului, alimentația, vestimentația⁶².

Studiul spațiului domestic poate avea în vedere habitatul, așa cum se conturează acesta în lucrările dedicate vieții private⁶³, dar și așa numitele „arte menajere” predate în școli între cele două războaie mondiale (și chiar mai târziu).

Activitățile ludice presupun studiul jocurilor, al sporturilor, turismului, al „sărbătorii”, pentru acest din urmă subiect modelul de abordare citat cel mai frecven fiind cel realizat de Mona Ozouf⁶⁴.

Prin practicarea istoriei culturale se poate într-o zi ajunge la hidrografia structurilor și la oceanografia imaginarelor sociale⁶⁵. Există deja cercetări ale sensibilităților olfactive și sonore, precum cele realizate de Alain Corbin⁶⁶, care au deschis drumul reconstituirii și interpretării a tot ceea ce ține de un imaginar legat de aspectele fizice (natură, simțuri, corp, etape ale vieții). De altfel, relativ recent, Corbin lansa o pledoarie în favoarea unei istorii a culturii sensibilului, pe care o vedea integrată domeniului istoriei culturale⁶⁷. Demersul lui Corbin este apreciat de istoricii culturaliști pentru încercarea de a descifra, dincolo de orice anacronism psihologic, secretele gândirii celor ce ne-au precedat, la intersecția dintre emoții și reprezentări, imaginar și sensibilități⁶⁸.

⁶⁰ Vezi Roger Chartier, *Au bord de la falaise*, și urm., p. 74.

⁶¹ Vezi Philippe Ariès, *Omul în fața morții*, București, Meridiane, 1996.

⁶² A se vedea lucrările consacrate acestor probleme de Jean-Louis Flandrin, Massimo Montanari (dir.), *Histoire de l'alimentation*, Paris, Fayard, 1996; Daniel Roche, *La culture des apparences*, Paris, 1989.

⁶³ Vezi Philippe Ariès, Georges Duby, coord., *Istoria vieții private*, București, Meridiane, 1995.

⁶⁴ Vezi Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire*, Paris, Gallimard, 1976.

⁶⁵ Vezi Pascal Ory, *Qu'est-ce que l'histoire culturelle?*, și urm., p. 103.

⁶⁶ Vezi Alain Corbin, *Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social XVIIIe-XIXe siècles*, Paris, Aubier, 1982.

⁶⁷ Vezi idem, *Jalons pour une histoire de la culture sensible*, în Laurent Martin, Sylvain Venayre, *op.cit.*, p. 421-429.

⁶⁸ Vezi Philippe Poirier, *L'Histoire culturelle en France. Retour sur trois itinéraires: Alain Corbin, Roger Chartier, Jean-François Sirinelli*, și urm., p. 51.

Istoriei culturale îi sunt atașate și cercetările care au vizat problemele imaginarului etnic – autoreprezentarea, imaginea Celuilalt⁶⁹, locurile memoriei⁷⁰. Tot domeniul imaginarului social îi aparțin anchetele despre „faptul divers” – eveniment social, dar mai ales fapt de discurs, mijloc de penetrare eficientă în psihologia colectivă.

Domeniului istoriei culturale îi pot aparține reconstrucția mitologiei sau a ideologiei, a sentimentelor⁷¹. De asemenea, studiul evoluției moravurilor⁷², al rafinării societății⁷³, poate fi integrat aceluiași domeniu, în care analiza istorică și investigația de tip sociologic se îmbină pentru o cât mai veridică reconstituire a acestor procese.

Nu trebuie omis domeniul politicului, din ce în ce mai frecvent abordat astăzi din perspectiva culturalistă, așa cum demonstrează lucrările lui Jean-François Sirinelli⁷⁴, care s-a preocupat, de asemenea, de studierea culturii de masă⁷⁵.

Toate aceste demersuri pot presupune relații între sisteme, fie că e vorba de relații temporale (istoria memoriei, a modelor, a nostalgiilor) sau de relații spațiale (istoria aculturației între culturi dominante și dominate, între autohtoni și imigranți – a se vedea istoriile orientalismului⁷⁶, anglofiliei, americanizării).

Se poate remarca deci că aproape totul poate fi studiat de istoria culturală, și, ca atare, totul poate fi considerat sursă pentru acest tip de demers. De aici până la a sugera caracterul hegemonic al istoriei culturale nu este decât un pas, pe care istoricii francezi au încercat să-l evite, cel puțin până acum. Pascal Ory a căutat să sublinieze și limitele demersului culturalist, arătând că într-un obiect studiat nu totul e de natură culturală, chiar dacă nimic nu scapă cu adevărat naturii culturale. De exemplu, ordinatorul e un produs cu caracter economic, dar studiul de piață care l-a precedat, strategia comercială care i-a definit estetica, publicitatea pot face obiectul unei analize culturale⁷⁷. În fond, extinderea acestor extrem de mare a domeniilor de interes, a categoriilor de surse utilizabile, pluralismul demersurilor posibile transformă istoria culturală *à la française* într-un imens șantier⁷⁸.

⁶⁹ A se vedea Actele Congresului Internațional de Istorie de la Stuttgart, din 1985, care a fost dedicat problematicei imaginii Celuilalt.

⁷⁰ Vezi Pierre Nora (dir.), *Les lieux de mémoire*, Paris, Gallimard, 7 vol., 1984–1992.

⁷¹ O lucrare deschizătoare de drumuri a fost cea a lui Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV–XVIII)*, vol. I–II, București, Meridiane, 1986.

⁷² O referință în acest domeniu o reprezintă lucrările lui Norbert Elias, relativ târziu descoperite de istoriografia franceză; vezi în principal *Procesul civilizației*, Iași, Polirom, 2002.

⁷³ Vezi Robert Muchembled, *Societatea rafinată. Politică și politețe în Franța până în secolul al XX-lea*, Chișinău, Cartier, 2004.

⁷⁴ Vezi Philippe Poirier, *L'Histoire culturelle en France. Retour sur trois itinéraires: Alain Corbin, Roger Chartier*, și urm., p. 56.

⁷⁵ Vezi Jean-François Sirinelli, *Les vingt décisives 1965–1985*, Paris, Fayard, 2007.

⁷⁶ Lucrarea deschizătoare de drumuri rămâne cea a lui Edward Said, *Orientalism*, New York, Pantheon, 1978.

⁷⁷ Vezi Pascal Ory, *Qu'est-ce que l'histoire culturelle?*, și urm., p. 105.

⁷⁸ Philippe Urfalino, *L'Histoire culturelle: programme de recherche ou grand chantier*, în „Vingtième Siècle”, vol. 57, 1988, p. 118.

Pascal Ory consideră că în activitatea istoricului nu există decât trei tipuri posibile de demersuri: economic, privind supraviețuirea umanității, politic, referitor la guvernarea umanității, și cultural, legat de reprezentări. Alte demersuri, dacă nu fac parte din istoria culturală (istoria intelectuală, istoria religioasă), pot fi considerate ca abordări transversale. Astfel, istoria relațiilor internaționale nu mai e astăzi sinonimă cu istoria relațiilor politice internaționale, ci ia în considerare și relațiile economice și culturale. Istoria socială integrează o dimensiune antropologică: studierea periferiilor, a cartierelor mărginașe se referă nu doar la strategiile partidelor politice, întreprinderilor sau puterilor publice referitoare la acestea, dar și la funcționarea structurilor familiale sau comunitare, la funcția imaginarului. Iar în societatea franceză actuală, marcată profund de recente revolte ale tinerilor, în special magrebieni și din Africa neagră, din *banlieux*, aceste tipuri de analize pot da răspunsuri la întrebări cu relevanță comunitară, socială și politică.

Istoria culturală nu trebuie să se reducă la o sociologie culturală retrospectivă sau la o etnologie a societăților dispărute⁷⁹. Ea aplică metode proprii, care sînt ale disciplinei istorice. Istoricul cultural poate aspira la o poziție strategică în ansamblul științelor sociale prin pluralismul și diacronia obiectelor pe care le studiază.

Altfel spus, istoricul preocupat de cultură trebuie să aplice surselor pe care le studiază și domeniului pe care și l-a definit o metodologie riguroasă, care, dincolo de expansiunea extraordinară a câmpului de interes și de rafinarea metodologică, are încă foarte mult de datorat venerabilei școli pozitivistice. Până la urmă, se poate observa că, în pofida rafinamentelor teoretice încercate de promotorii noii istorii culturale franceze, aici nu se produc atât de frecvent derapaje ca în spațiul anglo-saxon, unde capacitatea istoricului de a oferi o cunoaștere veritabilă este uneori foarte serios pusă la îndoială de cei ce se revendică de la *linguistic turn*. În fond, promotorii istoriei culturale franceze încearcă, și se pare că au și reușit în ultima vreme, să-și atașeze genealogia ilustră deja, chiar dacă oarecum contestată, a istoriei mentalităților și a antropologiei istorice⁸⁰. Elementul de noutate este reprezentat deci nu atât de subiecte și de metode, care sunt întâlnite și aplicate de decenii bune în spațiul francez și nu numai, ci de importanța tot mai mare pe care a dobândit-o perioada contemporană. Poate aceasta explică și succesul pe care îl are astăzi noua istorie culturală în spațiul francez, întrucât combină apetitul unui public larg pentru teme preluate din actualitate⁸¹, cu interesul istoricilor pentru o metodologie mai elaborată, pentru experiment, pentru depășirea evenimentialului.

⁷⁹ Vezi Pascal Ory, *Qu'est-ce que l'histoire culturelle?*, și urm., p. 105.

⁸⁰ Importanța acestora pentru istoriografia franceză a fost subliniată încă o dată, în contextul contestărilor mai vechi sau mai noi, de André Burguière, *L'école des Annales. Une histoire intellectuelle*, Paris, Odile Jacob, 2006.

⁸¹ Interesul pentru eveniment și pentru „marii oameni”, mai ales din epocile recente, în detrimentul temelor tradiționale, de natură antropologică, tratate de istoricii Școlii de la Annales, fusese de mai multă vreme subliniat de unul dintre criticii acerbi ai curentului francez dominant: Hervé Coutau-Bégarie, *Le phénomène Nouvelle Histoire: grandeur et décadence de l'école des Annales*, Paris, Economica, 1989.

În acest context, succesul istoriei culturale franceze este legat nu doar de o lărgire a domeniului de studiu sau de o evoluție a metodologiei, mai adecvată noilor așteptări, ci și de strategii de afirmare în câmpul academic. Istoricii contemporanești fuseseră adesea acuzați, deschis sau aluziv, pentru rezistența opusă istoriei mentalităților sau antropologiei istorice, reprezentate însă de o manieră triumfală de specialiștii în evul mediu și în antichitate. Odată cu înnoirea istoriei politice, cu deschiderea ei către cultură, a devenit evidentă o posibilitate de afirmare academică, de sporire a vizibilității, de *aggiornamento* pentru cei interesați de contemporaneitate. De data aceasta, a venit rândul specialiștilor în evul mediu și în antichitate să se țină în rezervă, atitudinea sceptică a lui Jacques Le Goff față de istoria culturală fiind ilustrativă, în pofida unor luări de poziție favorabile ale unor istorici ai evului mediu care au fost publicate în manifestul lui Rioux și Sirinelli, din 1997⁸².

Acuzele la adresa noii istorii culturale pot veni însă din mai multe direcții, și, datorită succesului evident pe care noua paradigmă îl cunoaște, au început să se contureze unele reproșuri. Unul dintre acestea arată că istoria culturală este relativistă, teritoriul ei de cercetare și metodele putând fi considerate vagi și disputate⁸³. Noua istorie culturală, care se definește încă drept o istorie socială a reprezentărilor, a început să fie atacată de promotorii unei istorii „post-sociale”, care susține că paradigma deja acceptată trebuie depășită⁸⁴.

Nu avem cum să știm dacă nu cumva chiar din acest relativism și din modul în care predispune la dispute epistemologice, decurge marele său avantaj, ca altădată pentru istoria mentalităților, care era definită drept „ambiguă” chiar de către unul dintre marii săi teoreticieni, Jacques Le Goff, ambiguitate care nu i-a împiedicat, în epoca sa de glorie, succesul, așa cum, probabil, relativismul nu-l va împiedica (încă) pe cel al istoriei culturale.

UN NOUVEAU PARADIGME HISTORIOGRAPHIQUE: L'HISTOIRE CULTURELLE

(Résumé)

L'article se propose de présenter quelques traits de la nouvelle histoire culturelle anglo-saxonne et surtout française, dans le contexte du développement explosif des études qui se revendiquent de ce paradigme.

Le point de départ est représenté par le changement amené dans les sciences sociales par le tournant culturel et par l'implosion des grands paradigmes explicatifs du XXe siècle: le marxisme et le

⁸² Vezi Michel Sot, Anita Guerreau-Jalabert, Jean-Patrice Boudet, *L'étrangeté médiévale*, în Jean-Pierre Rioux, François Sireinelli, *op.cit.*, p. 167–182.

⁸³ Vezi Philippe Poirier, *Les enjeux de l'histoire culturelle*, și urm., p. 32.

⁸⁴ O pledoarie în favoarea unei „noi agende pentru cercetarea istorică”, la Miguel A. Cabrera, *Post-social History: An Introduction*, Lanham, Maryland, Lexington Books, 2004.

structuralisme. Aussi, le tournant linguistique et l'influence des historiens relativistes influencés par Hayden White ont mis en question le caractère scientifique de l'histoire et la force explicative du social. L'École des Annales, avec ses directions triomphantes dans les années 1970, l'histoire des mentalités et l'anthropologie historique commençaient à être attaquées, d'un côté de l'intérieur du champ historiographique français, par ceux qui se situaient en marge du phénomène dominant, et d'un autre côté de l'extérieur. En même temps, pour plusieurs historiens, français et anglo-saxons, le retour vers la culture qui s'imposait à partir des années 1970 ne faisait que continuer les démarches de l'histoire des mentalités, syntagme qu'on traduisait en anglais, manque de mieux, par l'histoire culturelle. Pour les autres, la différence majeure était l'appel soutenu à l'anthropologie, qui offrait des prémisses théoriques et méthodologiques pour la nouvelle histoire culturelle.

Dans les années 1990, le paradigme des mentalités semblait être épuisé, et des historiens de l'époque contemporaine étaient désireux de combler un vide scientifique et de s'imposer du point de vue institutionnel. Les conditions étaient alors réunies pour la multiplication des démarches mises sous l'étiquette de la „nouvelle histoire culturelle”, proposées surtout par les contemporanéistes, ceux qui pendant des décennies étaient restés assez sceptiques à l'adresse des mentalités ou de l'anthropologie historique.

La multiplication des ouvrages et des titres montre le succès du nouveau paradigme, que certains considèrent, quand même, un simple phénomène de mode, ou un moyen de travestir la vieille histoire des mentalités. Il reste que les sujets traités par les historiens culturalistes sont très nombreux et variés, et que les méthodes utilisées font preuve d'un grand raffinement, donc l'intérêt que peuvent susciter ces démarches est bien réel.

ISTORIA CULTURII FIZICE: ÎNTRE POZITIVISM ȘI ISTORIA SOCIALĂ ȘI CULTURALĂ

BOGDAN POPA

(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

Istoria culturii fizice nu se reduce, în ciuda tuturor aparențelor, la cunoașterea detaliată a competițiilor și vedetelor din urmă cu cel mult câteva sezoane. Desigur, este o parte a trecutului deschisă mai mult decât oricare alta tratărilor entuziaste și partizane, nu neapărat prost documentate. Din contra, s-ar putea spune că locurile memoriei sportive sunt mai numeroase decât oricare altele. Evenimentele deosebite se petrec la vedere, fără ca toată lumea să vadă aceleași lucruri. „Bombardamentul mediatic” zilnic complică lucrurile în loc să le clarifice. Memoria individuală joacă un rol fundamental în formarea unor puncte de vedere și opinii aparent inatacabile. Pe scurt, influența „diletanților”, termenul generic și destul de peiorativ rezervat de profesioniști istoricilor amatori, este covârșitoare atunci când vine vorba despre trecutul sportului și al educației fizice. Absența culturii fizice din temele abordate de profesioniști, motivată, paradoxal, tocmai de banalitatea, chiar vulgaritatea, unui fapt și comportament zilnic, a creat un gol pe care l-au umplut tocmai acești „neprofesioniști”. Materialul astfel adunat este enorm. În paranteză fie spus, compararea realizărilor „diletanților” cu demersurile profesioniștilor invită la o reflecție asupra impactului real al științei istorice în afara spațiilor academice.

În articolul de față ne propunem să analizăm evoluția și trăsăturile specifice ale istoriografiei românești în domeniul culturii fizice. Termenul de comparație firesc este disciplina sociologiei culturii fizice, dezvoltată în paralel cu preocupările de istorie. În cuprinsul acestui articol mă voi opri pe larg asupra celei mai influente istorii a culturii fizice, datorate lui Constantin Kirițescu. Faptul că aceasta a apărut în două variate diferite, în 1943 și 1964, permite cercetarea impactului ideologic asupra scrierii istoriei în timpul regimului totalitar comunist. Vom încerca să demonstrăm că, în ciuda apariției aproape simultane a acestor preocupări în spațiul occidental și est-european, anii 1960–1970 marchează și momentul cezurii dintre cele două. Apariția istoriei sociale și a istoriei culturale, precum și a așa-numitei *new cultural history*, a schimbat viziunea asupra istoriei culturii fizice. Evoluția divergentă a istoriografiei românești în comparație cu lumea apuseană a dus la metode de lucru și la viziuni teoretice specifice. Integrarea temelor și metodelor istoriei sociale și culturale de către istoriografia românească ar avea darul de a completa cercetările asupra epocilor modernă și contemporană.

SOCIOLOGIA CULTURII FIZICE: CÂTEVA FUNDAMENTE TEORETICE

Spre sfârșitul anilor 1960, cultura fizică a intrat în atenția școlii sociologice românești. Impactul școlii franceze a fost decisiv. De fapt, aceasta era preocupată de fațetele multiple ale timpului liber, un fenomen social pe atunci relativ nou. În masiva antologie de *Sociologie franceză contemporană*, apărută în 1971, au fost incluse fragmente din diferite lucrări dedicate interpretării acestui concept, fără a se face însă referiri directe la educație fizică și sport¹. La rândul lor, reprezentanți ai școlii sociologice franceze aveau să recunoască integrarea târzie a temei „sport” printre preocupările acesteia. Joffre Dumazedier a arătat că întâietatea școlilor americană și engleză s-a datorat confruntării timpurii cu nevoia de a explica procese asociate expansiunii industriale².

Revenind la cazul particular românesc, trebuie să notăm că *Sociologia sportului*, scrisă de Georges Magnane, a fost tradusă în 1969 pentru uzul intern al Consiliului Național pentru Educație Fizică și Sport. În prefață, L. Rapaport atrăgea atenția asupra necesității unei lecturi critice, argumentul său fiind însă presupusa superioritate a concepției socialiste despre sport asupra celei capitaliste³. În general, tezele discutate de sociologii occidentali erau făcute cunoscute mediilor universitare prin antologii ce reuniau traduceri despre metoda sociologică generală și contribuții special dedicate timpului liber și culturii fizice⁴.

Tot în anul 1969, Iacob Mihăilă, primul cercetător român care a obținut titlul de doctor în educație fizică, publica un articol amplu despre preocupările de sociologie a sportului. El surprindea exact perioada de început a acestei discipline în Occident. Observația principală a lui Iacob Mihăilă era că sociologia culturii fizice nu putea fi restrânsă la analiza impactului sportului (profesionist) în societate, ci trebuia întregită prin tratarea similară a educației fizice⁵. Iacob Mihăilă a încercat să fixeze direcțiile de cercetare pornind de la considerentul că era necesară o adaptare la situația societății românești contemporane, supusă unui proces accelerat și controlat de urbanizare. După Iacob Mihăilă, atenția cercetătorilor (sociologi sau specialiști în știința sportului) ar fi trebuit să se îndrepte către toate aspectele culturii fizice, indiferent de vârsta practicantilor. Rezultatele acestor studii aveau scopul de a înlesni deciziile organelor de resort ale statului, organizatorul, coordonatorul și beneficiarul culturii fizice⁶.

¹ Vezi Ion Aluaș, Ion Drăgan, *Sociologia franceză contemporană. Teorie. Metodologie. Tehnici. Ramuri*, București, Editura Politică, 1971.

² Vezi Joffre Dumazedier, *Sociology of Leisure*, Amsterdam, Oxford, New York, Elsevier, 1974, p. 10–12.

³ Vezi Georges Magnane, *Sociologia sportului*, București, 1969, p. II–III.

⁴ Vezi Gheorghe Cârstea (ed.), *Sociologia sportului. Culegere de texte*, vol. I, București, 1980.

⁵ Vezi Iacob Mihăilă, *Cercetarea sociologică în educația fizică (I)*, în „Educație fizică și sport”, nr. 9, 1969, p. 52, 54.

⁶ Vezi idem, *Cercetarea sociologică în educația fizică (II)*, în „Educație fizică și sport”, nr. 10, 1969, p. 45–49.

Cercetarea timpului liber, implicit cea a culturii fizice, făcea parte din studiul integrat al societății socialiste⁷. Rolul sociologiei sportului, considera Octavian Neamțu, trebuia definit în relație cu știința sportului, dar și cu știința politică, cu etica și pedagogia. Pe linia deschisă de Iacob Mihăilă, sociologia trebuia să contribuie activ la elaborarea politicii de stat pentru sportul de masă, cu țelul formării persoanei sociale moderne⁸. Exercițiul fizic era considerat deci o contribuție la formarea individului ca actor social încadrat „orânduiri socialiste” și trebuia studiat pornind de la această premisă.

În 1971, Florian Georgescu atribuia sociologiei culturii fizice sarcina de a trata „acest fenomen complex în contextul ansamblului social, ca element constitutiv și totodată ca produs al acestui ansamblu”⁹. Diferențele fundamentale constau în tratarea culturii fizice atât ca act individual, cât și ca ansamblu de practici definite, organizate și controlate de stat.

Conform teoreticienilor care se legitimau intelectual drept gânditori marxiști, fie ei din Est sau din Occident, exercițiul fizic a apărut, în diverse forme de manifestare, în strânsă legătură cu munca, amândouă fiind conștient folosite pentru a servi coabitării indivizilor în societate¹⁰. Direcțiile diferite de dezvoltare au fost date de particularitățile fiecărei societăți în parte: în Anglia și S.U.A. de revoluția industrială și de efectele acesteia, în Germania de nevoia de a contracara expansiunea lui Napoleon, în Franța de nevoia reconstrucției ce a urmat înfrângerii din 1870–1871, în Suedia de grija generală pentru individ ca efect al organizării interne a societății, în Cehoslovacia de diferența între clasa burgheză și proletariat¹¹. Comună era ideea afectării sportului de către spiritul corupt burghez, pierderea trăsăturilor ludice, estetice, educaționale¹². N.I. Ponomarev a sistematizat aceste concepții, arătând că funcțiile sociale ale culturii fizice și sportului în orânduirea socialistă erau determinate de acest tip de societate, așezate în slujba perfecționării individului în cadrul economiei planificate, inițierea în normele morale și în viața în colectiv, socializarea în parametrii stabiliți de și în folosul statului, pacea mondială¹³.

⁷ Florian Georgescu, *Îndrumar pentru cercetarea sociologică în cultura fizică*, București, Sport-Turism, 1979, p. 5.

⁸ Vezi Octavian Neamțu, *Sociologia, etica și politica sportului*, în „Educație fizică și sport”, nr. 3, 1970, p. 45, 48–49.

⁹ Vezi Florian Georgescu, *Educația fizică și sportul – fenomen social*, București, Stadion, 1971, p. 17. A se vedea și ampla recenzie a lui Constantin Gruici, *O contribuție valoroasă la dezvoltarea sociologiei educației fizice și sportului*, în „Educație fizică și sport”, nr. 7, 1972, p. 44–49.

¹⁰ Vezi N. I. Ponomarev, *Naissance et développement de l'éducation physique*, în „Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme”, nr. 48, 1965, Paris, număr special „Sport et Éducation Physique”, p. 32.

¹¹ Vezi Jacques Rouyer, *Recherches sur la signification humaine du sport et du loisir*, în „Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme”, și urm., p. 43–49.

¹² Vezi A. Ziemiński, *Scepticisme au siècle du sport*, în „Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme”, și urm., p. 13–18.

¹³ Vezi N.I. Ponomarev, *Funcțiile sociale ale culturii fizice și sportului*, București, Sport-Turism, 1977, p. 241–247.

De la premise similare pornea Florian Georgescu atunci când considera că exercițiul fizic a fost o creație a omului muncitor, însușită și folosită împotriva sa de către trântor, cel care posedă timp liber, care va supune idealul armoniei corporale intereselor sale meschine de stăpân de sclavi. Orânduirea socialistă reda culturii fizice valoarea sa primară, prin subordonarea față de nevoile „omului creator”¹⁴. Inversând termenii folosiți de Georgescu, se poate însă afirma că, la rândul ei, orânduirea socialistă subordona propriilor țeluri cultura fizică, folosind-o pentru a spori forța de muncă în economia dirijată și ca modalitate de control a timpului liber.

După 1989, direcțiile de cercetare ale sociologiei sportului s-au transformat sub impactul liberalizării societății. În 1990, Gheorghe Cârstea propunea concentrarea cercetărilor pe trei direcții distincte, în funcție de scopul final al exercițiului fizic: sociologia sportului de performanță, a educației fizice și a culturii fizice de masă. Axându-se pe aprofundarea primei direcții, Gheorghe Cârstea propunea teme ca succesul și insuccesul, campionul ca exemplu social, spectacolul sportiv și publicul, *mass media*, conceptul de *fair play*, beneficiile pentru tineret, relațiile de gen, vârstă, religia, tradițiile locale, specificul național în sport, amatorismul și profesionismul¹⁵. O abordare a sociologiei sportului bazată pe teorii fundamentale necunoscute sau citate indirect înainte de 1989 (Norbert Elias, Marcel Mauss, Thorstein Veblen, Pierre Bourdieu) a propus Adrian Hatos, care a integrat în preocupările sale teme actuale, cum sunt relațiile de gen în sport, dopajul, comportamentele spectatorilor, impactul televiziunii sau influența pozitivă și negativă a grupurilor de interes economice și politice asupra vieții sportive¹⁶.

EVOLUȚIA ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI A CULTURII FIZICE

La fel ca sociologia, istoriografia românească a sportului și educației fizice s-a dezvoltat după cel de-al doilea război mondial. Tipul de regim politic a influențat decisiv paradigma istoriografică. Înainte de a discuta caracteristicile teoretice ale istoriografiei culturii fizice „relativ recente”, voi prezenta pe scurt situația acestora la sfârșitul anilor 1930.

Este greu de stabilit în ce măsură primele demersuri „istorice” asupra sportului modern din România au influențat structura contribuțiilor ulterioare. În 1898, Alexandru Orescu combina anecdote, date biografice și relatările întrecerilor la care asistase pentru a schița transformarea ciclismului, din necesitate și ocupație în timpul

¹⁴ Florian Georgescu, *Educația fizică și sportul – fenomen social*, și urm., p. 185–86, 194.

¹⁵ Vezi Gheorghe Cârstea, *Sociologia sportului. Curs*, București, Institutul de Educație Fizică și Sport, 1990, p. 20, 25–26.

¹⁶ Vezi Adrian Hatos, *Sport și societate. Introducere în sociologia sportului*, Oradea, Editura Universității, 2002.

liber, în sport competițional, guvernat de regulamente scrise, desfășurat în locații specializate și la date fixate în prealabil¹⁷. Neagu Boerescu și George Costescu, pionieri ai mișcării sportive, au scris în același stil. Cel dintâi a scris articole, destul de asemănătoare între ele, publicate în diverse reviste. Textele lui Neagu Boerescu se doreau istorice, teoretice și propagandistice în același timp. El combina rememorări ale propriilor experiențe cu definiții ale sportului și analize ale stadiului dezvoltării de moment, iar rolul regelui Carol al II-lea era laitmotivul său¹⁸.

George Costescu a fost însărcinat în 1937 de Uniunea Federațiilor de Sport din România să scrie istoria oficială a mișcării sportive românești¹⁹. Prezentată în cadrul festivităților organizate cu prilejul aniversării a 25 de ani de la instituționalizarea mișcării sportive din Vechiul Regat, lucrarea lui George Costescu reprezenta prima încercare coerentă de a scrie istoria exhaustivă a unui fenomen aflat în acel moment în plin avânt. La rândul său, George Costescu a combinat informații verificate prin trimiteri la documente pe atunci accesibile cu amintiri proprii și a inserat liste de rezultate tehnice și campioni ai diverselor întreceri desfășurate între 1912 și 1937. Majoritatea personajelor principale ale lucrării (dacă ne este îngăduit să le numim așa) erau în viață la momentul scrierii volumului. Experiența personală a jucat un rol fundamental. Nu toate federațiile și asociațiile sportive dispuneau de arhive proprii. Simptomatică este relatarea lui Virgil Ioan, președinte al Federației Române de Atletism, care, în 1944, deplângea imposibilitatea de a găsi în scriptele organizației pe care o conducea suficiente date pentru o istorie exhaustivă a disciplinei²⁰.

După 1945, transformarea radicală a vieții sportive a devenit unul dintre punctele forte ale propagandei comuniste. Acest fapt era pus în directă legătură, conform obiceiurilor epocii, cu instaurarea unui nou tip de regim politic. Investițiile în infrastructură, marile manifestări cu caracter obligatoriu, rezultatele importante pe plan internațional²¹ au fost considerate principalele realizări ale politicii sportive aflate sub controlul direct al statului. Integrarea culturii fizice printre obiectivele politicii de stat, idee regăsită de altfel și spre sfârșitul domniei lui Carol al II-lea²², a devenit unul dintre elementele forte ale propagandei

¹⁷ Vezi Alexandru Orescu, *Schiță istorică a ciclismului român*, în „Revista Modernă”, nr. 7, 1898, p. 11–15.

¹⁸ Vezi Neagu Boerescu, *F.S.S.R., U.F.S.R. și O.N.E.F. Începuturile și organizarea sportului în România*, în „Boabe de Grâu”, nr. 6–7, 1931, p. 305–317; Idem, *M. S. Regele și sportul românesc*, în „Cele Trei Crișuri”, nr. 5–6, 1931, Oradea, p. 69; Idem, *Foloasele sportului și începuturile lui la noi în țară*, în „Cele Trei Crișuri”, nr. 7–8, 1931, p. 94.

¹⁹ Vezi George Costescu, *Douăzeci și cinci de ani de viață sportivă în România*, [București, 1937].

²⁰ Vezi Virgil Ioan, *Atletismul românesc. Istoric – cifre – date*, [București, 1944], p. 5.

²¹ Vezi Ion Șiclovan, Samuel Baranyi, Emil Ghibu, Mircea Costea, *Mișcarea noastră sportivă în cei 15 ani de la eliberare*, în „Cultură Fizică și Sport”, nr. 3, 1959, p. 129–139; Hristache Naum, *Sports in Romania*, București, Meridiane, 1963, p. 8–9.

²² Vezi *Cinci luni după întronarea ordinei. Proclamația guvernului către țară. Un bilanț de realizări și un program de aplicat*, în „România”, nr. 36, 1938, p. 1.

comuniste. Sărbătorirea a 25 de ani de la actul de la 23 august 1944 și a 20 de ani de la instaurarea republicii a fost marcată și prin apariția unor volume ce insistau asupra impactului benefic al regimului socialist în viața sportivă, prin comparații de ordin cantitativ, accentuând mai ales faptul indiscutabil al creșterii extraordinare a victoriilor în întrecerile regionale, continentale, mondiale și olimpice, consecințe ale unei mai bune organizări interne²³. Deloc pe nedrept, printre realizări era înscris sportul feminin, aproape absent în perioada interbelică și de la bun început considerat printre prioritățile politicii sportive socialiste. Această politică s-a dezvoltat, cel puțin în perioada sa de început, pe baza concepției potrivit căreia sportul de masă era subordonat efortului de creștere prin orice mijloace a productivității muncii²⁴.

Istoriile sportului românesc apărute în ultimii 40–50 de ani pot fi încadrate genului evenimential²⁵. Majoritatea au fost excelent documentate, dar blocate în consemnarea evoluțiilor statistice și a rezultatelor din competițiile interne și internaționale. Deși majoritatea covârșitoare a autorilor cita contribuția lui Constantin Kirițescu din 1964, din punctul de vedere al scriiturii s-a produs o contopire cu stilul jurnalistic.

De asemenea, dacă în perioada interbelică Neagu Boerescu și George Costescu preferau să vorbească despre istoria sportului românesc ca despre o istorie a mișcării sportive din Vechiul Regat, după instaurarea regimului comunist s-a trecut la studierea unitară a teritoriului României.

Majoritatea lucrărilor de istorie a culturii fizice apărute în ultimele decenii ridică o problemă serioasă de definire a noțiunilor „sport”, „educație fizică” și „cultură fizică”. Încercarea de a urmări exercițiul fizic ca un act uman conștient, începând din preistorie și terminând cu epoca contemporană, a dus la interpretări forțate, justificate doar prin însușirea fără atitudine critică a unor directive motivate ideologic. Încercarea de a lega epoca lui Burebista de manifestările „Daciadei” este doar situația cea mai bine cunoscută. Dacă în perioada interbelică referirea la tradițiile folclorice era un răspuns la acuza de import occidental snob adusă sportului²⁶, spre sfârșitul deceniului 1970–1980 confuzia între exercițiul sportiv normat, consemnat și efectuat în scopuri recreative sau pentru întărirea spiritului și trupului, și simpla pregătire militară, mijloacele de deplasare sau distracțiile

²³ Vezi Dan Gârleșteanu, Nicolae Mărășescu, *Decenii de aur, 1947–1967*, București, Editura C.N.E.F.S., 1968; Ioan Todan, *Ani de aur ai sportului românesc*, București, Editura C.N.E.F.S., 1969.

²⁴ Vezi Emil Ghibu, *Educația fizică în întreprinderi*, în „Stadion”, nr. 4, 1947, p. 11.

²⁵ Câteva titluri: Emil Ghibu, Ion Todan, *Sportul românesc de-a lungul anilor. O istorie a sportului din România*, București, Stadion, 1970; Nicolae G. Munteanu, *50 de ani de sport muncitoresc*, București, Stadion, 1971; Mihai Ionescu, Mircea Tudoran, *Fotbal de la A la Z. Fotbalul românesc de-a lungul anilor*, București, Sport-Turism, 1984; Mihai Flamaropol, *Fotbal – cadran românesc*, București, Sport-Turism, 1986.

²⁶ Vezi George Costescu, *op.cit.*, p. 4.

medievale și premoderne era deplină²⁷. Constantin Kirițescu însuși s-a înscris în acest cadru: ediția din 1964 aducea în discuție, cu rezervele de rigoare exprimate de autor însuși, preistoria și antichitatea dacă și daco-romană²⁸, în timp ce ediția din 1943 insista doar asupra creației literare populare ca sursă pentru cercetarea exercițiilor fizice²⁹. Recent, Stella Petecel a demonstrat folosirea improprie a termenului „sport” pentru perioada antică și a adus clarificări importante diferențelor esențiale dintre jocul cu accente atât laice cât și religioase din antichitate și sportul secularizat din lumea modernă³⁰.

Enciclopedia educației fizice și sportului din România, apărută în 2002 în patru volume masive și recent editată în variantă electronică pe Internet, nu a trecut nici ea prea mult dincolo de suprafața evenimentelor³¹. Marele merit al acestui instrument de lucru real, la care a contribuit o echipă masivă de cercetători, rămâne cantitatea imensă de material sistematizat, faptul că poate servi ca bază sigură de plecare în cercetarea unor teme rar abordate, precum legislația în domeniul educației fizice și sportului, implicit a istoriei instituționale, istoria presei sau a medicinei sportive, nu în ultimul rând a realizărilor specifice ale cercetătorilor români în domeniul științei sportului. Situația istoriografiei românești a sportului își găsește o corespondență în descrierea făcută de Christina Koulouri celei din Grecia, unde multiplele înțelegeri ale fenomenului sportiv au fost pentru multă vreme mai degrabă constatate decât cercetate³².

Realizările interesante nu au lipsit în ultimele decenii. Marin Mihalache a editat un album despre tema sport în creația artistică românească, mărturisind și neîncrederea cu care a fost privită inițiativa sa³³. Iosif Micu a realizat o documentată istorie a sportului prin intermediul emisiunilor filatelice³⁴. Lui Virgil Ludu i se datorează o teză de licență excelent documentată asupra temei sport în literatura română, acoperind perioada de la sfârșitul secolului al XIX-lea până în anii 1960³⁵. Din păcate însă, autorul s-a limitat a identifica autori reprezentativi pentru o temă aparent minoră, în realitate importantă pentru studiul impactului social al culturii fizice, și nu a căutat să o lege de o privire de ansamblu asupra

²⁷ Vezi Nicolae Postolache, *Istoria sportului românesc în date*, Iași, Junimea, 1978.

²⁸ Vezi Constantin Kirițescu, *Palestrica. O istorie universală a culturii fizice. Origini, evoluție, concepții, metode, probleme, împliniri*, București, Editura U.C.F.S., 1964, p. 499.

²⁹ Vezi idem, *Palastrica. Istoria educației fizice din toate timpurile și la toate popoarele. Origini, evoluție, concepții, metode, împliniri*, București, Casa Școalelor, 1943, p. 419.

³⁰ Vezi Stella Petecel, *Agonistica în viața spirituală a cetății antice*, București, Meridiane, 2002.

³¹ Vezi Alexe Nicu (coord.), *Enciclopedia educației fizice și a sportului din România*, volumele I–IV, București, Aramis, 2002, și <http://www.gov-sport.ro/unlimitpages.asp?id=101>.

³² Vezi Christina Koulouri, *Sport et société bourgeoise. Les associations sportives en Grèce, 1870–1970*, Paris, Montréal, L'Harmattan, 2000, p. 8–9.

³³ Vezi Marin Mihalache, *Sportul în arta românească*, București, Stadion, 1974, p. 5.

³⁴ Vezi Iosif Micu, *Sportul în filatelia românească*, București, Sport-Turism, 1976.

³⁵ Vezi Virgil Ludu, *Scriptorii români și lumea sportului*, București, Stadion, 1974.

societății epocilor studiate. Totuși, anumite observații și concluzii rețin atenția. Au apărut de asemenea și câteva antologii de literatură sportivă, cuprinzând pagini alese din autori români și străini³⁶, iar în volumul pe care l-a dedicat istoriei, tehnicii și rezultatelor artei pugilatului, Victor Bănciulescu a inclus un capitol intitulat „Boxul printre muze: cinema, teatru, literatură”³⁷.

Istoriografia românească a culturii fizice s-a dezvoltat în paralel cu mișcarea sportivă propriu-zisă. Ca și în cazul sociologiei, pentru perioada anilor 1960–1970 se poate vorbi de sincronism cu interesul manifestat în cercurile științifice occidentale și răsăritene pentru cultura fizică. „International Committee for the History of Physical Education and Sport” (ICOSH) a fost fondat în 1967 la Praga de reprezentanți ai blocului socialist, iar „International Association for the History of Physical Education and Sport” (HISPA) s-a constituit în 1973 la Zürich. „International Society for the History of Physical Education and Sport” (ISHPES) a fost creată ca urmare a fuziunii, în 1989, a celor două organizații profesionale apărute în contextul Războiului Rece³⁸.

CONSTANTIN KIRIȚESCU: A SCRIE ȘI A RE-SCRIE ISTORIA

Constantin Kirițescu (1876–1965) avea să marcheze o diferență fundamentală într-un peisaj istoriografic sărac. Temelia majorității covârșitoare a studiilor românești de istorie a culturii fizice avea să devină ediția din 1964, revăzută și adăugită, a masivei sale lucrări *Palestrica. O istorie universală a culturii fizice. Origini, evoluție, concepții, metode, probleme, împliniri*. Ediția princeps, apărută în 1943, reprezenta rodul cursului de istorie a educației fizice ținut la Institutul Superior de Educație Fizică (I.S.E.F.), unde Constantin Kirițescu, doctor în științe naturale și înalt funcționar al Ministerului Instrucțiunii Publice între 1907 și 1938, fusese numit în 1930 la catedra de istorie, teorie și organizare a educației fizice. Propunerea a venit din partea rectorului Francisc I. Rainer. În memoriile sale, Constantin Kirițescu afirma că Francisc Rainer, cu care era coleg de generație, a fost impresionat de buna primire de care s-a bucurat cunoscuta, dar nu lipsita de controversă istorie a primului război mondial³⁹, și de cercetările științifice în

³⁶ Vezi Victor Bănciulescu, *Sport și legendă*, București, Editura C.N.E.F.S., 1968 (antologia este alcătuită din fragmente din epoei antice și medievale și din creații populare românești și străine); Victor Bănciulescu, Tiberiu Comeșanu, *Sportul în aforisme*, București, Sport-Turism, 1976; *Un meci decisiv și alte povestiri sportive*, București, Editura U.C.F.S., 1964; Sebastian Bonifaciu, *Sportul în literatură. Antologie*, București, Sport-Turism, 1990.

³⁷ Vezi Victor Bănciulescu, *Box. Mică enciclopedie*, București, Sport-Turism, 1981, p. 227–234.

³⁸ Vezi Christiane Eisenberg, *Die Entdeckung des Sports durch die moderne Geschichtswissenschaft*, în “Historical Social Research”, No. 2/3, 2002, p. 9.

³⁹ Vezi Oscar Han, *Leprozeria literară a palmierului intelectual. C. Kirițescu, cactus moral*, în „Curentul”, nr. 2371, 9 septembrie 1934, p. 1.

domeniul fiziologiei. Posibilitatea de a trata cu ușurință două domenii fundamentale diferite l-ar fi propulsat pe Kirițescu la catedra I.S.E.F.⁴⁰. La momentul numirii, legăturile lui Constantin Kirițescu cu educația fizică fuseseră aproape în totalitate legate de calitatea sa de înalt funcționar al Ministerului Instrucțiunii. Părerea sa despre sport era mai degrabă proastă, pe considerentul că acesta nu înseamnă decât o întreprindere comercială străină de idealul didactic al culturii fizice. Este concluzia ce se desprinde clar din lucrările de istorie și teorie a educației fizice pe care Kirițescu le-a publicat numai după intrarea în învățământul superior⁴¹.

Prin *Palaestrica*, Constantin Kirițescu aducea și impunea o viziune cu totul diferită față de ceilalți autori români preocupați de istoria culturii fizice. El și-a început lucrarea prin a afirma că expunerea cronologică a materialului istoric în cercetarea educației fizice, întoarcerea la jocurile populațiilor primitive pentru a urca apoi spre Evul Mediu și epoca modernă, servește studiului „asupra continuității civilizației, asupra mersului progresiv al culturii”⁴². Trebuie spus însă că integrarea moștenirii antichității nu era o idee originală a lui Constantin Kirițescu, și nici neapărat una particulară gânditorilor marxiști de care se apropia astfel. Referirea la atitudinea anticilor greci față de corp și exercițiu, în contrast cu un „ev mediu întunecat”, încătușat de creștinism, era o modalitate obișnuită de a legitima cultura fizică drept morală, benefică individului și națiunii⁴³. Totuși, Constantin Kirițescu nu a fost străin, prin cursurile și scrierile sale, de generalizarea ideii de „renaștere” a valorilor fizice antice în perioada modernă în rândul studenților la Educație Fizică⁴⁴.

În 1945, într-o broșură prin care răspundea la acuzația de a fi cooperat cu regimul legionar, Kirițescu mărturisea vechi simpatii social-democrate, asupra cărora avea să revină mai pe larg în memoriile sale⁴⁵. Este greu de stabilit doar pe baza acestor afirmații cât de influențat a fost Kirițescu de gândirea teoretică de

⁴⁰ Vezi Constantin Kirițescu, *O viață, o lume, o epocă. Memorii*, București, Sport-Turism, 1979, p. 270–271; Institutul Superior de Educație Fizică, *Zece ani de activitate – 1933*, București, 1933, p. 16.

⁴¹ În 1941, lui Constantin Kirițescu îi aparțineau 11 cărți, articole și conferințe despre educația fizică apărute între 1930–1940, dintr-un total de 277 de titluri publicate începând din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea! Vezi C. Kirițescu, *Activitate și lucrări 1 aprilie 1941*, București, Tiparul „Cartea Românească”, 1941, p. 21–22.

⁴² Constantin Kirițescu, *Palaestrica*, 1943, p. 9.

⁴³ Vezi Aurelia Cristofor, *Istoria gimnasticeii*, Iași, 1916, p. 3; Ștefan Bezdechi, *Sportul la eleni*, Cluj, Cartea Românească, 1930, p. 1, 4, 21–26; Iuliu Valaori, *Sportul la Greci și la Romani*, în „Revista Cursurilor și Conferințelor”, nr. 3–4, 1936, p. 19; Constantin Niculescu-Novaci, *Educația fizică în școala primară*, în „Revista generală a învățământului”, nr. 7, 1928, p. 433.

⁴⁴ Vezi Marin Trincă, *De pe băncile I.S.E.F.*, în *Omagiu lui Constantin Kirițescu*, București, Cartea Românească, 1937, p. 210; Aurel G. Teodorescu, *Constantin Kirițescu și educația fizică*, în *Omagiu lui Constantin Kirițescu*, și urm., p. 205–206.

⁴⁵ Vezi Constantin Kirițescu, *Răspuns unei campanii de mistificări și calomnii*, București, Tipografia Remus Cioflec, 1945, p. 13; Idem, *O viață, o lume, o epocă*, și urm., p. 94–99.

inspirație marxistă. Totuși, cursul pe care l-a predat la I.S.E.F. în anii 1930 a fost structurat după metoda evolutivă, ce integra istoria exercițiului fizic istoriei politice, culturale și sociale, pornind de la premisa că „educația fizică nu e un produs al timpurilor moderne. Dimpotrivă. Începând cu populațiunile primitive până în epoca contemporană, exercițiile fizice au fost practicate de toate popoarele sub diferite forme, de cele mai multe ori surprinzător de bogate și variate”⁴⁶.

Diferența principală dintre cele două variante ale *Palestricii* consta în încărcătura ideologică a ediției din 1964. Textul original a suferit transformări atente la noile cerințe politice. Autorul a introdus citate din Karl Marx, Friedrich Engels și Vladimir Ilici Lenin și a folosit concepte precum „comună primitivă”, „sclavagism”, „orânduire feudală”, „capitalistă”, „socialistă”. Constantin Kirițescu a păstrat însă structura scrierii originale, în care istoriei culturii fizice din spațiul românesc îi era rezervată doar ultima parte. Accentul a căzut de fiecare dată pe istoria universală a culturii fizice, din cele mai vechi timpuri și până la momentul redactării.

Atât în 1943, cât și în 1964, Constantin Kirițescu a optat pentru ceea ce denumea „metoda istorică”. Referirea la „metoda logică” a dispărut în 1964. Ordonarea cronologică a faptelor, concepțiilor și interpretărilor culturii fizice a fost justificată în ediția princeps prin nevoia de a înțelege fenomenul în profunzime iar în ediția revăzută și adăugită prin evoluția constantă, cauzală, către un apogeu reprezentat de epoca socialistă, firesc dacă se avea în vedere ideea de reflectare a societății în cultura fizică. Comun ambelor ediții le era efortul de definire a termenilor fundamentali ai cercetării⁴⁷. Este dificil de spus dacă pentru varianta din 1943 avem de a face cu un act de autocenzură sau dacă în 1964 Constantin Kirițescu scria raportându-se la un nou sistem științific și ideologic.

Constantin Kirițescu a adăugat ediției din 1964 un capitol de istorie a educației fizice și sportului din alte țări socialiste, în încercarea de a demonstra transformarea globală a culturii fizice prin integrarea în politica oficială a regimurilor comuniste. Alături de statele din Europa centrală și răsăriteană au fost introduse subcapitole despre China, Coreea de Nord, Cuba, Mongolia și Vietnam⁴⁸. În paragraful dedicat „educației fizice în Rusia sovietică”, în 1943, Constantin Kirițescu concluziona că anularea calităților individuale și subordonarea față de o ideologie politică era totală și, prin aceasta, exemplară⁴⁹. În 1964, același autor cita opere politice și pedagogice sovietice și sfârșea prin a arăta că Uniunea Sovietică domina pe drept scena sportivă mondială⁵⁰. Diferența dintre cele două texte nu este doar una cantitativă, ci și calitativă. Dacă inițial Constantin Kirițescu lansa doar

⁴⁶ Idem, *Istoria educației fizice. Planul analitic al cursului*, București, Cartea Românească, [1936], p. 3.

⁴⁷ Idem, *Palaestrica*, 1943, p. 7–11; idem, *Palestrica*, 1964, p. 15–19.

⁴⁸ Idem, *Palestrica*, 1964, p. 422–425, 430, 446.

⁴⁹ Idem, *Palaestrica*, 1943, p. 394.

⁵⁰ Idem, *Palestrica*, 1964, p. 446.

câteva idei generale bazate pe texte deja vechi de un deceniu, la momentul ediției secunde avea acces la date și abordări teoretice sovietice pe atunci de dată recentă. Se poate afirma că aici Constantin Kirițescu era cel care urma tonul triumfal al abordărilor istorice pe atunci de ultimă oră.

Receptarea operei lui Constantin Kirițescu a fost foarte diferită. Recenzia scrisă de Constantin Calavrezo în 1944, pentru „Revista Fundațiilor Regale”, nu a fost lipsită de rezerve. Constantin Calavrezo elogia cantitatea de material indispensabil cercetărilor serioase, dificultatea adunării acestuia, prezentarea didactică și într-un stil atrăgător, dar menționa suficiente scăderi sau treceri cu vederea. Dintre aceste critici, cea mai importantă a fost cea referitoare la alegerea lipsită de inspirație a fragmentelor folclorice prin care Constantin Kirițescu prezenta elementele populare și tradiționale⁵¹ ale culturii fizice ca tradiție milenară a poporului român. Concluzia recenzentului, coleg de catedră al autorului la Academia Națională de Educație Fizică, era zdrobitoare: cartea merita citită iar prețul era argumentul decisiv⁵².

Meritul principal al ambelor variante ale *Palaestricii* lui Kirițescu rămâne, fapt netăgăduit nici de causticul Constantin Calavrezo, parcurgerea și ordonarea unei cantități impresionante de material bibliografic. Prin demersul cu adevărat științific, Kirițescu se plasa pe o cu totul altă linie față de contemporanii săi care încercaseră să scrie istorii ale educației fizice și sportului din România. Stilul și metoda de lucru de acestora erau cu totul diferite.

Nu am întâlnit în literatura ultimelor decenii nici o referire la această recenzie. În ciuda acestei primiri destul de puțin favorabile, *Palaestrica* a făcut carieră. Refacerea operei originale în funcție de noua conjunctură politică a fost justificată de colaboratorii lui Constantin Kirițescu prin necesitatea folosirii *Palaestricii* în învățământul superior. Varianta nouă a fost prezentată și primită entuziast la Congresul Olimpic de la Tokyo din 1964⁵³. Despre autor și carte, Ion Todan scria cu deosebit respect, la comemorarea a cinci ani de la moartea lui Kirițescu: „această lucrare, în care se vede vasta cultură și documentare a autorului, reprezintă una din cele mai bune cărți de istorie universală a educației fizice și s-a bucurat de aprecieri unanime atât în țară, cât și peste hotare. Indexul bibliografic al istoriografiei educației fizice din țara noastră va începe întotdeauna cu numele profesorului Constantin Kirițescu, iar *Palaestrica* va rămâne lucrarea de bază în acest domeniu”⁵⁴.

⁵¹ Idem, *Palaestrica*, 1943, p. 419.

⁵² Vezi Constantin Calavrezo, *Constantin Kirițescu: „Palaestrica. Istoria educației fizice din toate timpurile și la toate popoarele. Origini, evoluție, concepții, metode, împliniri”*, București, 1943, p. 477, în „Revista Fundațiilor Regale”, nr. 1, 1944, p. 199–212.

⁵³ Vezi Alexe Nicu, *Istoria exercițiilor fizice*, București, Editura Fundației România de Măine, 2002, p. 5–6. Autorul i-a fost asistent lui Kirițescu în perioada re-scrierii *Palaestricii*.

⁵⁴ Ion Todan, *Profesorul Constantin Kirițescu*, în „Educație Fizică și Sport”, nr. 10, 1970, p. 3. Vezi și Nicolae Postolache, *Centenarul nașterii lui Constantin Kirițescu (1876–1965)*, în „Educație fizică și sport”, nr. 11, 1976, p. 65–68.

POTENȚIALUL ÎNNOITOR AL ISTORIEI SOCIALE ȘI CULTURALE

În ciuda sincronismului cu cercetarea sociologică și istorică occidentală, istoriografia românească a culturii fizice a rămas un domeniu ocolit de către istoricii profesioniști. Trecutul sportului a devenit astfel un apanaj al jurnaliștilor, al specialiștilor în știința sportului și, într-o mai mică măsură, al amatorilor entuziaști. În acest răstimp, apariția și dezvoltarea istoriei sociale, a istoriei culturale sau a „noii istorii culturale” au dus la pătrunderea oficială a sportului și educației fizice printre teme firesc tratate de către istoricii occidentali⁵⁵.

Integrarea culturii fizice printre teme abordate de istorici se datorează mediilor intelectuale de stânga. Prinse în vârtoarea discuțiilor generate, în deceniile 1960–1970, de fluctuațiile economice, tensiunea politică a războiului rece și de conflictele între generații, acestea au conștientizat impactul fenomenelor respective asupra timpului liber, implicit asupra tuturor sensurilor exercițiului fizic. Primele studii sociologice și istorice nu au apărut întâmplător în Marea Britanie, Statele Unite ale Americii și Australia, unde fenomenul sportiv a fost considerat ca un efect al industrializării masive asupra societății. Răspunsul blocului socialist, unde cultura fizică făcea parte din planurile sociale asociate celor privind dezvoltarea economică, desigur, nu în lipsa dimensiunii ideologice și propagandistice, a apărut în aceeași perioadă. Christiane Eisenberg a folosit termenul „descoperire” pentru a descrie includerea treptată a sportului printre preocupările istoricilor profesioniști. Cauza ignorării anterioare era, în opinia cercetătoarei germane, neîncrederea în posibilitatea de a găsi în trecutul sportului răspunsuri relevante la întrebări importante asupra evoluțiilor contemporane. Printre motive, ea a mai menționat snobismul intelectual și, aspect deloc de neglijat, banalizarea exercițiului fizic, fapt ce a avut, inițial, un efect contrar prin considerarea grijii pentru corp ca o simplă modă⁵⁶.

Epoca modernă în sine este imposibil de imaginat fără descoperirea treptată a timpului liber sau a grijii pentru propriul corp. Timpul liber, cu toate aspectele sale, trebuie analizat ca integrat stilului modern de viață, definit ca totalitatea formelor interioare și exterioare de comportament cotidian⁵⁷. Acest stil considerat modern presupune o relație aparte între individ și trupul transformat tot mai mult în modalitatea preferată de auto-prezentare și de legitimare. Într-un asemenea cadru general nu miră și nu trebuie ignorat nici de istorici înlocuirea spiritului prea „elitist” cu trupul „democratic” ca simbol al individualității⁵⁸.

⁵⁵ Vezi Bogdan Popa, *O istorie socială și culturală: istoria sportului*, în „Revista istorică”, nr. 1–4, 2006, p. 79–86.

⁵⁶ Vezi Christiane Eisenberg, *op.cit.*, p. 5, 9.

⁵⁷ Vezi Ursula Becher, *Geschichte des modernen Lebensstils. Essen – Wohnen – Freizeit – Reisen*, München, C.H. Beck, 1990, p. 11, 14, 19, 180.

⁵⁸ Vezi Bernd Wedemeyer, *Sport und Körper – Zwischen Leibesübung und Selbstfindung*, în Richard van Dülmen (coord.), *Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2001, p. 517.

Deși nu reprezintă un aspect decisiv al evoluției societății, pornind de la cantitatea impresionantă de materiale adunate în ultimele decenii se pot deschide sau adânci o serie de cercetări asupra impactului exercițiului fizic în ultimul veac. Acestora li se pot adăuga, pe măsura identificării, noi fonduri de arhivă sau o întreagă serie de publicații periodice mai puțin cercetate până acum din acest punct de vedere. Fără a mai fi supusă constrângerilor ideologice, istoriografia românească se află în acest moment în fața provocării ridicate de metodele și viziunile propuse de istoria socială și culturală. Ca parte integrantă a acestor preocupări, cultura fizică nu poate fi ignorată.

THE HISTORY OF PHYSICAL CULTURE: BETWEEN POSITIVISM AND THE SOCIAL AND CULTURAL HISTORY

(Abstract)

The aim of this study was to investigate the development of the Romanian historiography in the field of physical culture. Its main thesis was that, even if it occurred at the same time (roughly 1960–1970) with the Western historiography and sociology, the delayed impact of the social and cultural history lead the Romanian authors, many of them yet not professional historians, to different theories, subject-matters and methods of sources investigation. The influence of Constantin Kirîțescu, author of *Palestrica. A Universal History of Physical Culture. Origins. Evolutions. Concepts. Methods. Problems. Achievements*, an outstanding synthesis published in two different editions (1943 and 1964) marked another difference between the Romanian and the Western approaches to the past of the body exercise.

AVORTUL ȘI INFANTICIDUL ÎN LUMEA RURALĂ ROMÂNEASCĂ DIN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

NICOLETA ROMAN

(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

Lumea rurală românească modernă a cunoscut o serie de procese sociale la care cercetătorii de astăzi nu pot ajunge decât prin intermediul documentelor de arhivă. Infanticidul și avortul reprezintă două dintre fenomenele care pot fi surprinse recurgându-se la o asemenea sursă, continuu completată de actele normative și de predicile Bisericii. Călătorii străini sunt arareori martorii unor asemenea evenimente, ceea ce nu determină o negare a fenomenului.

Ideea acestui studiu am avut-o cu ocazia parcurgerii mai multor fonduri din Arhivele Naționale, când am rămas mirată de numărul relativ mare de cazuri menționate. Urmărind această idee am ajuns să identific o parte din fațetele acestui proces pornind de la cauze, personaje și ajungând până la conturarea unui tipar, a unei atitudini a comunității față de femeia „omorâtoare”, surprinzând inclusiv modul în care se desfășura ancheta juridică. Țin să adaug că acest studiu este încă nefinisat, perioada istorică cercetată fiind una relativ mică: 1830–1860. El va fi ulterior completat și cu date referitoare la sfârșitul secolului al XVIII-lea, realizându-se astfel o comparație în ceea ce privește evoluția de-a lungul timpului a infanticidului și a avortului.

Referitor la istoriografia temei, în România nu există studii și lucrări cu un asemenea subiect. Mult mai bogată este istoriografia din Occident¹ unde s-a reușit nu numai definirea, dar și integrarea procesului în lumea rurală și urbană.

¹ Vezi Laura Gowing, *Secret births and infanticide in XVII century England* în „Past and Present”, London, Oxford University Press, aug. 1997, p. 87–115; Manon van der Heijden, *Women as victims of sexual and domestic violence in XVII century Holland* în „Journal of Social History”, Virginia, George Mason University Press, vol. 33, 2000, nr. 3, p. 623–644; Eva Lacour, *Faces of violence revisited. A typology of violence in early modern rural Germany* în „Journal of Social History”, Virginia, George Mason University Press, vol. 34, 2001, nr. 3, p. 643–667; S. Butler, *Abortion by assault* în „Journal of Women's History”, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, vol. 17, 2005, nr. 4, p. 9–31; Francus Marilyn, *Monstrous mothers, monstrous societies: infanticide and the rule of law in Restoration and XVIII century England* în „Eighteenth Century Life”, Durham, Duke University Press, vol. 21, 1997, nr. 2, p. 136–156; Clive Emsley, *Crime and society in England (1750–1900)*, London, New York, Longman, 1996; John M. Riddle, *Contraception and Abortion from the Ancient World to Renaissance*, London, Harvard University Press, 1994; Idem, *Eve's Herbs: a history of contraception and abortion in the West*, London, Harvard University Press, 1997; Malcolm Gaskill, *Crime and mentalities in Early Modern England*, London, Cambridge University Press, 2000.

Infanticidul (pruncuciderea) este un produs al unor condiții mentale și economico-sociale în care se găsesc femeile, și în special cele nemăritate. Act criminal specific femeii, infanticidul este întâlnit, din punct de vedere social, aproape în exclusivitate în rândul țăranilor și al slujnicilor de la orașe. Avortul, dimpotrivă, apare și în rândul femeilor cu stare din mediul urban, mai ales al celor din mahalale.

Fondurile din care am extras cele peste 20 de cazuri la care ne referim sunt următoarele: Ministerul Justiției. Secția Penale; Înalțul Divan și Vornicia Temnițelor. Hotărârile luate de primele două instanțe sunt bazate pe mai multe coduri de legi, folosite în paralel. Este vorba de Legiuirea Caragea (1818), Regulamentul Organic (1831) și Codul Criminal, acesta din urmă încă nepublicat. Toate aceste dosare au relevat faptul că încă de la prima bănuială femeia era catalogată ca „omorătoare” și închisă pe perioada anchetei. Instanța judecătorească lua în considerare trei elemente în stabilirea verdictului: interogatoriul, martorii și părerea procurorului. Interogatoriul era efectuat de mai multe ori, dar decisiv era cel de la fața locului. Cele ulterioare – care nu erau decât o completare – nu trebuiau să dezvăluie contradicții, deoarece acestea nu deveneau decât o dovadă în plus a vinovăției. Povestea spusă în tacrir (procesul verbal – n.n.) trebuia să fie credibilă, logică și să cuprindă elemente deja constatate.

Nedelea, fata din satul Lupu, județul Buzău, își schimbă declarația și din această cauză este osândită a se trimite la mănăstire pe soroc de 6 ani. În primul tacrir, din martie, ea aratase că: „în dulcile toamni din leat 1843 apucându-o muncile, au spus soră-sii, Maria, ce ar fi la Ploiești cu bărbatu-său Gheorghe popa, și ea nu i-au zis nimic. Apoi ducându-se în obor, unde viind și soru-sa pă dată au și născut acolo o fată vie și puindu-i picioru după cap au și murit și au îngropat-o în obor, făcând groapa soru-sa, știind această urmare aci și mumă-sa, iar tată-său nu”². În chiar aceeași lună își modifică total declarația, afirmând că „ar fi fost acea pruncă moartă și pe care ar fi îngropat-o ea singură”³. Ținând cont de acest aspect, precum și de faptul că atât sora cât și mama neagă să fi avut vreo cunoștință de crima Nedelii, fata a fost condamnată de judecătoria județului Buzău. Curtea de Apel, căreia i se adresează cu o ultimă speranță, nu mai ia în considerare jalba ei prin care cere să fie considerată nevinovată, judecătorii punându-i o singură întrebare⁴, răspunsul nefiind pentru ei concludent: „La suptocârmuitor am mărturisit de frică. Iar nici copil am făcut, nici l-am îngropat. Și cine va fi martor să iasă să arate”⁵.

² Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare D.A.N.I.C.), *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 14/1844, f. 3.

³ *Ibidem*, f. 3.

⁴ Întrebarea reprezintă o condamnare în sine, nelăsând Nedelei nici o posibilitate de apărare: „Ce cuvânt de pricinuire îți mai rămâne în vreme ce nu numai că la supt ocârmuitor, față fiind și preotul satului, ai mărturisit că născând copilul viu l-ai omorat prin calcare cu piciorul după cap: Dar și tainica îngropare ce i-a urmat dovedește îndestul fapta ta!”

⁵ *Ibidem*, f. 4.

Nici negarea și nici implicarea altor persoane nu asigură grațierea, și acest lucru l-a observat și Gherghina, văduva din satul Dumitrești, din județul Râmnic, atunci când nu numai că și-a modificat declarația, dar l-a acuzat pe tatăl copilului, Simion Bălălău, că a îndemnat-o la crimă, „zicându-i că de nu va omori pruncul îndată ce-l va naște, și-l va face de rușine și trai rău cu nevastă-sa, o va împușca-o”⁶. Chiar dacă acestea ar fi fost adevărate, ca mamă și „având oareșicare libov părintesc putea prin destăinuire către preotul bisericii sau jurații satului să fie apărată de această înfricoșare a lui Simion”⁷. Înalțul Divan a considerat că acest caz avea „toate caracteristicile unui omor precugetat” și a condamnat-o pe tânăra văduvă la moarte, absolvindu-l de orice vină pe tatăl copilului.

Martorii reprezintă un alt element cheie în condamnarea/achitarea femeii. Cel mai des întâlniți sunt: „aleșii satului”, moașa, doctorul – atunci când unul dintre aceștia fusese prezent la naștere –, familia și partenerul acuzatei. Intențiile femeii în ceea ce privește soarta copilului sunt căutate în declarațiile ultimilor, în timp ce vecinii și „aleșii satului” vorbesc despre starea ei materială și socială, dar mai ales despre cum arăta copilul în momentul descoperirii. Am văzut, în cazul precedent, că ei erau unele dintre autoritățile satului la care trebuia să apeleze femeile aflate în situații de ilegitimitate. Totodată, erau primii care îl vedeau pe copil după ce femeia îl omorâse sau pur și simplu îl aruncase. Opinia unei moașe sau a unui doctor, care să fi fost de față când a avut loc nașterea și să arate că acel copil s-a născut mort, era un atu pentru acuzata din fața judecătorilor. Din păcate, din diferite motive, femeile nu numai că nu apelau la un asemenea ajutor, dar nici măcar la o femeie din sat, preferând să nască singure. Din toate cazurile studiate, doar în două a existat un asemenea martor, care să și confirme cele spuse: „Nița Lăzăroaica în vârstă de ani 29 născută și cu locuința în satul Peria dintr-acele județ (Mehedinți – n.n.) au arătat că ea [...] ducându-se să prășească niște porumb ce avea într-un lan [...] și apucând-o durerile nașterii au chemat întru ajutor pă Ancuța soția lui Dumitrache Purcaru, care s-a întâmplat [a fi] acolo cu apropiere au născut o fată, pă care văzând-o că este moartă au îngropat-o la o cruce, acolo aproape de locul unde prășise”⁸. În 1834, văduva Mihalcea, moașă a satului Pârscovi din județul Buzău, este judecată alături de Maria și de mama ei, Ilinca, pentru moartea unui copil născut din curvie de tânăra fată. Dovedindu-se prin prezența moașei că acel copil s-a născut mort, Maria rămâne liberă în fața oricărui tip de acuzație.

Nu același lucru se întâmplă și cu cele două femei care sunt osândite să fie bătute cu 25 de lovituri „fiindcă au călcat regulile polițienești de au îngropat copilul fără de a da de știre juraților satului”⁹, în casă, după ușă. Hotărârea Divanului Judecătoresc din București este întărită de domn. Frecvența unor asemenea cazuri,

⁶ D.A.N.I.C., *Fond Înalțul Divan*, dosar 114/1839, f. 7.

⁷ *Ibidem*, f. 7.

⁸ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 40/1845, f. 4.

⁹ D.A.N.I.C., *Fond Vornicia temnițelor*, dosar 484/1834, f. 3.

când îngroparea are loc după ușa, în casă, demonstrează greutatea cu care tinerele trec peste moartea pruncului. Pragul casei reprezintă un punct limită, unde are loc despărțirea de moarte¹⁰. Nedepășirea lui demonstrează încercarea de a păstra o legătură, de tip afectiv, cu cel ce a declanșat prima tresărire a sentimentului matern.

„Aleșii satului” depun mărturie și dau o adeverință în cazul în care nu se pot prezenta în fața curții de judecată. Ei sunt bătrânii satului și oamenii cu stare, care se preocupă de soarta comunității. În 1849, Matei Scirea și Radu Țurca, de 60, respectiv 70 ani, din satul Stănțești, județul Mehedinți, au mărturisit în fața procurorului judecătoreiei din acel județ că au aflat de starea rușinoasă a Floarei fata de la „muerile satului”, și că știind că este săracă și bolnavă s-au temut „că dânsa făcând acel copil poate că-l va fi omorât am pus-o de ni l-au și arătat. Pă care văzându-l ne-am încredințat și noi că este lepădătură fiind numai într-însul o bucată de carne fără nici o închipuire într-însa, încât drept spusa ei nu s-au putut dovedi mai mare acel copil decât de două luni și jumătate. Aceasta este știința noastră pe care o mărturisim acum în frica lui Dumnezeu”¹¹. Jurământul era o garanție a adevărului spus și era cerut martorilor de fiecare dată. Refuzul său atragea după sine suspiciuni, mereu alimentate.

Comunitatea, prin reprezentanții săi numiți, nu numai că identifica femeia criminală, dar se și asigura că ea era vinovată, judecând-o înaintea instanțelor publice. În 1839, Uța, fiica de 16 ani a lui Stoica Epure din satul Slănicul, județul Prahova, este obligată (din cauza datoriilor pe care le avea tatăl său) să devină slujnică în casa familiei Pandeli din Ploiești. Iordache, fiul stăpânilor și tistul (ofițer – n.n.) de dorobanți, „i-au ridicat fecioria, urmând păcătuire cu dânsul până au rămas grea”. El i-a promis la aflarea veștii că o va înzestra și o va mărita bine, dar nu s-a ținut de cuvânt. După ce cade pe gheață, naște – după spusele ei – un copil mort, de față cu Iordache, care nu-i oferă nici un ajutor. Acesta a sfătuit-o „să să scoale și să se ducă a-l arunca undeva și ea ascultându-l s-au dus și l-au aruncat peste uluce, în grădină la un Nicolae dulgherul”¹². A fost găsit de vecinii care ieșiseră în grădină „ca să culeagă urzici” și este chemat ipistatul mahalalei, Ghiță, ca să ia măsuri. Bănuind despre cine este vorba, merg cu toții la casa Pandeli, căutând-o pe Uța. Descoperind-o în bucătărie, o scot cu forța în curte „...și făcându-se ei roată, pă ea băgând-o la mijloc au căutat-o la sân să vază de este sânul plin de lapte și singură Uța strângându-să de fătă au văzut toți că au curs lapte, atunci zicând unul dintre epistați că întru adevăr ea este muma ce[lui] ce l-au găsit mort și au ridicat-o la poliție”¹³. Iordache Pandeli a fost și el interogat de judecători, dar el a negat

¹⁰ Vezi Ernest Bernea, *Moartea și înmormântarea în Gorjul de Nord*, București, Cartea Românească, 1998.

¹¹ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 7/1850, f. 9.

¹² D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 47/1839, f. 3 v.

¹³ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 47/1839, f. 4 conform declarației bucătăresei Dumitrana de 40 ani, care îi menționează, printre alții, pe epistatul Ghiță și pe Ioniță băcanul.

afirmațiile slujnicei sale. Din această cauză și în lipsa altor persoane care să confirme ceea ce a spus Uța, el a rămas apărat de orice pedeapsă. Nu același lucru se întâmplă și cu tânăra, care, chiar dacă este absolvită de vina omorului, este osândită la închisoare pentru neîngroparea copilului și tăinuirea nașterii. Detenția este scurtă, de doar câteva luni, după care, aparent, totul va reveni la normal în mahalaua din Ploiești. Fapta o va urmări pe tânăra femeie pe tot parcursul vieții, asemeni unui stigmat. Și aceasta în primul rând datorită acceptării situației înjositoare de amantă a stăpânului în schimbul unor promisiuni deșarte, iar în al doilea rând datorită antecedentelor criminale.

Procurorul este cel în mâinile căruia se afla sentința. În prima cercetare, cea de la sub ocârmuire, se deplasează la fața locului după ce primește înștiințarea de la poliție, interoghează toate persoanele implicate și face un raport pe care îl trimite judecătoriei cu recomandarea sa. Hotărârea sa se bazează, aproape mereu, pe Legiuirea Caragea și pe Codul Criminal¹⁴. După 1831, avocații părților inculpate pot cere și obține trimiterea către domn a unui nou raport asupra faptelor, știindu-se că în Regulamentul Organic există o prevedere ce le poate aduce o micșorare a pedepsei femeilor, fie ele și vinovate¹⁵. De cele mai multe ori, această tactică a avocaților va reuși, explicându-se astfel diferența dintre pedeapsa dată de autoritatea locală și cea centrală. În cazul în care inculpata are familie, unul dintre părinți va redacta o jalbă, cerând, în cuvinte bine ticluite, reducerea pedepsei. Dar chiar și fără un asemenea ajutor, cererea îi va fi aprobată, domnul dovedindu-și „milostivirea” sa. Un astfel de caz este cel al Dumitranei, fata lui Tudor rudarul, ȋiganul statului din satul Bădeni, județul Muscel. Ea, căzând în păcatul curviei cu românul Dicu Peleanu, a rămas „îngreucată” și a fost dată afară din slujbă de stăpân, care „o dojenea să nu nască în casa lui, că-i spurcă casa”¹⁶. Nefiind primită nici de români și nici de ȋigani din Bădeni, „neavând nici mumă și pă tată său umblând din sat în sat pentru hrana vieții sale” a încercat să se descurce singură. Dar, într-o zi de aprilie, pe la prânz, apucând-o durerile facerii când se ducea sa ia apă, a născut singură un copil mort, pe care l-a aruncat în apa Dâmboviței. Conform Legiurii Caragea, Secția criminală a Divanului Judecătoresc hotărăște

¹⁴ Este vorba de partea 5, cap. 1, art 3: „Cine va face omor cugetat singur sau dimpreună cu altul să se omoare”. Vezi *Legiuirea Caragea*, București, Academia Română a R.P.R., 1955, p. 140 și articolul 60 din Codul Criminal cunoscut și sub numele de „pravila criminalicească”, care permite trimiterea la mănăstire a femeilor vinovate de o asemenea vină.

¹⁵ Este vorba de articolul 298 de la cap VII, secția 3: „Domnul va putea să micșoreze pedeapsa vinovaților; și încă a-i ierta la unele întâmplări”. Vezi *Regulamentul organic: intrupat cu legiurile din anii 1831, 1832 și 1833 și adaogat la sfârșit cu legiurile de la anul 1834 și până acum împărțite pe fiecare an, precum și cu o scară deslușită a materiilor*, București, Pitagul Z. Karkaleki Tipografia, 1847, p. 244; Aurel V. Sava, *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei: textele puse în aplicare la 1 iulie 1831 în Valahia și la 1 ianuarie 1832 în Moldova*, București, Întreprinderile „Eminescu”, 1944.

¹⁶ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 148/1838, f. 3.

pentru țigancă Dumitrana pedeapsa capitală. Raportul marelui logofăt făcut domnului arată că, din punct de vedere juridic, cazul a trecut prin cele „trei trepte judecătorești”: judecătoria județului, Divanul criminal din București și Înalțul Divan, toate unite în aceeași hotărâre precizată mai sus. Cererea de milostivire este bazată pe „lipsa de mijloace ale hranei și ale locuinții”¹⁷. Luând în considerare acest ultim aspect, domnitorul Alexandru Dimitrie Ghica (1834–1842) schimbă pedeapsa în toamna anului 1839, în „trimiteră la schit de maici pă soroc de 10 ani”¹⁸.

Un alt aspect care merită toată atenția, dar care nu va putea fi decât menționat, este cel al cunoștințelor medicale ale celor care se ocupă de aceste cazuri de infanticid sau de avort. În momentul găsirii „lepădăturii” sau a pruncului, se încearcă stabilirea cât mai exactă a vârstei. În lipsa unui medic, la sat se apela la o moașă, o vindecătoare sau cel puțin la o femeie care a asistat la nașteri. Această investigație se făcea la fața locului, imediat după descoperirea rămășițelor. În 1841, Maria, soția lui Ion Stoica, depune o astfel de mărturie în procesul nevârstnicei Marița, acuzată de mai marii satului că și-ar fi omorât fata. Tânăra povestește tuturor cum l-a cunoscut pe Iordache, și el nevârstnic, și cum a născut înainte de vreme: „astă toamnă mergând de la casa părinților ei ce o au în linia satului Șişăştii de Jos cu dobitoacele lor la un conac spre [i]ernatec, tot în moșia Șişăşti pă o vale ce să zice Hudunel unde tot acolo aproape având conac și o Stana văduva [...], așa singur[i] fără părinții fiind ei la conace s-au luat în dragoste și rămânând grea, duminica la 13 ale lunii lui mai, fiind ea singură la conac au născut o fată moartă și văzând că este moartă au îngropat-o ea singură în niște tufări aproape de conacul lor”¹⁹. Cu toate acestea, nimeni nu crede și „supt cuvânt de învinovățire au trimis-o la judecată”. Pentru că aleșii satului nu au putut desluși vârsta și semnele care să indice vreo faptă nelegiuită de omor, au chemat-o pe Maria, nevasta lui Ion Stoica, iar ea le-a arătat oamenilor că „n-au fost de mai multă vârstă ca de patru luni”. Informațiile care să ne arate nouă cum a ajuns ea la această concluzie nu sunt mulțumitoare. Din spusa ei „carnea însă nu să zămislise peste oasele trupului său precum este ființa cel ce să naște cu vremea cuviincioasă”²⁰. Doar experiența le putea îndreptăți pe astfel de femei să emită o judecată care este considerată valabilă și tratată cu toată seriozitatea de către tribunal. În cazul Mariței, după ce Maria garantează încă o dată pentru corectitudinea afirmației sale („este peste puțină ca să să fi născut viu”), Divanul Criminal din Craiova hotărăște ca tânăra să fie bătută cu 25 nuiiele și dojenită că nu a cerut ajutorul unei femei, tăinuind fapta.

Vârsta este un lucru relativ nu numai în cazul copiilor, dar și al adulților, aceștia declarând cu diferite ocazii că „sunt ca de ... ani”. Condițiile nu sunt de mare folos, nașterea fiind adusă la cunoștință târziu autorităților, iar în cazuri

¹⁷ *Ibidem*, f. 7 v.

¹⁸ *Ibidem*, f. 11 v.

¹⁹ D.A.N.I.C., Fond Ministerul Justiției. Penale, dosar 86/1841, f. 2.

²⁰ *Ibidem*, f. 2v.

precum cel de infanticid uneori nici nu mai este înregistrată moartea copilului²¹. Sistemul juridic încearcă să manevreze singur dimensiunea medicală a acestui tip de problemă și folosește singurul instrument pe care îl are la îndemână: comunitatea. Când însă se confruntă cu un caz de avort, provocat pe diferite căi, în mod intenționat de un factor extern (bătaia), lucrurile se complică. Cu atât mai mult dacă plângerea este făcută târziu, după pierderea sarcinii, și nu există martori. În asemenea situații, hotărârea este subiectivă și de cele mai multe ori nefavorabilă jeluitoarei, deși pot exista martori care să dovedească agresiunea fizică și să certifice lepădarea fătului²². Căile de cunoaștere a adevăratului motiv sunt limitate²³ și, într-o societate obișnuită cu violența, se preferă trecerea cu vederea a gâlcevilor și bătăilor din mahala, devenite cotidiane.

Avortul este unul din procesele sociale care predomină ambele medii: urban și rural, fiind întâlnit în special la femeile măritate. El poate fi provocat în mod intenționat sau nu. În funcție de această intenție a femeii de a păstra sau nu copilul, se poate vorbi de o legătura a avortului cu pruncuciderea, sub raport juridic. Cauzele care pot determina apariția sa sunt numeroase: căzăturile, bătaia, spaima, folosirea unor buruieni sau medicamente, boala de care suferea femeia. Numit „lepădătură” în documentele vremii, acesta nu interesează societatea, și în special justiția, decât prin prisma sa de act provocat, fie de femeie, fie de alte persoane. În secolul al XVIII-lea, mitropolitul Antim Ivireanul cerea preoților să controleze femeile dacă folosesc ierburi în activitățile lor, căutând a scăpa pe această cale de copiii nedoriti: „Așijderea și muerile să le întrebi, au doară vor fi purtând erbi, sau vor fi băut erbi să nu facă copii sau, de să vă afla să fie făcut lucru ca acesta, ca ucigașii să se canonească. Iar de va fi lepădat ia copilul de vreo nevoe, un an să nu se priceștuiască. Iar ceia ce va fi purtat erbi, sau va fi purtând, să să lepede și să să canonească 6 ani”²⁴.

La sat mai ales, această suspiciune se datorează faptului că femeia intră în contact cu o serie de plante care-i pot favoriza un avort spontan: rubarba, mărul lupului – cunoscută și sub numele semnificativ de lepădătoare sau dalac, piperul, săpunarița, ghințura sau fiera pământului, smirna, feriga etc.²⁵ Majoritatea cresc prin șanțuri sau pe câmp printre celelalte plante care se cultivă. Dacă mai este

²¹ Vezi Ecaterina Negruți, *Considerații privind mortalitatea în orașul Iași între 1832 și 1865*, în „Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol”, nr. X, 1973, p. 81.

²² În 1840 Ioana își dă în judecată soțul, pe Iosif fierarul, neamț de origine, că datorită bătăii pe care a primit-o de la acesta, dar mai ales loviturii cu cizma, a pierdut copilul după 2 săptămâni și jumătate. Deși depune mărturie doctorul Leiber și moașa, soțul scapă nepedepsit, el afirmând în apărarea sa că „Dar cizma potcoavă n-au avut, căci niciodată n-am purtat cizme potcovite și sindruite”. D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 110/1840, 12 v.

²³ Vezi S. Butler, *op.cit.*, p. 18

²⁴ Antim Ivireanul, *Didahii*, București, Editura Minerva, 1983, p. 186.

²⁵ Utilă în acest sens este lucrarea lui John M. Riddle, *op.cit.*, care dispune de un tabel concludent referitor la plantele utilizate încă din vechime în provocarea avortului, la p. 40–44.

săracă și pribeagă, muncind sezonier, atunci îndoiala apare mai repede în sufletele oamenilor. Floarea, fata Mariei văduva, este întrebată de procurorul curții dacă a băut „niscaiva buruieni” ca să nască „fără vreme”. Ea neagă cu vehemență, dar recunoaște că doar munca pe la diferiți oameni i-a adus această bănuială: „...ca să mă pot hrăni, țăsând prin războaie la pânză și muncind cu sapa la câmp încât mi-au adus această bănuială asupra-mi de care nu sunt vinovată”²⁶.

Căzătura este a doua cauză frecvent întâlnită la sat în apariția avortului. Păuna văduva din satul Izverna, județul Mehedinți, de 25 ani, mărturisește în 1847 că în urma concubinajului cu Trăilă al Iovaniei a rămas „îngreucată” și „...pă vremea prunelor s-au suit într-un prun ca să-l scuture și au căzut”, fiindu-i provocată prematur nașterea unui copil despre care spune procurorului ca era mort²⁷. În aceste cazuri justiția nu pedepsește decât, cel mult, cu câteva zile sau o lună-două de închisoare pentru neînfirmarea creștinească a trupului copilului mort și pentru tănuire. Astfel, în 1840, întâlnim în temnița poliției din Craiova arestate trei persoane implicate într-un proces de avort: Velica fata lui Dincă cojocarul, Ion holteiul și Maria, soția lui Ene Codiță. Arestați în martie pentru „lepădarea unui copil făcut din curvie” au fost eliberați în mai același an, urmând a se bate în satul lor din județul Dolj cu „hotărâtele lovituri”²⁸.

Bătaia și spaima provocată de diferite zgomote sunt aduse ca motive în fața instanței de către soții femeilor din mahalalele Craiovei, Ploieștiului sau capitalei. Din toate cazurile de avort provocat prin bătaie, doar unul este rezolvat în favoarea reclamanților. Ioniță Neculau, neguțător din Craiova, îl dă în judecată în 1839 pe Dimitrie H. Anghel, fostul vameș din același oraș, pe motiv că datorită unei bătai administrate de acesta din urmă soția sa ar fi pierdut un copil înainte de vreme. Din jalba înaintată la Înalțul Divan reiese că Anghel a fost obligat la plata a 4.378 lei și 20 parale de către instanță, dar nu și-a onorat această obligație. Suma reprezintă atât „cheltuielile ce au dovedit că au făcut cu tămăduirea soției sale de boală după lepădare”, cât și cheltuielile de judecată²⁹. În mod silit, el va plăti datoria, în cele din urmă.

Motivul unui așa mic număr de cazuri rezolvate pozitiv pentru jeluitori se datorează faptului că avortul nu s-a produs imediat după atac, la câteva minute sau chiar ore, ci la o distanță de câteva zile sau săptămâni. Lipsa oricărui doctor care să ateste acest lucru reprezintă o altă pricină de respingere a plângerii.

Conștienți că există gâlceavă între vecini și că o asemenea acuzație poate fi și o armă de obținere a unor beneficii materiale, judecătorii inițiază cercetări atente în cadrul comunității. Dacă bănuielele lor se dovedesc corecte, atunci jeluitorul este cel care are de suferit conform articolului 2 din capitoul VII din Legiuirea

²⁶ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 7/1840, f. 9 v.

²⁷ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 275/1847, f. 3 v.

²⁸ D.A.N.I.C., *Fond Vornicia Temnițelor*, dosar 3/1840, hotărârea legată de închiderea lor este la f. 7 și este trimisă de către Înalțul Divan, iar cea de ieșire la f. 123–124.

²⁹ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 75/1839, f. 3.

Caragea, care spune că prepuiitorii (cei care inițiază o acțiune împotriva unei persoane nevinovate – n.n.) trebuie osândiți la pedeapsa pe care ei înșiși o cer pentru cel adus în fața tribunalului³⁰. Acest lucru îl pățește în 1839 Ion Cutoiu, din satul Brabete, județul Mehedinți, care, pornind de la relatarea soției și căutând propriul interes, îi acuză pe George boiangiul și pe sluga acestuia, Ștefan. Nevasta, Stanca, recunoaște că a fost bătută de cei doi, dar nu poate afirma cu certitudine că aceasta a fost cauza pentru care a pierdut copilul. Aflând chiar din gura reclamantului că există o ceartă între el și George boiangiul pentru o încălcare de moșie ce a avut loc în trecut, Curtea de Apel hotărăște pedepsirea cu 150 lei a celui categorisit ca prepuiitor, dintre care 100 lei sunt cheltuielile de judecată³¹.

Avortul este privit așadar în societatea rurală ca ceva obișnuit – într-o lume în care violența domestică, conjugală, și chiar cea între consăteni este la ordinea zilei. Teama autorităților este legată mai mult de caracterul provocat al avortului. Autoritățile știu că la sate există moașe „neoficiale” care, pe lângă rolul lor de a da viață, pot fi și îngeri ai morții. Statul și medicii demonizează figura moașei nespecialiste, alăturând-o în imaginarul colectiv urban vrăjitoarei: „Babele care fac pe moașele sunt lipsite de cele mai mici cunoștințe în ramura moșitului, sunt proaste, bețive, superstițioase și pe deasupra tuturor, foarte brutale cu lehuzele”³². În aceste condiții, în perioada 1840–1842 au fost date o serie de hotărâri de orânduire a moașelor la orașe, a doctorilor în județe și de oprire a vânzării materiilor otrăvitoare³³. În mod periodic, moașele, „integrate” acum în sistemul sanitar, vor fi introduse în slujbă.

Paradoxal, situația este opusă în mediul rural, pentru că aici moașa suplinește medicul și prezintă mai multă încredere datorită apropierii care s-a creat de-a lungul timpului între ea și săteni. Ea le era alături nu numai cu ocazia nașterilor, dar și la muncile câmpului sau la alte activități cotidiene. Ea nu cerea să fie plătită numai în bani, permițând și plata în natură (mâncare, haine etc). Autoritățile se temeau constant ca avortul să nu devină un instrument de obținere a unor bani. De aceea, minciuna pe această temă era aspru pedepsită.

Infanticidul, pe de altă parte, este un fenomen social care are numeroase trăsături în lumea rurală românească. În primul rând, el este tribut ar moralității scăzute³⁴ care nu este combătută suficient de convingător de către autorități. Și

³⁰ Vezi *Legiuirea Caragea*, București, p. 146 și urm.

³¹ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 65/1839, f. 3.

³² Victor Crăsănescu, *Contribuțiuni la studiul pediatriei populare. Credințe și obiceiuri relative la pediatrie la locuitorii din Dobrogea*, București, Tipografia Nouă Gr. Panaitescu, 1905, p. 54. De altfel, în 1839 se va înființa la București o școală de moașe, iar la Iași, în 1852.

³³ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul de Interne. Divizia rural comunală (1840–1866)*, dosarele 1/1840; 1/1842; 3/1842. Interdicția privește nu numai argintul viu, sărăcica și șoricioaica, dar și „erbi” precum reventul, turta-lupului, iarba fiarelor, care, folosite în cantități mari, sunt otrăvitoare.

³⁴ Din cele 23 de cazuri clasificate sub numele de infanticid sau pruncucidere, 20 se datorau preacurviei, două violului, iar într-unul dintre ele nu se specifica modul în care femeia a rămas însărcinată.

aceasta deși în timpul lui Antim Ivireanul și al urmașului său, mitropolitul Mitrofan, se predica împotriva stării morale degradante în care se aflau țărani, preoții fiind învățați despre poziția pe care să o adopte. Mitropolitul Mitrofan, în 1717, într-o carte pastorală, le cerea preoților să nu mai cunune pe tinerii care au trăit în curvie, chiar dacă fetele afirmă că li s-au făcut promisiuni de căsătorie³⁵. Cu atât mai mult cu cât apare chiar un tipar: în urma promisiunilor, fata cedează și duce o viață considerată imorală de comunitate și de Biserică, ajungând însărcinată („greă”; „îngreucată”; „îmborțosată”). Bărbatul nu-și respectă angajamentul luat verbal și astfel femeia ajunge marginalizată și controlată de către vecini asupra stării ei. Disperată, și nedorind un copil care să-i fie acum mai mult o povară decât o mângâiere, recurge la infanticid. Motivele de tănuire ale actului sunt diverse: „de rușine și de prostie”; „silită de rușinea lumii fiind fată săracă”; „temându-se de părinții ei și de sat”. Seducția, „luarea în dragoste” reprezintă o trăsătură a acestui nou veac. Satul, comunitate izolată, unde totul se știe, nimic nu trece neobservat, remarcă și bârfește pe seama noilor obiceiuri. Grijă pentru reputație există, dar ea devine din ce în ce mai fragilă în condițiile în care și oamenii devin mai nepăsători, mai libertini. Statul își arogă din ce în ce mai multe drepturi, preluând din competențele Bisericii în ceea ce privește familia și dovedind permisivitate în relația cu individul³⁶.

O altă caracteristică o reprezintă locul în care se desfășoară nașterea și, nu în ultimul rând, îngroparea/aruncarea copilului. Apropiate sau suprapuse, cele două spații sunt ferite de ochii iscoditori ai lumii clevetitoare: oborul de vite, câmpul, podul, pădurea, apa și chiar casa³⁷. În fața întrebărilor puse despre starea copilului la momentul îngropării/aruncării, femeia găsește un singur răspuns salvator pentru ea: s-a născut mort. Chestionată asupra modului în care și-a dat seama de starea fizică a copilului, ea răspunde fie că l-a simțit fără suflare, fie că nu plângea și nici nu se mișca. (Unele femei îl pun lângă o sursă de căldură – cel mai adesea lângă sobă – pentru a vedea dacă plânge sau se mișcă).

Dimensiunea socială a infanticidului reiese din implicarea colectivității. Pentru aceasta, moartea are o dublă importanță, deoarece afectează nu numai individul, dar și vecinătatea. Consătenii sunt și ei, la rândul lor, interogați asupra urmelor ce ar fi putut demonstra crima. Unii dintre ei nu găsesc nimic, dar alții, precum cei din satul Drăgujești, județul Argeș, descoperă că pruncul era „...alb peste tot trupul afară de la gât unde să vedea învinețit [de] la sugrumări”³⁸. Vecinii

³⁵ Vezi Cartea pastorală relativă la nunți (doc. CCX), din *Condica sânta: Mitropolia Ungro-Valachiei*, vol. I, București, Tipo-Litografia Cărilor Bisericești, 1886, p. 415.

³⁶ Vezi Constanța Vintilă-Ghiulescu, *Focul Amurului. Despre dragoste și sexualitate în societatea românească (1750–1830)*, București, Editura Humanitas, 2006.

³⁷ Gherghina, fata văduvei Bica din satul Gorgani, județul Muscel, naște în casa mamei un copil pe care îl consideră mort. Ea îl îngroapă „în bordeio, după ușă”, faptă considerată de judecători „cu totul neomenească”. D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 21/1852, f. 3.

³⁸ D.A.N.I.C., *Fond Ministerul Justiției. Penale*, dosar 85/1847, f. 4.

sunt martori, judecători. Părerea lor contează și din punctul de vedere al modului în care femeia se va reintegra, mai târziu, în rândul lumii. Dintre toate cazurile care ajung în fața tribunalelor puține au parte de pedeapsa maximă, datorită legislației interpretabile a vremii. Indiferent însă de hotărârea finală, femeia rămâne în ochii comunității din care face parte ca o persoană care își neagă nu numai rolul de mamă, dar și feminitatea.

ABORTION AND INFANTICIDE IN THE FIRST HALF OF 19th CENTURY RURAL WALLACHIA

(Abstract)

The present survey intends to analyse the issue of abortion and infanticide in early 19th century rural Wallachia. This analysis is based on legal documents discovered in various archives. One of the purposes was to point out all the aspects regarding the attitude of the local and central institutions towards these social phenomena. The family, the community, the state and even the Church, all judged the woman's actions. Illegitimate relations and their unwanted consequences compromised the woman and the family she was part of. Alone or with the help of relatives or friends, the woman managed to get rid of what had become a burden, a stigma. The reasons for which she resorted to infanticide were clear: disgrace, poverty, fear of parents. When village authorities discovered the infanticide they did not hesitate to bring the case before the Court. The inquiry was also an interesting issue uncovering unknown parts of the story. The death penalty, although rarely, was used. Often the guilty woman was sent to a monastery for a period longer than five years. If she managed to convince the judges, she would only be punished by being beaten in front of everybody for having hidden the deed.

Another issue treated by this article was abortion, which was documented both in rural and urban areas. In its case, authorities needed to establish whether it was spontaneous or induced, and in the latter case to find out the cause and the responsible.

The community, the authorities protected family and the legitimacy of the marital relations and sanctioned those who infringed the rules imposed. The disgrace of such actions, like infanticide and abortion, was hard to redress in a world that judged in terms of respectability.

GENEZA CONTRADICȚIILOR ANGLO-RUSE ÎN PRIVINȚA NAVIGAȚIEI LA GURILE DUNĂRII (PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA)

CONSTANTIN ARDELEANU
(Universitatea „Dunărea de Jos”, Galați)

După contactele inițiate în secolele al XVI-lea și al XVII-lea de domnitorii sau pretendenții la tronurile principatelor cu suveranii englezi sau cu ambasadorii acestora la Constantinopol, într-o perioadă de notabile schimburi comerciale între reprezentanții Companiei Levantului și negustorii români, relațiile politice și economice româno-britanice au intrat într-o perioadă de declin¹. Interesul cercurilor comerciale londoneze pentru regiunea de la gurile Dunării a fost unul relativ scăzut în secolul al XVIII-lea, în condițiile în care expansiunea colonială a regatului britanic făcea ca sfera preocupărilor politico-economice engleze să fie îndreptată către ale regiunii ale lumii, iar oficialii Porții se opuneau constant accesului puterilor maritime occidentale în bazinul pontic și, implicit, pe piețele de la Dunărea de Jos. Astfel, relațiile dintre Anglia și Țările române, în secolul al XVIII-lea, n-au fost nici „directe, nici oficiale, ci au avut doar un caracter sporadic și incidental”², exercitându-se aproape unidimensional – dinspre regatul britanic către principatele române, acestea privite ca simple vasale ale Porții, deși situate într-o poziție geostrategică însemnată la Dunăre³.

Abia pacea de la Kuciuk-Kainargi, ocuparea Crimeii de către Rusia și permanenta presiune terestră și maritimă a acesteia asupra Strămtorilor – o veritabilă constantă a politicii externe a Rusiei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea – au avut drept consecință majoră și reconsiderarea atitudinii diplomației britanice față de realitățile din sud-estul Europei⁴. Dacă beneficiile obținute de Imperiul rus în privința comerțului pontic începeau deja să îngrijoreze oficialitățile din St. James,

¹ Detalii asupra relațiilor româno-britanice timpurii, la Paul Cernovodeanu, *The Condition of the English Trade in the Levant in the Second Half of the 17th Century and at the Beginning of the 18th century*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, nr. 3–4, 1967, p. 447–460; idem, *England and the Question of Free Trade in the Black Sea in the 17th Century – General Survey*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, nr. 1, 1967, p. 15–22; idem, *Relațiile economice ale Angliei cu țările române în perioada 1660–1714*, în „Studii”, nr. 2, 1968, p. 259–272.

² Idem, *Relațiile Angliei cu Principatele dunărene în secolul al XVIII-lea – Vedere de ansamblu*, în „Revista de Istorie”, nr. 11–12, 1995, p. 925.

³ Ibidem, p. 932–933.

⁴ Vezi idem, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 18.

interesul sporit al Franței pentru schimburile cu regiunile de la nordul Mării Negre, intrate atunci în stăpânirea țarului, stârnea o reală îngrijorare în rândul cercurilor de afaceri din City. Tratatul comercial franco-rus din 1787 transformase Franța în cel mai favorizat partener comercial al rușilor, motivându-i și pe diplomații englezi din Imperiile otoman și rus să exploreze posibilitățile de extindere a comerțului britanic dincolo de Strâmțori⁵.

Mai cu seamă după 1791, anul gravei crize în relațiile anglo-ruse (disputa Oceakov-ului), problema Mării Negre, componentă de o importanță semnificativă a „chestiunii orientale”, a intrat în atenția opiniei publice și a autorităților din regatul britanic⁶. Guvernării de la Londra au urmărit „să se documenteze aprofundat asupra regiunii Mării Negre, a importanței sale geo-strategice și a intensității comerțului desfășurat în bazinul pontic”⁷. Reprezentanții diplomatici la Constantinopol sau trimiși ai acestora (ofițerul George Frederick Koehler, Sir William Sidney Smith, William Lindsay ș.a.m.d.) au reliefat tot mai des și mai detaliat avantajele pe care porturile de la Marea Neagră și de la Dunăre – arteră de comunicație cu bogatele hinterlanduri agrare din zonele sud-estice și centrale ale Europei, le puteau oferi pentru a facilita o viitoare expansiune „a comerțului și navigației britanice în acea parte a lumii”⁸. Era, cum pe drept remarcă istoricul britanic Trevor J. Hope, o politică oficială „de încurajare a activității comerciale în Marea Neagră, ca o acoperire a alarmării politice față de creșterea puterii ruse în regiune”⁹.

Fermitatea cercurilor politice londoneze față de necesitatea implicării active în regiunea balcanico-pontică și dunăreană a fost în mod vădit amplificată, către sfârșitul veacului al XVIII-lea, pe fondul complicațiilor europene determinate de politica orientală a Franței, în perioada revoluționară și napoleoniană. Fără a mai insista asupra unor chestiuni detaliat și competent analizate în lucrările citate mai

⁵ Vezi Trevor J. Hope, *Anglia și comerțul în Marea Neagră la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, nr. 2 (24), 1974, p. 148–149.

⁶ Vezi Paul Cernovodeanu, *Interese economice engleze la Dunărea de Jos și Marea Neagră (1803–1829)*, în „Revista de Istorie”, nr. 11, 1975, p. 1095–1096 (versiunea engleză: *British Economic Interests in the Lower Danube and the Balkan Shore of the Black Sea between 1803 and 1829*, în „The Journal of European Economic History”, nr. 1, 1976, Roma, p. 105–120); pentru cadrul general al relațiilor ruso-britanice, vezi M.S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, Londra & New York, Macmillan & St. Martin's Press, 1958.

⁷ Paul Cernovodeanu, *Un raport britanic din 1791 privitor la navigația și comerțul în Marea Neagră*, în „Revista Istorică”, nr. 7–8, 1996, p. 605.

⁸ Trevor J. Hope, *op. cit.*, p. 154; pentru George Frederick Koehler, a se vedea *idem*, *Georges Frederick Koehler, Sir James Bland Burges et les relations anglo-turques, 1791–93*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 6, 1973, p. 95–114; pentru Sir William Sidney Smith, vezi *idem*, *Rapoartele amiralului Sir (William) Sidney Smith asupra stării Principatelor Moldova și Valahia în anul 1792*, în „Studii. Revista de Istorie”, nr. 4, 1973, p. 715–728; Paul Cernovodeanu, *Un raport britanic din 1791...*, și urm.; Jeremy Black, *The Russian Black Sea Litoral in 1791: a Memorandum on Commercial Opportunities*, în „Archives”, no. 95, 1996, p. 121–129.

⁹ Trevor J. Hope, *op. cit.*, p. 160.

jos, menționăm doar momentul în care inițiativele oamenilor de stat britanici (în sensul mai bune cunoașteri a regiunilor de la gurile Dunării) au căpătat o consacrare oficială, prin recunoașterea lui Francis Summerers, în anul 1803, drept consul englez în Țara Românească și Moldova¹⁰.

Printre motivele care conduseseră la numirea sa era și acela de a încuraja comerțul englez în principatele dunărene. Într-un memoriu înaintat din București guvernului englez, la 10 noiembrie 1803, Summerers preciza că stabilimentul din Țara Românească era necesar pentru „comercianții și negustorii care doreau să aibă de a face cu aceste țări și pentru protejații englezi din Turcia care făceau comerț la malurile Dunării și în cele două principate, ca și la Galați”¹¹. Era acest lucru, în aprecierea istoricului american David Britton Funderburk, punctul culminant al legăturilor româno-engleze anterioare, dar și prevestire a fructuoaselor relații bilaterale viitoare¹².

Deși beneficiau de câteva importante avantaje, prezența negustorilor britanici în bazinul pontic și la gurile Dunării a rămas, în această fază de „explorări preliminare”, modestă¹³, într-un context european extrem de oscilant, pe fondul jocurilor politice ale împăratului Napoleon I, dar și al complicațiilor determinate de debutul noului conflict din Orient, în anul 1806. Interesul, preponderent politic, pentru regiunea Dunării de Jos a rămas însă major, mulți diplomați britanici considerând, asemenea lui Sir Robert Adair, ambasaduror britanic la Constantinopol (1809–1810), că Poarta trebuia sprijinită astfel încât „să nu îngăduie Rusiei de a se stabili la Dunăre”¹⁴. Anexarea teritoriului cuprins între Nistru și Prut, incluzând brațul nordic al Dunării, Chilia, și posibilitatea vaselor de război rusești de a urca pe Dunăre până la vărsarea Prutului în marele fluviu (prin Tratatul ruso-turc de la București: 16/28 mai 1812), a generat o reacție diplomatică relativ slabă a Marii Britanii. Evident că Londra nu dorea în acel moment să nemulțumească un important aliat în dificila confruntare cu Franța napoleoniană¹⁵.

Restabilirea păcii în regiunea de sud-est a Europei a redeschis porturile de la Marea Neagră și de la Dunăre traficului comercial internațional. Garantarea liberei

¹⁰ Vezi Paul Cernovodeanu, *The Setting up of the English Consulate in the Romanian Principalities (1803) and Its Activity until 1807*, în „Revue Roumaine d'Études Internationales”, nr. 1 (11), 1971, p. 187–188; în românește: *Înființarea consulatului englez în țările române (1803) și activitatea sa până la 1807*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, nr. 1 (11), 1971, p. 143–144.

¹¹ Paul Simionescu, Radu Valentin, *Documents inédits concernant la création du consulat britannique à Bucarest (1803)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. VIII, 1969, nr. 2, p. 254; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze*, nota 20, p. 22.

¹² Vezi David Britton Funderburk, *A Brief Survey of Nineteenth Century Anglo-Romanian Relations*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 3–4, 1982, p. 427.

¹³ Vezi Paul Cernovodeanu, *The Anglo-Romanian Economic Relations between 1821–1856*, în *Anglo-Romanian Relations after 1821*, Iași, Editura Academiei Române, 1983, p. 71.

¹⁴ *Idem*, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 27.

¹⁵ *Ibidem*, p. 33.

navigații și a dreptului de exercitare neîngrădită a comerțului pe fluviile internaționale, din punctul în care acestea deveneau navigabile și până la vărsare, prin prevederile tratatului semnat la Viena la 9 iunie 1815, părea a favoriza și dezvoltarea orașelor dunărene; mai ales că, deși nu participase la negocierile de pace din capitala austriacă și nu semnase Actul final (și deci nu era obligată să îl aplice), Poarta dăduse asigurări încă din martie 1814 că va respecta rezoluțiile finale¹⁶, iar un firman din martie 1815 garanta Imperiului habsburgic dreptul la liberă navigație pe Dunăre¹⁷. O altă hotărâre a areopagului vienez, care privea instituirea protecției britanice asupra Insulelor Ionice (Corfu, Cefalonia, Leukas etc.), sporea interesul cercurilor politice și economice engleze pentru orașele de pe litoralul pontic sau de la Dunărea maritimă, unde ionienii se numărau printre cei mai activi negustori¹⁸.

În aceste condiții, deși puternic concurată, Compania engleză a Levantului și-a îndreptat din nou atenția asupra regiunii de la gurile Dunării, unde dorea reînființarea unei reprezentanțe consulare pentru garantarea comerțului ei în statele românești. Cu asentimentul ambasadorului britanic la Constantinopol, Robert Liston (1812–1820), reprezentant cu rang consular în principate a fost desemnat William Wilkinson. Rigiditatea autorităților de la *Foreign Office* a făcut însă ca nici acesta să nu capete recunoașterea oficială atât de necesară deplinei consolidări a relațiilor bilaterale româno-britanice¹⁹.

William Wilkinson și-a luat în primire postul în vara anului 1814, motivele preponderent comerciale ale numirii sale fiind, de altfel, menționate într-o scrisoare trimisă la 10 octombrie 1814 lui Robert Steward, viconte de Castlereagh, conducătorul politicii externe britanice: „scopul principal urmărit de Compania Levantului era să sporească relațiile comerciale dintre Marea Britanie și Turcia (principatele române – n.n.), să înlesnească și să promoveze comerțul cu grâne al acestei țări și introducerea, în schimb, a produselor britanice”²⁰. Și consulul austriac la București, Fleischhackl von Hakenau, spunea, în legătură cu venirea lui William Wilkinson în principate, că „Anglia, după știri sigure, vrea să așeze mai multe contoare de comerț în aceste provincii și astfel să le copleșască cu manufacturile ei ieftene, spre cea mai mare pagubă a celorlalte nații”²¹.

¹⁶ Vezi Paul Gogeanu, *Dunărea în relațiile internaționale*, București, Editura Politică, 1970, p. 31.

¹⁷ Vezi Henry Hajnal, *The Danube. Its Historical, Political and Economic Importance*, Haga, Martinus Nijhoff, 1920, nota 2, p. 53.

¹⁸ Vezi Gelina Harlaftis, *History of Greek-Owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, London, Routledge, 1995, p. 9 – circa 80–90 % dintre grecii angajați în activități comerciale la Dunărea de Jos erau supuși britanici.

¹⁹ Vezi Paul Cernovodeanu, *Interese economice engleze...*, și urm., p. 1701.

²⁰ *Idem*, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 36; a se vedea și Nicolae Iorga, *A History of Anglo-Roumanian Relations*, București, „Societatea Anglo-Română”, 1931, p. 48.

²¹ *Idem*, *Istoria comerțului românesc*, în vol. *Opere economice*, ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 729.

În pofida unor reale avantaje pentru interesele politice și economice ale Londrei, postul de la București a fost desființat în vara anului 1816. William Wilkinson a contribuit totuși la mai buna cunoaștere a realităților economice și sociale din Principate prin intermediul interesantei lucrări *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, tipărită la Londra în anul 1820. Referindu-se la bogățiile naturale și la resursele variate din spațiul românesc, William Wilkinson remarcă și importanța portului Galați, care, sub o administrație mai competentă, ar fi putut „rivaliza în curând cu toate porturile din Marea Neagră, fără să exceptăm Odessa”²².

Dezvoltarea schimburilor dintre români și supușii britanici a fost totuși mult viciată, în toată perioada premergătoare semnării Tratatului de la Adrianopol, de menținerea prevederilor monopolului otoman, care îngreunau liberul comerț exterior al principatelor dunărene, dar și de problemele interne și externe pe care Poarta le-a avut, pe fondul accentuării luptelor supușilor săi creștini pentru înlăturarea stăpânirii otomane. În acest context, complexele realități politice și economice din răsăritul Europei au determinat, la jumătatea deceniului al treilea al secolului al XIX-lea, o reconsiderare a principiilor de politică comercială britanică, impusă de oficialii de la *Foreign Office* și de la *Board of Trade*, concretizată în lichidarea Companiei Levantului, la 19 mai 1825, după mai bine de două secole de activitate. Aceasta a fost o măsură ale cărei consecințe s-au simțit imediat, prin trecerea reprezentanțelor consulare din orientul Europei sub directa autoritate a *Foreign Office*-ului și, totodată, prin reînființarea consulatului britanic din principatele dunărene²³.

Noul reprezentant al intereselor britanice în spațiul de la Dunărea de Jos a devenit E. L. Blutte, fost funcționar al ambasadei de la Constantinopol, care, la 5 mai 1826, a luat în primire postul de la București²⁴. Numirea lui Blutte venea într-un moment în care ofensiva antiotomană a cabinetului de la Sankt Petersburg era în plin avânt, Rusia obținând prin convenția de la Akkerman (Cetatea Albă), din 25 septembrie/7 octombrie 1826, brațul Sulina și gurile Dunării, ca și dreptul de navigație fără restricții în toate mările și apele Imperiului otoman. În plus, principatelor dunărene li se întărea libertatea comerțului, sub rezerva asigurării aprovizionării Porții cu grâne²⁵. Venirea diplomatului britanic în Valahia sublinia interesul diplomației londoneze de a obține informații corecte în privința regiunii dunărene, în condițiile în care provinciile românești intraseră în sfera de acțiune a politicii engleze²⁶.

²² Apud Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 38.

²³ Vezi Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, New York, Barnes and Noble, 1962, p. 202.

²⁴ Paul Cernovodeanu, *The Anglo-Romanian Economic Relations...*, și urm., p. 71.

²⁵ *Idem*, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 47.

²⁶ Vezi Gheorghe Platon, *Romanian Principalities and England in the Period Previous the Revolution of 1848*, în *Anglo-Romanian Relations after 1821*, și urm., p. 59.

Noile tensiuni create de situația din răsăritul Europei aveau să culmineze cu izbucnirea conflictului ruso-otoman din 1828–1829, cu consecințe majore și în privința „problemei Dunării”. Prevederile cuprinse în Tratatul semnat la Adrianopol, la 2/14 septembrie 1829, au modificat radical raportul de forțe în regiunea bazinului pontic și la Dunărea de Jos, stând la baza unui veritabil „război rece” – acele grave tensiuni în relațiile dintre Rusia și Marea Britanie, care au culminat, după un sfert de veac, prin războiul Crimeii. Articolul III al documentului stabilea configurația noii frontiere ruso-otomane în regiunea gurilor Dunării pe talvegul brațului Sf. Gheorghe, Imperiul rus luând astfel în stăpânire întreaga Deltă a Dunării. Vasele comerciale sub pavilion otoman sau rusesc aveau libertate de navigație la Dunărea de Jos, pe toate cele trei brațe ale fluviului, iar vasele de război rusesc aveau dreptul exclusiv de a naviga pe brațele Chilia și Sulina până la confluența fluviului cu râul Prut. Articolul VII menționa reciprocitatea drepturilor celor două puteri semnatare de a naviga și a face comerț în apele celui alt stat, flota comercială rusă obținând dreptul de a trece fără restricții prin Strâmțori, libertatea de navigație fiind extinsă și pentru vasele comerciale ale puterilor aflate în stare de non-beligeranță cu Imperiul otoman. De maximă importanță erau și prevederile relative la situația celor două principate, recunoașterea autonomiei lor administrative, acordarea libertății de comerț și de navigație pentru supușii valahi și moldoveni, ca și revenirea la Țara Românească a vechilor raiale, Turnu, Giurgiu și Brăila, fiind măsuri de natură să contribuie mult la dezvoltarea economică a spațiului românesc²⁷.

Consecințele benefice ale actului din 2/14 septembrie 1829, asigurând accesul cercurilor economice occidentale la piețe puțin exploatate comercial, erau umbrite de faptul că trecerea sub stăpânirea Rusiei a singurului braț navigabil al Dunării, Sulina, oferea cabinetului de la Sankt Petersburg posibilitatea imixtiunii în calea liberei navigații pe sectorul maritim al fluviului. Remarcile cu conotație pozitivă, precum cele ale lui Henry Palmerston, ministrul de Externe al Angliei (cum că Rusia contribuise considerabil la atragerea „unei comunități europene mercantile independente către porturile unor țări unde noi (englezii – n.n.) aveam un interes politic”, iar „comerțul a prins viață”²⁸), trebuie completate cu aprecieri precum cea a consulului sard la Galați (referitoare la comerțul austriac, dar,

²⁷ Vezi textul la Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. I, București, Tipografia Carol Göbl, 1881, p. 318–325; a se vedea și Robert J. Kerner, *Russia's New Policy in the Near East after the Peace of Adrianople; including the text of the Protocol of 16 September 1829*, în „The Cambridge Historical Journal”, t. V, 1935–1951, p. 280–290.

²⁸ Radu R.N. Florescu, *The Struggle against Russia in the Roumanian Principalities. 1821–1854*, Iași, Institutul European, 1999, p. 273; Spiridon G. Focas, *The Lower Danube River. In the Southeastern European Political and Economic Complex from Antiquity to the Conference of Belgrade of 1948*, Boulder, New York, East European Monographs, 1987, p. 108.

desigur, valabilă și pentru cel britanic), care mărturisea că orice tentativă comercială se afla „în mare parte la mila Rusiei”²⁹.

Slaba reacție inițială a membrilor cabinetului Wellington față de întărirea considerabilă a poziției Rusiei în regiunea danubiano-pontică a fost urmată de o maximă îngrijorare în rândul oamenilor de stat de la Londra³⁰, după marele succes diplomatic obținut de Rusia prin încheierea tratatului cu Poarta, semnat la Unkiar Iskelessi (13 iulie 1833) și după ce din principate veneau semnale tot mai alarmiste despre adevărata esență a protectoratului „luminat” al Imperiului rus³¹. Avantajul obținut de țar, prin asigurarea libertății de tranzit prin Strâmtoarea pentru flota de război cantonată la Sevastopol, condusesese la ruperea echilibrului din Mediterana Orientală, o gravă amenințare pentru interesele politice și economice ale Marii Britanii.

A fost momentul când, pe fondul unei îngrijorări tot mai vizibile a cercurilor economice și a publicului din Marea Britanie pentru evoluția situației din orientul Europei³², principatele dunărene și gurile Dunării au căpătat o relevanță sporită în planurile autorităților de la Londra. Imixtiunile directe și piedicile impuse liberului schimb și navigației pe sectorul maritim al Dunării de către Rusia au dat astfel de multe ori posibilitatea diplomaților *Foreign Office*-ului de a protesta împotriva gravelor încălcări ale tratatelor internaționale. În plus, cum remarca istoricul american David Britton Funderburk, începând cu deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea englezii începeau să considere Dunărea tot mai mult drept o cale alternativă – cea mai scurtă – către regiuni din Asia unde cercurile economice londoneze aveau mari interese³³.

Atitudinea constant rusofobă a energicului E. L. Blutte, în perioada celor șase ani în care cele două state românești s-au aflat sub ocupația militară a armatelor țariste, ca și reclamațiile sale continue împotriva măsurilor arbitrare impuse de autoritățile rusești, acțiuni de natură a-l face un personaj puțin plăcut administrației rusești din principate, au avut menirea de a atrage atenția cercurilor conducătoare de la Londra asupra situației din Moldova și Țara Românească, conduse „ca și cum ar forma parte constituantă a dominioanelor rusești”³⁴.

²⁹ Dimitrie Bodin, *Documente privitoare la legăturile economice dintre Principatele Române și Regatul Sardiniei*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1941, p. 25.

³⁰ De altfel, chiar la 31 octombrie 1829, „Anglia a avut îndrăznala să protesteze împotriva faptului că prin Tratatul de la Adrianopol [...] Turcia recunoscuse stăpânirea Rusiei asupra gurilor Dunării. Cu această ocazie, lordul Aberdeen a declarat că întregul comerț dunărean era pus sub controlul Rusiei”. Lucia Bădulescu, Gheorghe Canja, Edwin Glaser, *Contribuții la studiul istoriei regimului internațional al navigației pe Dunăre. Regimul de drept internațional al navigației pe Dunăre până la Convenția Dunării din 18 august 1948*, București, Editura Științifică, 1957, p. 101.

³¹ Vezi Radu R.N. Florescu, *op. cit.*, p. 276–277.

³² Vezi Charles William Crawley, *Anglo-Russian relations, 1815–1840*, în „The Cambridge Historical Journal”, t. III, 1929, p. 49; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 49–50.

³³ Vezi David Britton Funderburk, *op. cit.*, p. 428.

³⁴ Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 58; rapoartele lui Blutte au fost publicate confidențial de *Foreign Office* în iulie 1878, în broșura *Correspondence*

Nemulțumirile britanice față de condițiile în care se desfășura navigația prin gurile Dunării au crescut în situația în care, după sfârșitul ocupației țariste și instalarea domnitorilor regulamentari, dezvoltarea orașelor Brăila și Galați (ambele beneficiind din anii 1836–1837 de privilegiile oferite de statutul de *porto-franco* și de avantajele unor amenajări portuare moderne), a sporit și mai mult interesul cercurilor de afaceri din regatul britanic pentru regiunea principatelor. Înființarea viceconsulatelor de la Galați și Brăila, în 1835, venea și în contextul primelor încercări coerente de a se pune bazele unei case de comerț englezești în principate, dar și pe fondul unei tot mai vizibile ofensive austriece de „acaparare economică”³⁵ a ținuturilor de pe linia Dunării, prin intermediul primei companii de navigație cu piroscafe pe Dunăre (D.D.S.G.)³⁶. Astfel trebuie înțeleasă afirmația din gazeta „Morning Chronicle”, din 22 octombrie 1835, mărturie a importanței pe care regiunea de la gurile Dunării o căpătase: „liberul acces prin gura Sulina devine o chestiune europeană”³⁷. Chiar în aceeași lună, domnitorul Alexandru Dimitrie Ghica îi scria lui Palmerston, exprimându-și dorința de a vedea dezvoltarea relațiilor dintre Marea Britanie și Țara Românească. În răspunsul său, ministrul englez exprima interesul cel mai viu al Coroanei britanice pentru creșterea prosperității provinciei și, probabil cu aluzie la Rusia, dorința că vor colabora în cele mai confidentiale chestiuni politice și comerciale, oricând era nevoie de sprijinul unui prieten sincer al Imperiului otoman³⁸.

Una dintre primele implicări britanice directe în schimburile de la Dunărea de Jos a fost încercarea scoțienilor George Bell și Andrew Lockhart Anderson de a deschide un stabiliment economic la Galați, pentru achiziționarea produselor locale și desfăcerea mărfurilor importate din Marea Britanie. În acest scop, în toamna anului 1834, firma asociaților Bell & Anderson a închiriat și a achiziționat mai multe bastimente comerciale³⁹. Însă inițiativa venea într-un context puțin favorabil,

respecting the organization of the Danubian Principalities, 1828–1836, p. 171, lucrare analizată de Ioan C. Filitti, *Correspondența consulilor englezi din Principate, 1828–1836*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, t. XXXVIII, 1915–1916, p. 839–920, și de R.R.N. Florescu, *British Reaction to the Russian Regime in the Danubian Principalities, 1828–1834*, în „Journal of Central European Affairs”, t. XXII, 1962, p. 27–42.

³⁵ Expresia unui contemporan citat de Constantin I. Băicoianu, *Dunărea. Privire istorică, economică și politică*, în idem, *Studii economice, politice și sociale (1898–1940)*, București, 1941, p. 502.

³⁶ Societatea austriacă „Erste Kaiserlich-Königliche Donau-Dampfschiffahrts Gesellschaft” a căpătat, în 1834, prin preocupările activului om politic și economist maghiar Istvan Szechenyi, dreptul de a efectua curse cu nave cu aburi între Viena și Constantinopol.

³⁷ Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 55–56; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 201–202.

³⁸ Vezi Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East. A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834–1853*, Archon Books, 1969, p. 133.

³⁹ Vezi Eric Ditmar Tappe, *Bell and Anderson: a Scottish Partnership in Wallachia*, în „Balkan Studies”, nr. 2, 1971, p. 479; Paul Cernovodeanu, *Implicațiile de ordin politic ale falimentului casei de comerț „Bell & Anderson”*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă”, Tom XII, 1998, București, p. 6; amănunte asupra activității lui George Bell și la Cornelia Bodea, *David*

căci autoritățile rusești înăsprișeră măsurile de control al navigației pe fluviu între Sulina și Galați – așezare care „a devenit o piață de comerț foarte însemnată”⁴⁰. Un rol important îl avusese chiar activitatea consulilor străini, între aceștia remarcându-se Charles Cunningham, cel care prin broșuri redactate în engleză sau franceză încerca să sublinieze marile posibilități de dezvoltare a comerțului din regiunea Dunării de Jos⁴¹.

Instituirea regimului de carantină la gura Sulina și de-a lungul brațului central al Deltei Dunării, una dintre componentele majore ale conflictului anglo-rus în deceniile patru-șase ale secolului al XIX-lea, era considerată de autoritățile petersburgheze drept o consecință firească a epidemiei de holeră care, în perioada războiului ruso-turc din 1828–1829 și în anii ulteriori, avusese consecințe dezastruoase în Rusia și în principatele române. Dacă măsura era, fără îndoială, una extrem de benefică pentru îmbunătățirea condițiilor de sănătate publică în regiunea gurilor Dunării, la fel de adevărat este și faptul că abuzurile și arbitrarul oficialilor ruși aveau o semnificativă componentă de ordin politic și economic, pe care reprezentanții cercurilor de interese din City nu s-au sfiit să o critice⁴². Sau cum observa energicul rusofob David Urquhart, „Anglia urmărește profitul unor speculații și nu privește mai departe de comerț; pentru Rusia, comerțul este doar un instrument și un mijloc”⁴³.

Prin ukazul țarului Nicolae I, emis la 7 februarie 1836, autoritățile rusești au stabilit normele pentru instituirea controalelor sanitare de-a lungul brațului Sulina, decidându-se crearea unei stații de carantină pe malul stâng al brațului Sulina, cu stabilimente adiționale construite în ostroavele Sf. Gheorghe, Ceatal și Letea din Deltă. Sub pretextul aplicării regulilor de carantină, remarca istoricul Paul Cernovodeanu, autoritățile vamale, căpitaniile și poliția fluvială rusă căpătau dreptul de a inspecta navele care doreau să înainteze pe Dunăre spre porturile românești, dar și de a percepe taxe pentru remorcare și cabotaj și, în caz de nesupunere la control, de a reține vasul respectiv, a-i confisca încărcătura și a-l îndrepta forțat spre Odessa. Conform informațiilor consulului britanic la București, Robert Gilmore Colquhoun, 7 canoniere rusești, amplasate în diferite puncte strategice, erau însărcinate cu asigurarea pazei și verificării detaliate a documentelor

Urquhart, *Principatele și mișcarea națională română*, în *Unirea Principatelor și puterile europene*, București, Editura Academiei, 1984, p. 34–35.

⁴⁰ Aprecierea consulului prusian în Moldova, C.A. Kuch, în Vasile Docea, *Din activitatea lui C.A. Kuch, consul al Prusiei în Moldova (1833–1842)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»”, t. XXIX, 1992, Iași, p. 313.

⁴¹ Vezi Scarlat Callimachi, Vlad Georgescu, *Une source anglaise relative au commerce sur le Danube (1837–1838)*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, nr. 2, 1964, p. 258.

⁴² Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 131–132.

⁴³ David Urquhart, *The Mistery of the Danube, showing how through secret diplomacy that river has been closed, exportation from Turkey arrested, and the re-opening of the Isthmus of Suez prevented*, London, Bradbury & Evans, 1851, p. 7.

de bord și a încărcăturilor bastimentelor străine care navigau pe Dunărea maritimă⁴⁴. Comportamentul forțelor însărcinate cu controlul respectării acestor reglementări, trupe care de multe ori făceau uz de armă când nu era absolută trebuință, se adăuga nemulțumirilor comercianților și armatorilor străini⁴⁵.

Măsurile luate de autoritățile țariste au stârnit profunda nemulțumire a cercurilor de afaceri engleze, în special a casei Bell & Anderson, cu interese directe în principate, asociații protestând imediat împotriva „agresiunii rusești asupra comerțului britanic”. Scandalul creat în Marea Britanie, alimentat de neliiniștile negustorilor din Londra și Glasgow și de interpelările în Parlament ale rusofobilor Patrick Stewart și Dudley Stuart, în primăvara anului 1836, l-au determinat pe lordul Palmerston să analizeze problema cu mare atenție și să supună legalitatea măsurilor adoptate de Rusia analizei juriștilor Coroanei⁴⁶. La 30 mai 1836, ministrul îi scria lui Colquhoun „că opinia guvernului Majestății Sale (este – n.n.) precum că autoritățile ruse n-au dreptul să perceapă în mod legal nici o taxă la gurile Dunării și că ați procedat corect instruind agenții d-voastră de a refuza această plată”. La 31 iulie 1836, conducătorul diplomației britanice trimitea și lordului Durham, ambasadorul britanic la Sankt Petersburg, un protest adresat guvernului rus, în care considera instalarea carantinei ruse de la Sulina drept „primul pas al unui plan pentru stânjenirea masivă, dacă nu împiedicarea cu totul a schimburilor comerciale”. În același timp erau criticate „restricțiile nenecesare impuse libertății comerțului” prin gurile Dunării⁴⁷.

Unul dintre argumentele valide ale englezilor consta în faptul că autoritățile ruse aplicau un tratament inechitabil în privința permiselor emise de Comisia Sanitară de la Constantinopol (printre membrii căreia se numărau și reprezentanții Angliei și Rusiei), documente valabile pentru porturile Mării Negre, inclusiv Odessa, însă nu și pentru Sulina. Contradicția ținea de realitatea că un vas având un asemenea permis de sanitație, recunoscut de autoritățile de la Brăila și Galați (datorită suveranității otomane asupra principatelor), trebuia să se supună unei perioade de carantină de doar patru zile (nu de patruzeci, ca în cazul celor care nu dețineau actul), însă pentru a ajunge în porturile românești bastimentul trebuia să treacă prin gurile Dunării, unde autoritățile ruse nu recunoșteau validitatea permisului⁴⁸. La fel de strict erau respectate condițiile de carantină și pe sectorul românesc al fluviului, infrațiunile fiind penalizate în conformitate cu prevederile, deloc blânde, ale Regulamentelor Organice⁴⁹. De altfel, Nicolae Mavros, inspectorul

⁴⁴ Vezi Paul Cernovodeanu, *Implicațiile de ordin politic...*, și urm., p. 11–12.

⁴⁵ Vezi Radu R.N. Florescu, *op. cit.*, p. 290.

⁴⁶ Vezi Nicolae Iorga, *A History of the Anglo-Roumanian Relations...*, și urm., p. 69–70; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 71.

⁴⁷ Vezi Radu R.N. Florescu, *op. cit.*, p. 292.

⁴⁸ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 142.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 143.

general al carantinelor din Țara Românească, era considerat de Colquhoun drept „cel mai mare inamic al Angliei”, iar de Urquhart, „unul dintre cei mai periculoși inamici ai Marii Britanii în principate”⁵⁰.

Nemulțumirilor datorate situației navigației prin gurile Dunării li s-au adăugat și sentimentul antirusesc creat de un alt incident, de care nu au fost străini David Urquhart și asociații Bell & Anderson: capturarea goetei „Vixen”, sub acuzația de contrabandă, de către autoritățile țariste (15/27 noiembrie 1836)⁵¹. Totodată, la sfârșitul lui noiembrie 1836, din cauza unor complicate speculații financiare, de unei masive depreciere a piaștrilor și paralelor pe piață⁵², dar și a manevrelor concertate ale unor bancheri austrieci beneficiind de sprijin rusesc, firma partenerilor Bell & Anderson a intrat în insolabilitate. Falimentul a fost ținut secret, Anderson continuând să achiziționeze mărfuri fără acoperire, încărcate la Brăila pe vasul „Henrietta”. Nemulțumirea creditorilor a izbucnit după ce, în mod abuziv, bastimentul a părăsit portul, îndreptându-se către Constantinopol. Încheierea puțin fericită a speculațiilor scoțienilor Bell și Anderson s-a soldat cu consecințe majore la nivel oficial, autoritățile de la Londra văzând în falimentul casei supușilor britanici o consecință a politicii de continuare ingerințe țariste în calea liberei navigații și a comerțului neîngrădit prin gurile Dunării⁵³.

Criticile vehemente împotriva politicii „nehotărâte” a lui Palmerston, mutate în legislativul britanic, l-au determinat pe abilul om politic să aibă tot mai mult în vedere problemele de la Dunărea de Jos și să caute soluții pentru rezolvarea lor favorabilă⁵⁴. Merită menționat și faptul că printre negustorii din Galați care au avut de suferit de pe urma falimentului a fost și viceconsulul Charles Cunningham (viceconsul la Galați în perioada 1836–1860), care, după informațiile colegului său sard, a acumulat pierderi de 600.000 de franci⁵⁵. Foarte posibil ca eșecul financiar să îl fi transformat pe influentul reprezentant al intereselor britanice la Dunăre într-unul dintre cei mai virulenți opozanți ai autorităților de la Sankt Petersburg în privința „chestiunii Sulina”.

În acest context se cuvin a fi făcute câteva mențiuni asupra încercărilor britanice de a găsi o rezolvare a problemei carantinei prin apelul la principiile

⁵⁰ *Ibidem*, p. 155; Radu R.N. Florescu, *op. cit.*, nota 57, p. 176.

⁵¹ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 76–77; pentru rolul jucat de Urquhart în incidentele anglo-ruse din 1836–1837, a se vedea George H. Bolsover, *David Urquhart and the Eastern Question, 1833–1837. A Study in Publicity and Diplomacy*, în „Journal of Modern History”, nr. 4, 1936, p. 444–467; Charles Kingsley Webster, *Urquhart, Ponsonby and Palmerston*, în „The English Historical Review”, t. LXII, 1947, p. 327–351; Peter Brock, *The Fall of Circasia. A Study in Private Diplomacy*, în „The English Historical Review”, t. LXXI, 1936, p. 401–527.

⁵² Paul Cernovodeanu, *Implicațiile de ordin politic...*, p. 14.

⁵³ *Idem*, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 73.

⁵⁴ Vezi Radu N.N. Florescu, *op. cit.*, p. 291–292.

⁵⁵ Vezi Dimitrie Bodin, *op. cit.*, p. 202; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 213.

dreptului internațional. Consilierii juridici ai Coroanei britanice au fost solicitați să se exprime în privința aplicării asupra Dunării a principiului navigației internaționale, înscris în actul de la Viena din 1815. Cum Imperiul otoman nu putea fi obligat să aplice clauzele unui act la semnarea căruia nu fusese reprezentat, Palmerston a avut în vedere, începând din anul 1836, invitarea Porții să adere la Actul de la Viena. La 29 noiembrie 1839, șeful *Foreign Office*-ului se adresa lordului Beauvale, ambasadorul britanic la Viena, afirmând că „Sultanul ar trebui să devină parte contractantă a Tratatului de la Viena” pentru că astfel Rusia ar fi legată de Turcia în privința unor prevederi extrem de favorabile și intereselor britanice⁵⁶.

La fel de nemulțumite de politica țaristă de la gurile Dunării și din bazinul pontic erau autoritățile de la Viena, apropierea dintre diplomații din St. James și cei din Ballplatz ducând la încheierea tratatului de comerț și navigație dintre Marea Britanie și Austria, semnat la Viena, pe 3 iulie 1838, de către influentul cancelar austriac Metternich și de ambasadorul britanic în capitala habsburgică, Sir Frederick Lamb. Puterile contractante se înțelegeau în legătură cu aplicarea egalității de tratament pentru bastimentele comerciale ale celor două state, articolului IV făcând referire directă la navigația pe Dunăre⁵⁷. Tratatul, prin care cele două monarhii își satisfăceau reciproc interesele în privința traficului danubian, nu doar favoriza schimburile dintre cele două puteri⁵⁸, ci se constituia într-un avertisment la adresa cabinetului de la St. Petersburg, ostil comerțului exercitat de concurenții occidentali în această regiune. Ca și tratatul de navigație încheiat între Austria și Grecia în 1835, prin care „drepturile Austriei de navigație pe Dunăre au fost aduse în sfera stipulațiilor internaționale”⁵⁹, documentul semnat în iulie 1838 a reprezentat, cum sublinia Spiridon G. Focas, un simbol al opoziției față de administrația arbitrară a Rusiei în privința navigației prin gura Sulina⁶⁰. Și Vernon John Puryear opina că deși „motivele pentru noul tratat comercial cu Austria erau numeroase, principalele noi prevederi aveau de a face cu comerțul cerealier al provinciilor danubiene”⁶¹. În

⁵⁶ Vezi Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 66–67; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 148.

⁵⁷ Textul tratatului la Lucia Bădulescu, Gheorghe Canja, Edwin Glaser, *op. cit.*, p. 103–104.

⁵⁸ Vezi Scarlat Callimachi, Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 259, 264.

⁵⁹ Remarcă inclusă în gazeta britanică „The Globe”, din 21 octombrie 1835. Vezi Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 56. Merită menționate și considerațiile din publicația „The Morning Chronicle”, numărul din 22 octombrie 1835, considerații de natură să sublinieze interesul cercurilor de afaceri britanice pentru situația de la gurile Dunării: „Avem în acest tratat o indicație clară asupra uneia dintre cauzele care au produs în ultimul timp divergențe în sistemele politice ale celor două imperii (austriac și rus – n.n.). [...] Astfel, libera navigație a Dunării devine o chestiune europeană, iar Austria, în loc să se izoleze singură de interesele Europei occidentale, așa cum a făcut până acum pentru prea mulți ani, va simți că este cel mai mare interes al său să cultive bunăvoința acestor state. Putem acum, în fapt, abia cu greu vedea consecințele, atât politice cât și comerciale, la care navigația cu aburi pe Dunăre este calculată să dea naștere”. *Ibidem*, p. 56.

⁶⁰ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 201.

⁶¹ Vernon John Puryear, *op. cit.*, p. 141.

același timp, tratatul marca intrarea într-o nouă era a relațiilor comerciale ale Angliei în Levant – perioada supremației britanice în Orient⁶².

O altă acțiune a guvernului de la Londra menită să consolideze pozițiile economice ale Marii Britanii și să concureze Rusia în regiunea danubiano-pontică a fost aceea de a negocia o nouă convenție comercială cu Imperiul otoman. La 16 august 1838, reprezentantul special al Londrei, Sir Henry Bulwer, a încheiat la Balta Liman un tratat apreciat drept „una dintre cele mai strălucite biruințe diplomatice” ale cabinetului englez⁶³. Prin cele 8 articole ale documentului, Marea Britanie obținea clauza națiunii celei mai favorizate, negustorii englezi având libertatea să arendeze, să cumpere sau să exploateze produsele solului otoman, brute sau finite, fără să fie îndatorați a cere vreo permisiune specială pentru aceasta. Tarifele de import erau fixate la cuantumul de 3 până la 5%, cele de export de 3 până la 12%, iar tranzitul de 3%, spre a compensa unele pierderi suferite de Imperiul otoman prin desființarea câtorva din bănoasele sale monopoluri interne. Tratatul a stârnit însă nemulțumirea principatelor, care au protestat împotriva considerării lor drept simple provincii otomane. Măsurile ar fi defavorizat comerțul exterior românesc, aducând mari prejudicii negustoriei locale și, implicit, propășirii porturilor Galați și Brăila, după cum arăta Colquhoun în raportul adresat lui Palmerston la 18 februarie 1839. Și ceilalți reprezentanți diplomatici britanici în principate, în special Cunningham și Samuel Gardner (consul englez la Iași), au acționat pentru a sublinia că o asemenea măsură ar fi îngreunat desfacerea produselor agro-alimentare și achiziționarea mărfurilor manufacturate, porturile dunărene riscând să fie zdrobite de concurența celor rusești de la Odessa, Taganrog, Ismail și Reni, unde tarifele erau mai scăzute⁶⁴.

După consultări cu experții juridici englezi, Palmerston a hotărât să se aplice o derogare de la principiul general și să se recunoască statutul special al principatelor, considerându-se că „avantajele de a insista asupra aplicării convenției ar fi neînsemnate în timp ce dezavantajele ar fi foarte mari”⁶⁵. Poziția britanică era susținută și de diplomații austriece și cei francezi, Huber, consulul francez la București, considerând, spre exemplu, că impunerea unor tarife de import mai ridicate ar fi determinat „moartea Brăilei și a Galaților”⁶⁶. Din această perioadă, constata profesorul Radu Florescu, datează și o sporire a interesului cercurilor londoneze pentru situația de la Dunărea de Jos: Palmerston și succesorii săi au acordat mai multă atenție „frecventelor expozeuri ale consulilor britanici în principate, protestelor ambasadoriale de la Constantinopol și mai ales tot mai

⁶² Vezi Gustave Demorgny, *La question du Danube: Histoire politique du Bassin du Danube, Étude des divers régimes applicables à la navigation du Donau*, Paris, Recueil Sirey, 1911, p. 72.

⁶³ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 85.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 86.

⁶⁵ Radu R.N. Florescu, *op. cit.*, p. 283.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 284.

multelor plângeri ale negustorilor britanici de la Dunăre”, care erau nemulțumiți de starea a ceea ce devenise „o importantă cale a comerțului și navigației internaționale”⁶⁷. Poate că în acest context trebuie circumscris și interesul cu care cercurile politice londoneze au acționat față de problema națională românească, primirea lui Ion Câmpineanu de către Palmerston putând fi privită ca o încercare de contrapondere la dominația excesivă pe care Rusia o practica în principate.

Lăsând la o parte acuzele stereotipe și incriminările uzuale ale reprezentanților intereselor politice și economice britanice în privința felului în care, în mod deliberat sau nu, autoritățile țariste contribuiau la îngreunarea condițiilor de navigație prin gurile Dunării, o prezentare obiectivă a situației de la Sulina relevă o serie de probleme de natură hidrografică sau tehnică, a căror urmare în privința ascuțirii contradicțiilor anglo-ruse nu este de neglijat. În primul rând trebuie precizate caracteristicile barei Sulina, gură de vărsare a unui fluviu transportând cantități impresionante de măr și nisip către o mare închisă, lipsită de maree puternice care să o curețe în mod natural. Depunerilor de aluviuni și detritus, care făceau ca adâncimea șenalului navigabil, deasupra barei, să fie într-o scădere continuă, li se adăugau multe dintre epavele vaselor scufundate⁶⁸. Dacă direcția curenților submarini făcea ca o mare parte dintre sedimentele transportate de fluviu în Marea Neagră să fie împinse înapoi către bara Sulina, și orientarea intrării pe fluviu era una extrem de puțin favorabilă. Deschisă vânturilor puternice dintre nord-est, intrarea bastimentelor pe brațul Sulina, împotriva curentului, era o misiune de multe ori dificilă și periculoasă. Un exemplu celebru datează din 1855, când o furtună puternică a dus la scufundarea a 24 de bastimente comerciale și a 60 de remorchere, cu un total de aproximativ 300 de victime umane⁶⁹. Chiar și Palmerston recunoștea, de altfel, că „circumstanțe defavorabile contribuiseră mult la creșterea cantității de măr colectate la gurile Dunării”⁷⁰, deși englezii reproșau mai ales faptul că autoritățile țariste nu numai că manifestau o totală indiferență pentru curățirea brațului Sulina, dar chiar tolerau aruncarea de pietre și alte materiale în fluviu, spre a-i reduce adâncimea⁷¹.

Obstacolele naturale de la bara Sulina făceau ca multe dintre protestele reprezentanților diplomatici să fie sterile, uneori denotând o gravă necunoaștere a situației de la Dunăre. Cunningham raporta, spre exemplu, lui Stratford Canning, la 14 septembrie 1850, că bara Sulina era, după informațiile căpitanului unui vas sub

⁶⁷ *Ibidem*, p. 16.

⁶⁸ În 1853 vasul britanic „Storm Queen” s-a scufundat după ce a lovit una dintre epavele de la gurile Dunării. *Ibidem*, nota 68, p. 297.

⁶⁹ Vezi Charles Hartley, *Description of the Delta of the Danube and of works recently executed at the Sulina Mouth*, în „Minutes and Proceedings – Institution of Civil Engineers”, t. XXI, 1862, p. 291; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 113–114.

⁷⁰ Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 64, nota 1; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 114.

⁷¹ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 94–95.

pavilion rusesc⁷², de piatră (*sic*), în timp ce doar două săptămâni mai târziu considera că „pentru a se îndepărta bara, nu este nevoie de nimic altceva decât de a se stârni noroiul, iar curentul îl va duce cu sine [...] fără a necesita cele mai mici cheltuieli”⁷³. Opinia era susținută de mulți dintre rezidenții străini din porturile Galați și Brăila care considerau, cum menționa și Edouard Engelhardt, primul delegat francez în Comisia Europeană a Dunării (CED), că „operațiuni simple de dragaj ar răspunde suficient necesităților comerțului dunărean”⁷⁴. Abia complexitatea lucrărilor tehnice executate de inginerii Comisiei avea să demonstreze faptul că nu doar relele intenții ale oficialilor petersburghezi împiedicau buna desfășurare a navigației prin gura Sulina. La 13 februarie 1865, delegatul austriac în CED raporta guvernului său că „o temă curentă a rapoartelor consulare, a navigatorilor și a negustorilor a constituit-o plângerea că Rusia lasă în mod intenționat ca gura de la Sulina să se umple cu nisip. Nimic nu este mai puțin întemeiat decât acest reproș”⁷⁵.

Această credință în lejeritatea cu care problema navigației pe Dunărea maritimă putea fi rezolvată, de natură să evidențieze implicit indiferența și delăsarea complete ale autorităților țariste, rezultă și din alte constatări ale viceconsulilor britanici. Același Cunningham considera că „un mic vas cu aburi de 20 sau 30 de c.p. [...] ar menține nivelul apei la bara Sulina la o adâncime de 16 sau 18 picioare”⁷⁶, în timp ce St. John Neale menționa ineficiența unei mașini de dragat, dorind în schimb utilizarea unui „vas cu aburi de circa 100 c.p., dotat cu un aparat pentru ararea sau greblarea nisipului” de pe fundul apei⁷⁷. Ambele metode, utilizarea mașinilor de dragat și folosirea unui plug care să „are” fundul gurii Sulina (așa cum se pare că procedaseră autoritățile otomane înainte de 1829), au fost încercate în primii ani de existență ai Comisiei Europene a Dunării, însă fără prea mare succes⁷⁸. De altfel, chiar faptul că în 1856 areopagul de la Paris a acordat instituției europene un mandat de doar doi ani în care să rezolve problemele tehnice de la gurile Dunării ține tot de credința diplomaților occidentali în simplitatea lucrărilor de efectuat la bara Sulina.

Dacă, în cazul obstacolelor naturale, de multe ori autoritățile țariste erau practic în imposibilitate de a lua măsuri eficiente, tolerarea situației de crasă ilegalitate din regiunea Deltei Dunării a reprezentat o acuză obiectivă la adresa

⁷² Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 117.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Edouard Engelhardt, *Les embouchures du Danube et la Commission instituée par le Congrès de Paris*, în „Revue de Deux Mondes”, t. LXXXVIII, Paris, 1870, p. 101.

⁷⁵ *Apud* Lucia Bădulescu, Gheorghe Canja, Edwin Glaser. *op. cit.*, p. 119.

⁷⁶ Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 117.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ S-a dispus ca de 50 de ori pe zi, timp de trei luni, să fie „arată” bara Sulinei cu o dragă capabilă să dragheze 1.000 de tone pe zi. Însă „aceste măsuri paliative nu au reușit să producă nici un efect benefic apreciabil”. Vezi Charles Hartley, *op. cit.*, p. 285.

officialilor petersburghezi. Lumea cosmopolită de la Sulina, această „Californie mică”, cum o numea viceconsulul britanic în porturile dunărene, St. Vincent Lloyd⁷⁹, nu doar exploata la maxim situația dificilă de pe sectorul maritim al Dunării, ci, de multe ori, o amplifică. La gurile Dunării, sub controlul lax al autorităților țariste corupte, posibilitățile de câștiguri uriașe făceau, cum raporta Lloyd, să nu fie „în interesul nici unei părți, fie al autorităților locale, fie al locuitorilor Sulinei, ca obstacolele [impuse] navigației să fie îndepărtate. Sulina are 1.000 de locuitori și este numită port liber de către Rusia [...], totul trăind din navigație. [...] Chiar printre angajații ruși [...] locul este considerat o Californie mică și un ofițer sau un angajat este considerat foarte norocos dacă poate primi o numire acolo, toți cei care au fost acolo făcând [mulți] bani”⁸⁰.

În primul rând intervenea dificila problemă a piloților, mulți dintre ei „persoane total incompetente”⁸¹ sau acționând în înțelegere cu adevărați pirați care jefuiau, în diverse moduri, vasele care navigau în regiune. Amintim remarcile lui John Stokes, primul delegat englez în Comisia Europeană a Dunării, care menționa că „piloții în înțelegere cu escrocii prădau vasele [...], le făceau să eșueze pentru a angaja șleपुरi, la ale căror profituri erau părtași [...]. Proprietarii șleपुरilor jefuiau vasele de grânele acestora prin utilizarea de funduri duble la calele acestora”⁸². Chiar autoritățile țariste recunoșteau „câteva cauze excepționale pentru plângeri în legătură cu eficiența piloților”⁸³. Și Engelhardt amintea, în privința situației din Delta Dunării, arbitrarul, dezordinea, despotismul și anarhia care privau comerțul de „garanțiile cele mai elementare de securitate”⁸⁴. Un anume negustor Nikolich din Trieste făcea, în 1856, câteva interesante constatări în legătură cu situația dificilă de la gurile Dunării: această „repetată încărcare și descărcare (a vaselor, din cauza punctelor cu adâncime mică – n.n.) creează multe ocazii pentru hoție și jaf. Mari cantități de grâne sunt furate, însă unii dintre corsari, considerându-se mai onești decât confrății lor, fură cerealele bune și le înlocuiesc cu cereale rele”⁸⁵.

Astfel, obstacolelor naturale care favorizau acțiunile aventurierilor care populau Sulina li se adăuga „absența unei poliții eficiente care permitea actele de piraterie cele mai josnice: furturile și naufragiile erau la ordinea zilei și abuzurile cele mai strigătoare la cer rămâneau întotdeauna nepedepsite”⁸⁶. Protestele autorităților engleze împotriva lipsei totale de autoritate de la gurile Dunării

⁷⁹ Vezi Radu R.N. Florescu, *op. cit.*, nota 70, p. 298.

⁸⁰ *Ibidem*; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 180–181.

⁸¹ *Ibidem*, p. 123.

⁸² *La Commission Européenne du Danube et son Œuvre de 1856 à 1931*, Paris, Imprimerie Nationale, p. 11.

⁸³ Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 124.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 182.

⁸⁵ Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 158.

⁸⁶ *La Commission Européenne du Danube...*, și urm., p. 9–10.

omiteau însă să spună că de multe dintre fărâdelegile comise în regiune se făceau vinovați tocmai grecii ionieni, adică supușii britanici aflați sub autoritatea vice-consulatelor din porturile dunărene⁸⁷. Sunt astfel celebre excesele „chefalonișilor” ionieni, care, nota Nicolae Iorga, „băteau lumea cu saci de nisip, amenințau cu moartea, și odată mergeau așa de departe încât purtau război cu aruncarea de cuțite contra soldaților, comandantul acestora trebuind să facă amendă onorabilă la consulatul Angliei”⁸⁸.

În condițiile în care navigația pe brațul și la gura Sulina devenea tot mai dificilă, iar reacția autorităților țariste la protestele cercurile politice și economice interesate de dezvoltarea comerțului dunărean era slabă, s-a avut tot mai mult în vedere găsirea unor soluții alternative menite să rezolve această situație. Reînnoind o idee mai veche, care privea „deschiderea unei legături cu Marea Neagră”⁸⁹, „Prima Companie Austriacă de Navigație cu Aburi” a decis în 1838 construirea unui canal între Cernavodă și Constanța, proiect finanțat de bancherii vienezi Rothschild și Sina⁹⁰. În condițiile unor estimări dintre cele mai optimiste (Urquhart amintea suma de 500.000 de lire pentru investiția austriacă)⁹¹ și ale perspectivei unei realizări facile, datorită credinței că se putea săpa pe albia unui fost braț (Carasu) al Dunării, inițiativa se anunța a fi o reușită tehnică și financiară⁹². Nu mai este, desigur, nevoie să insistăm asupra faptului că o asemenea întreprindere era practic imposibilă, având în vedere nivelul cunoștințelor tehnice, geologice și hidrografice de la mijlocul secolului al XIX-lea, sau ținând seama de precaritatea resurselor umane și financiare ale inițiatorilor. De altfel, nici Palmerston nu credea cu tărie în beneficiile aduse de un asemenea canal pentru comerțul european, temându-se de aplicarea unor taxe speciale pentru folosirea lui. În schimb, omul politic britanic dorea o circulație liberă a bastimentelor, fără taxe suplimentare, prin impunerea la Dunăre a principiilor navigației pe fluviile internaționale⁹³.

Prin faptul că terenul nu prezenta dificultăți deosebite, mult mai facilă părea a fi însă soluția amenajării unei șosele sau a unei căi ferate între Dunăre și Marea Neagră. În 1838 a existat un plan austriac de a se construi o cale ferată care să aibă un punct terminus pe Dunăre, la Isaccea⁹⁴, pentru ca în anul următor Compania de navigație

⁸⁷ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 183–184.

⁸⁸ Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, și urm., p. 741.

⁸⁹ Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 122; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 191.

⁹⁰ Vezi Dimitrie Bodin, *op. cit.*, p. 24, 49.

⁹¹ Vezi David Urquhart, *op. cit.*, p. 111.

⁹² Vezi Constantin I. Băicoianu, *Sfârșirile politice comerciale a Angliei*, în *op. cit.*, p. 342; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 79–80; a se vedea și idem, *România și primele proiecte de construire a canalului Dunăre-Marea Neagră (1838–1856)*, în „Revista de Istorie”, nr. 2, 1976, p. 189–209.

⁹³ Vezi Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 66; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 83–84.

⁹⁴ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 193.

austriacă să fie autorizată să asigure transportul mărfurilor și al pasagerilor până la Constantinopol prin transbordarea pe uscat, de-a lungul Dobrogei. Întreprinderea s-a dovedit puțin profitabilă, mai cu seamă din cauza dificultăților legate de amenajarea portului Constanța, astfel că a fost complet abandonată în anul 1843.

Concomitent cu inițiativele menționate anterior, un alt proiect pentru îmbunătățirea condițiilor de realizare a schimburilor comerciale la Dunărea de Jos a fost întocmit tocmai de reprezentanții cercurilor economice locale. Pe 10 decembrie 1839, viceconsulul Charles Cunningham a făcut public prospectul înființării unei societăți pe acțiuni pentru menținerea adâncimii pe brațul și la gura Sulina⁹⁵. Era planificată utilizarea unei mașini de dragare de 40 c.p., plătită din taxele solicitate bastimentelor care traversau Sulina, în funcție de tonajul vasului, de încărcătura sa și de adâncimea navigabilă a brațului⁹⁶. Inițiatorii își propuneau menținerea unei adâncimi la bară de minimum 14 picioare, compania asumându-și obligația de a plăti eventualele costuri de transbordare a încărcăturilor, în cazul în care adâncimea barei Sulina ar fi fost inferioară celei minim garantate⁹⁷. Prospectul diplomatului britanic avea puține șanse de reușită din cauza caracterului său internațional și a faptului că, având sediul la Galați/Brăila și obiectul de activitate pe teritoriul rusesc, în Delta Dunării, era practic inacceptabil pentru autoritățile de la Sankt Petersburg. Nici din punct de vedere tehnic sau financiar proiectul nu era realist, estimările care vorbeau de costuri anuale de 13.000 de coloni și de utilizarea unei singure mașini de dragat de 40 de c.p. demonstrând, cum sublinia Spiridon G. Focas, că realizatorul proiectului era puțin conștient de dificultatea și complexitatea lucrărilor necesare pe sectorul maritim al Dunării⁹⁸. Inițiativa nu a avut nici girul autorităților de la *Foreign Office*, mai ales că tratatul de comerț și navigație austro-rus din iulie 1840, întâiul tratat care se ocupă „*special și exclusiv de Dunăre*”⁹⁹, părea a rezolva câteva din elementele de tensiune dintre Londra și Sankt Petersburg. Tratatul austro-rus venea, de altfel, într-o perioadă de ușoară destindere a contradicțiilor marilor puteri în privința chestiunii Strâmtoarelor, după înlocuirea inechitabilelor prevederi incluse în actul semnat la Unkiar Iskelessi cu o nouă convenție internațională, semnată la Londra la 13 iunie 1841¹⁰⁰.

⁹⁵ Nicolae Iorga amintea și el o societate formată în 1838 pentru a curăța Sulina, din ea făcând parte consulii Huber și Cunningham din Galați și negustorii Milanovich și Teodorovitch din Brăila. Vezi Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, și urm., p. 748.

⁹⁶ Vezi Constantin Bușe, *Comerțul exterior prin Galați sub regim de port-franc (1837–1883)*, București, Editura Academiei Române, 1976, p. 49; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 95–96.

⁹⁷ Vezi Dimitrie Bodin, *op. cit.*, p. 60–63; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 195.

⁹⁸ Vezi Dimitrie A. Sturdza, *Recueil de documents relatifs à la liberté de la navigation du Danube*, Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1904, p. 882, 908; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 195–196.

⁹⁹ Dimitrie N. Nenițescu, *Studiu asupra fluviilor convenționale. Dunărea în dreptul internațional public*, București, Tipografia lucrătorilor asociați Marinescu & Șerban, 1903, p. 43.

¹⁰⁰ Vezi Paul Gogeanu, *Strâmtoarele Mării Negre de-a lungul istoriei*, București, Editura Politică, 1966, p. 74–76.

Mult mai conciliant în chestiunile ținând de navigația și comerțul de la Dunărea de Jos, cabinetul de la Sankt Petersburg a fost de acord cu încheierea unui acord cu Imperiul habsburgic, semnat la St. Petersburg, la 13/25 iulie 1840¹⁰¹. Decizia cabinetului habsburgic de a se înțelege cu Rusia în aceste complicate probleme trebuie văzută, așa cum considera profesorul Radu Florescu, în contextul politicii cancelarului Metternich, pentru care interesele economice și politice austriece în principate puteau fi mai bine servite printr-o colaborare strânsă cu Rusia. Situația era convenabilă și pentru Palmerston, care spera că vigilența vieneză avea să fie favorabilă și intereselor britanice la Dunărea de Jos¹⁰². Valabil pentru o perioadă de 10 ani, documentul cuprindea câteva prevederi importante, preambulul făcând referire la principiile Actului din 1815 privind reglementarea bilaterală a condițiilor de navigație de către două state riverane unui fluviu internațional¹⁰³. În document se prevedea explicit libertatea de navigație pentru pavilioanele tuturor statelor care aveau dreptul de a naviga în Marea Neagră și nu erau în conflict cu Rusia (art. 2), libertate practic inoperabilă prin clauzele incluse în articolele 3 și 4, care prevedeau facilități și reglementări doar pentru vasele austriece și rusești¹⁰⁴. Astfel, remarca Georgeta Penelea, prin prevederile limitative privind numai libera navigație a bastimentelor statelor aflate în stare de pace cu Rusia, internaționalizarea apelor Dunării prevăzută în Tratatul din 2 septembrie 1829 devenea literă moartă¹⁰⁵. Dacă prin articolele 5 și 6 autoritățile țariste își luau obligația de a adopta măsurile corespunzătoare pentru întreținerea brațului Sulina, prin lucrări de dragare și prin clădirea unui far pentru călăuzirea vaselor în cazuri de necesitate¹⁰⁶, articolul 7 conținea o altă prevedere discriminatorie, fixând taxe de navigație doar pentru vasele sub pavilion austriac, dar lăsând taxe arbitrare și variabile pentru bastimentele altor națiuni¹⁰⁷.

În aceste condiții, „buna credință” a autorităților țariste a fost imediat contestată. Consulul sard la Galați, Bartolomeo Geymet, considera astfel că, prin semnarea convenției, Rusia avea drept obiectiv principal „recunoașterea formală și imediată a dominației sale asupra gurii utilizabile a Dunării” și „forțarea în timp a

¹⁰¹ Vezi Dimitrie A. Sturdza, *op.cit.*, p. 7–11; Ștefan Stanciu, Alexandru Duță, *Traités, conventions et autres documents concernant le régime de la navigation du Danube maritime / Tratat, convenții și alte documente referitoare la regimul navigației pe Dunărea maritimă*, Galați, Editura Scorpion, 2003, p. 12–17; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 202.

¹⁰² Vezi Radu R. N. Florescu, *op. cit.*, p. 294.

¹⁰³ Constantin I. Băicoianu, *Dunărea. Privire istorică, economică și politică*, în *op.cit.*, p. 505.

¹⁰⁴ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 203.

¹⁰⁵ Vezi Georgeta Penelea, *Brăila, port internațional (1829–1848)*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secției de științe istorice”, VII, 1982, p. 62.

¹⁰⁶ Lucia Bădulescu, Gheorghe Canja, Edwin Glaser, *op. cit.*, p. 104–106; Paul Gogeanu, *Dunărea în relațiile internaționale*, și urm., p. 37–39; vezi textul convenției la Dimitrie N. Nenițescu, *op. cit.*, p. 44–48 și Lucia Bădulescu, Gheorghe Canja, Edwin Glaser, *op. cit.*, p. 336–338.

¹⁰⁷ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 203.

altor națiuni de a semna convenții similare”. La fel se considera mai târziu într-o lucrare britanică, unde se afirma că „ocuparea Sulinei de către ruși a primit sancțiunea Austriei într-o convenție specială”. Acțiunea unilaterală a cercurilor politice și economice de la Viena era considerată la Londra nu doar ca un mare prejudiciu pentru interesele britanice, ci și drept „o nulitate pentru Austria, în ceea ce o privește, pentru că unele dintre articolele convenției fie îi favorizau, fie îi atingeau interesele”¹⁰⁸.

În pofida angajamentelor asumate de autoritățile petersburgheze, ameliorarea condițiilor de navigație pe brațul Sulina nu s-a realizat, adâncimea acestuia fiind în continuă scădere prin înălăturarea depunerilor de mâl și pietriș. De la 12 picioare în 1840, adâncimea șenalului navigabil la bara Sulina scăzuse, zece ani mai târziu, la 8 $\frac{1}{4}$ picioare¹⁰⁹, pentru ca în 1853 viceconsulii britanici să raporteze că se ajunsese doar la 6 picioare¹¹⁰. De eșecul îmbunătățirii convenției se făceau vinovate, conform observațiilor lui Henry Hajnal, ambele părți contractante. Cu siguranță, Rusia avea puțin de câștigat prin îmbunătățirea navigației la Dunărea de Jos, deoarece, pe lângă faptul că ar fi favorizat comerțul principatelor române în detrimentul celui prin porturile din sudul Rusiei, cercurile economice rusești erau conștiente și că nu puteau beneficia în mod practic de reciprocitatea de tratament în apele austriece, în condițiile în care navigația prin regiunea Porților de Fier era foarte dificilă¹¹¹.

Competiția dintre porturile românești și cele rusești devenise, de altfel, o chestiune care alimenta și mai mult conflictul diplomatic dintre Rusia și puterile maritime occidentale. Aprecierile expertului rus Jules de Hagemeister, relative la importanța dezvoltare a Galaților și Brăilei și îngrijorarea cercurilor comerciale rusești, nu sunt deloc singulare¹¹². Ponsonby, ambasadorul britanic la St. Petersburg, îi scria

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 202–203.

¹⁰⁹ Vezi Dimitrie Bodin, *op. cit.*, p. 217; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 204; Johann Ferdinand Neigebauer preciza că adâncimea brațului Sulina s-a redus de la 13–14 picioare, cât avea în 1836, la 7 $\frac{1}{2}$ –9 în 1844; la 1791, descriind gurile Dunării, William Lindsay, secretarul de legație al Ambasadei britanice de la St. Petesburg, arăta că „cea mai adâncă intrare în Dunăre se numește Sulina-Buga, unde adâncimea apei nu este mai mare de 10 până la 12 picioare și, în unele anotimpuri, chiar mai puțin”. Apud Paul Cernovodeanu, *Un raport britanic din 1791...*, și urm., p. 605; Trevor J. Hope, *op.cit.*, p. 155.

¹¹⁰ Vezi Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 64, nota 1; potrivit însemnărilor unui călător francez prin spațiul românesc, Xavier Hommaire de Hell, peste bara Sulina se putea trece cu înlesnire doar în luna iulie, luna creșterilor maxime ale fluviului, în timp ce marile transporturi navale aveau loc toamna. În anul 1846, 400 de vase cu cereale își așteptau rândul la trecerea peste bară, care măsura la începutul lui noiembrie 11 picioare engleze (3,35 m), mult mai mult decât în anul anterior, când măsurase doar 8 picioare, în condițiile în care ar fi fost nevoie de o adâncime de 16 picioare (4,88 m). Vezi Victor Andrei, *Dunărea de Jos și orașul Galați în însemnările unor călători francezi din secolul trecut*, în „Danubius”, t. VI–VII, 1972–1973, Galați, p. 106.

¹¹¹ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 205.

¹¹² Vezi Jules de Hagemeister, *Mémoire sur le commerce des ports de la Nouvelle Russie, de la Moldavie et de la Valachie*, Odessa, 1840, p. 78; vezi și Georgeta Penelea, *op. cit.*, p. 60–61.

lui Palmerston, la 19 februarie 1837, că se părea că „grânele din principate intră în competiție cu grânele Rusiei”¹¹³, iar consulul sard la Galați menționa că autoritățile rusești vedeau cu „ochi geloși creșterea comerțului care se făcea în porturile Galați și Brăila”, spre dezavantajul Crimeii, al Odesei în primul rând¹¹⁴. „Gelozia” rușilor devenise „excesivă”, raporta James Yeames, consul general la Odessa, astfel că „mai cu seamă la Odessa, unde grânele nu mai sunt oferite la prețuri la fel de ieftine ca înainte, ca urmare a costului crescut al transportului pe uscat din provinciile poloneze, predomină o mare nemulțumire; și stagnarea pieței cerealelor este atribuită, într-o anumită măsură în mod incorect, competiției făcute de principate”¹¹⁵. John Stokes, primul delegat britanic în Comisia Europeană a Dunării, amintea și el acuzele la adresa Rusiei, nu doar pentru faptul că nu înlătura obstacolele care împiedicau navigația la gura Sulina, ci și pentru că în mod deliberat agrava starea naturală a lucrurilor, cu scopul de a nu permite „comerțului maritim al Odesei să sufere din cauza importanței crescute a celui de la Dunăre”¹¹⁶.

Îngrijorarea autorităților țariste era și ea în creștere, mai ales că porturile rusești Ismail și Reni nu traversau o perioadă de dezvoltare similară, iar consulii ruși din Principate transmiteau rapoarte alarmante în legătură cu penetrația economică străină¹¹⁷. În interesanta comparație a istoricului american Joseph Perkins Chamberlain, situația Rusiei la Dunăre era comparabilă cu cea a Olandei la fluviul Scheldt – o altă importantă chestiune litigioasă în dreptul internațional. Rusia, lipsită de interese majore în navigația pe Dunăre, controla ieșirile fluviului la mare și prin urmare comerțul său, la fel cum olandezii controlau comerțul portului belgian Antwerp (Anvers), încercând să îl limiteze spre propriul lor profit¹¹⁸.

Cercetări precum cele ale istoricului Vernon John Puryear par a contrazice însă asemenea afirmații: principatele, în pofida creșterii deosebite a producției de cereale, nu puteau concura piețele din sudul Rusiei, aflate și ele într-o perioadă de dezvoltare continuă¹¹⁹. Exemplul profesorului american, care menționa faptul că în 1853, într-o perioadă excepțională pentru exporturile dunărene, „Marea Britanie a achiziționat 1.028.000 de quarteri de grâne din porturile sudice ale Rusiei”, în comparație cu doar 200.000 de quarteri din principatele române, deși corect în sine,

¹¹³ Radu N.N. Florescu, *op. cit.*, p. 288, nota 44; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 206.

¹¹⁴ Vezi Dimitrie Bodin, *op. cit.*, p. 25; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 206.

¹¹⁵ Vernon John Puryear, *op. cit.*, p. 135–136.

¹¹⁶ *La Commission Européenne du Danube...*, și urm., p. 5; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 206.

„Nu zadarnic Odesa în tot timpul a considerat portul Moldovei ca pe un cui înfipt în coastă-i și conducătorii imperiului moscovit au căutat, fără încetare, din această privință, să pună piedici politice și materiale dezvoltării rapide a Galaților”. Dimitrie Bodin, *Din viața și faptele căminarului Mario Pietro Cugino*, în „Revista Istorică Română”, t. VII, 1937, p. 47.

¹¹⁷ Vezi Radu N.N. Florescu, *op. cit.*, p. 289.

¹¹⁸ Vezi J. P. Chamberlain, *The Regime of the International Rivers: Danube and Rhine*, New York, AMD Press, 1968, p. 31.

¹¹⁹ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 206.

omite însă esența nemulțumirilor britanice¹²⁰. Tocmai din cauza costurilor enorme necesitate de dificila navigație prin gurile Dunării, costul unui quarter de grâu exportat de la Odessa în Anglia era de circa 8 șilingi și 6 penny, în timp ce de la Galați către aceeași destinație el era cu 50% mai mare – 13 șilingi¹²¹.

Costurile suplimentare pentru cerealele danubiene, necesitate de prețul foarte mare al polițelor de asigurare, erau datorate și taxelor solicitate de către autoritățile rusești căpitanilor vaselor care traversau bara Sulina (deși cabinetul de la Sankt Petersburg nu făcea prea multe pentru a îmbunătăți condițiile de navigație). Impunerile stârniseră suficiente controverse, fiind considerate de către diplomații din St. James drept arbitrar și fără o solidă justificare legală¹²². Și apoi, luând exemplul altor ani, realitățile se prezintă diferit. În 1847, spre exemplu, 4,85% din totalul importurilor britanice de grâne au fost cumpărate de la Brăila și Galați, în comparație cu 4,46% cerealele achiziționate din porturile rusești de la Marea Neagră. În 1848, în condițiile revoluției din țările române, raportul era 3,65% pentru principate, la 4,55% pentru porturile din sudul Rusiei; iar în 1851, 6,49% la 7,92%, procentul reprezentând cea mai importantă parte din cantitățile de grâne cumpărate de pe întreaga piață a Imperiului otoman¹²³.

Inclusiv numărul de vase britanice care ancorau la Galați și Brăila a fost în creștere. La Galați, spre exemplu, quantumul lor era de 20,39% în 1847 și 26,27% în 1852; în schimb, proporția numărului vaselor închiriate spre a transporta mărfuri în Marea Britanie a înregistrat pentru aceeași perioadă o creștere și mai evidentă, atingând 31,11% în 1847 și 49,52 % în 1852. În cifre exacte, menționăm că, dacă în 1837 unele surse înregistrau la Dunăre 15 vase sub pavilionul Union Jack, în 1838 – 6 bastimente, iar în 1839 – 12 vase comerciale, un deceniu mai târziu numărul acestora se ridica la 394 – în 1847, 132 – în 1848 și 128 – în 1849. Acestora li se adăugau alte 174 vase sub pavilion străin în 1847, 106 în 1848 și 169 în 1849, care transportau cereale de la Galați și Brăila către porturile britanice¹²⁴. Dezvoltarea spectaculoasă a traficului comercial englez la Dunărea maritimă era remarcată și de Cunningham, care în același raport din 30 septembrie 1850 afirma: „Când chestiunea barei și a navigației la Sulina a fost ridicată cu zece ani în urmă, numărul vaselor britanice venind anual pe Dunăre pe o medie de trei ani era de 8 și

¹²⁰ Vezi Vernon John Puryear, *op. cit.*, p. 203; Radu N.N. Florescu, *op. cit.*, p. 287 – acesta vorbește, după aceleași surse, de 600.000 de quarteri.

¹²¹ Vezi J. P. Chamberlain, *op. cit.*, p. 21; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 207; R.N.N. Florescu, *op. cit.*, nota 52, p. 291.

¹²² Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 126–127.

¹²³ Pentru datele schimburilor comerciale anglo-rusești, vezi J.T. Danson, *Our Commerce with Russia, in Peace and War*, în „Journal of the Statistical Society of London”, nr. 3, 1854, p. 205.

¹²⁴ Vezi Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 155; creșterea cifrelor de afaceri era cunoscută și lui Ubicini, care menționa că „în 1846, Anglia a expediat în Principate mărfuri în valoare de 4.870.000 de franci, iar în 1851 exporturile sale s-au ridicat la 7.565.000 franci”. Apud Constantin I. Băicoianu, *Sforțările politice comerciale a Angliei*, în *op.cit.*, p. 339.

chiar nici acestea puține nu puteau găsi încărcătură pentru Anglia. Acum, pe media ultimilor trei ani, numărul este 215, dintre care toate găsesc încărcătură, pe lângă care mai sunt și alte 150 de vase străine anual”¹²⁵.

Semnificativ era apoi faptul că negustorii britanici găsiseră la Galați și Brăila și o atractivă piață de desfacere a produselor manufacturate, importul de produse englezești la Galați reprezentând 57,8% din totalul importurilor moldovenești în anul 1847, respectiv 47,9% în 1852¹²⁶. Or tocmai creșterea spectaculoasă a exporturilor britanice către Imperiul otoman și către zonele limitrofe a determinat o atenție sporită a diplomației engleze pentru aceste regiuni.

Merită amintită și părerea istoricului Radu Florescu, care afirma că remarcabilă în privința comerțului danubian nu era atât cantitatea cerealelor cumpărate la Brăila și Galați, cât mai ales rata sa de expansiune. Schimbările comerciale în principate urmau un curs exact opus celor cu Rusia, unde englezii erau doar cumpărători și unde achizițiile masive de cereale nu erau echilibrate, din cauza taxelor de import ridicate, de o creștere echivalentă a exporturilor britanice¹²⁷.

Eronată ni se pare și concluzia lui Spiridon G. Focas, care, analizând creșterea continuă a comerțului și a navigației prin gurile Dunării, în perioada cuprinsă între încheierea Tratatului de la Adrianopol și debutul războiului Crimeii, afirma că „traficul comercial prin gura Sulina nu a fost prejudicat” de măsurile Rusiei¹²⁸. Fără a insista mai mult asupra acestor probleme, este poate suficient să remarcăm că dezvoltarea continuă a capacității de export a principatelor, prin porturile Galați și Brăila, nu este un argument suficient pentru o constatare precum cea a lui Spiridon G. Focas. Faptul că obstacolele naturale sau artificiale de la gurile Dunării – care făceau ca prețul cerealelor românești, incluzând costurile de transport, să fie incomparabil mai mare decât cel de pe piețele din sudul Rusiei –, au afectat comerțul prin gurile Dunării, o dovedesc cu prisosință protestele tuturor celor implicați în afaceri de import-export în orașele Galați și Brăila.

Toate aceste complicații veneau pe fondul interesului tot mai mare al cercurilor politice și economice britanice pentru regiunea de la Dunărea de Jos. Economistul moldovean Nicolae Suțu recunoștea în chiar acea perioadă extinderea continuă a comerțului portului Galați cu Anglia, constatările sale putând fi veridice și în privința debușeului Țării Românești – Brăila: „Într-adevăr comerțul portului nostru cu Anglia a luat o extindere progresivă foarte pronunțată. Firele, fierul și

¹²⁵ Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 154.

¹²⁶ Vezi Paul Cernovodeanu, Beatrice Marinescu, Irina Gavrilă, *Comerțul britanic prin Galați și Brăila între 1837–1852*, în „Revista de Istorie”, nr. 4, 1978, p. 632–633. Pentru date privind schimburile la Dunărea de Jos, a se vedea, în afara lucrărilor menționate, și Paul Cernovodeanu, *Un unpublished British Source concerning the International Trade through Galatz and Brăila, between 1837–1848*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, nr. 3, 1977, p. 517–531 și Constantin Bușe, *Orașul port Galați între 1837 și 1847*, în „Analele Universității București”, Istorie, nr. 1, 1971, p. 74–96.

¹²⁷ Vezi Vernon John Puryear, *op. cit.*, p. 203; Radu N.N. Florescu, *op. cit.*, p. 288.

¹²⁸ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 214.

manufacturile engleze fac la Galați o concurență accentuată mărfurilor din Austria și Lipsca. Consecința a fost o scădere a prețurilor acestora din urmă cu 20%. Mai mulți negustori stabiliți în Moldova fac comenzi direct din Manchester”¹²⁹. Și consulul prusian la Iași, Neugebauer, raporta că „Anglia inundă toate porturile de la Marea Neagră și de la Dunăre cu manufacturile sale și tocmai a reușit să câștige piața levantină, și astfel cel mai mare competitor al Saxoniei și-a croit drum în Valahia și Moldova. Importul de bunuri manufacturate și de oțel crește cu iuteală, și concurează cu succes cu mărfurile saxone și austriece”¹³⁰.

Acest interes sporit fusese favorizat de încheierea convenției comerciale și de navigație dintre Rusia și Marea Britanie (1 ianuarie 1843). Documentul reîntărea principiul libertății de navigație al tuturor pavilioanelor pe Dunăre, cabinetul de la Sankt Petersburg luându-și din nou angajamentul de a asigura condițiile desfășurării unui trafic normal pe brațul Sulina, prin amenajări de ordin tehnic corespunzătoare¹³¹.

Cotitura cu adevărat semnificativă în dezvoltarea schimburilor comerciale anglo-române s-a înregistrat însă după 6 iunie 1846, când, prin abolirea celebrelor *Corn Laws* (legile cerealelor care urmăreau îngrădirea sau interzicerea importului de cereale din străinătate)¹³², comercianții englezi puteau beneficia de produsele solului românesc, ca și de cele ale întregii regiuni pontice¹³³. Era o consecință firească a transformărilor semnificative în structura economiei britanice, marcând triumful industriașilor și al lucrătorilor industriali împotriva aristocrației rurale, și victoria concepției liber-schimbiste împotriva vechiului protecționism agrar¹³⁴. Izbucnirea foametei de proporții în Irlanda, în 1847, a intensificat achizițiile de cereale pe piața engleză, porturile Brăila și Galați devenind destinații favorite ale negustorilor și armatorilor britanici. De altfel, din 1846 *Board of Trade* a început să ofere statistici detaliate asupra comerțului dunărean, separate de cele elaborate pentru Imperiul otoman¹³⁵.

După 1848, problema navigației internaționale pe brațul Sulina a intrat, cum menționa Paul Cernovodeanu, într-o fază acută, depășind sfera divergențelor de

¹²⁹ Nicolae Suțu, *Opere economice*, București, Editura Științifică, 1957, p. 213; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 113–114.

¹³⁰ *Apud* Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 152; Constantin I. Băicoianu, *Sfârșitul politicii comerciale a Angliei*, în *op.cit.*, p. 338.

¹³¹ Vezi Lucia Bădulescu, Gheorghe Canja, Edwin Glaser, *op. cit.*, p. 110; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 105.

¹³² *Ibidem*, p. 115.

¹³³ Din aceeași perioadă datează și implicarea cercurilor economice britanice în comerțul din spațiul bulgar. Vezi Maria Todorova, *The Establishment of British Consulates in the Bulgarian Lands and British Commercial Interests*, în „Études Balkaniques”, nr. 4, 1973, Sofia, p. 80–88.

¹³⁴ Vezi Constantin I. Băicoianu, *Dunărea. Privire istorică, economică și politică*, în *op.cit.*, p. 508.

¹³⁵ Vezi Beatrice Marinescu, *Economic Relations between the Romanian Principalities and Great Britain (1848–1859)*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, nr. 2, 1969, p. 274.

natură strict economică și deplasându-se pe tărâmul politico-diplomatic. În martie 1849 „chestiunea principatelor” a fost din nou dezbătută în Camera Comunelor, lordul Dudley Stuart aducând în discuție situația ocupației militare țariste, care implica nu doar încălcarea legitimității drepturi otomane, ci și atingerea intereselor economice britanice. Deși răspunsul lui Palmerston a fost unul conciliator, unii deputați au vehiculat chiar ideea unui război naval împotriva Rusiei, pentru a împiedica confiscarea Dunării de Jos de către aceasta¹³⁶. Dincolo de o vădită exagerare a gravității acestor dispute, episodul este relevant pentru a sublinia cunoașterea, în cele mai înalte cercuri politice de la Londra, a noului rol al principatelor pentru investitori din City.

Pe baza datelor furnizate de St. Vincent Lloyd, viceconsul britanic la Brăila și Tulcea, St. John Neale, consulul britanic la Varna, a adresat la începutul anului 1849 o plângere *Foreign Office*-ului, avertizând împotriva pericolelor la care se expuneau vasele engleze la intrarea și ieșirea prin gurile Dunării, din cauza pasivității autorităților ruse și a folosirii unor piloți neexperimentați¹³⁷. Conform informațiilor viceconsulului Lloyd, în mai puțin de o lună, în toamna anului 1848, trei bastimente comerciale sub pavilion britanic se scufundaseră la gurile Dunării¹³⁸.

Nemulțumirile au continuat la nivel înalt, ambasadorul britanic în Rusia, Sir Andrew Buchanan, înaintând, la 5 februarie 1849, o nouă notă de protest guvernului de la St. Petersburg¹³⁹. Eșuarea bricului englez „The Sisters” pe brațul Sulina a accentuat ostilitatea engleză, chiar dacă Leon Seniavin, consilier de stat al Rusiei, anunța în septembrie 1849 că pentru îmbunătățirea situației a fost comandată în Anglia o mașină pentru dragarea și adâncirea brațului Sulina¹⁴⁰. În pofida unor promisiuni similare ale cancelarului Nesselrode, care totuși avertiza să nu se aștepte rezultate rapide, reprezentantul diplomatic englez la Sankt Petersburg, Bloomfield (1844–1851), se arăta rezervat, el raportându-i lui Palmerston, la 30 octombrie 1850, „că nu trebuie să se mire dacă se temeau de alte tăgădnări”¹⁴¹. Pesimismul diplomaților englezi era îndreptățit: la 27 aprilie 1850 lordul Bloomfield îi scria lui Palmerston că mașina de dragat promisă de autoritățile rusești se afla încă la Kerson, în Crimeea, de unde urma să fie adusă mai întâi la Odessa¹⁴².

Abia la 7 octombrie 1850 Cunningham îi făcea cunoscut lui Palmerston că la Sulina sosise o mașină pentru dragarea gurilor fluviului, dar că se afla în

¹³⁶ Vezi R.W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians: from Roman Times to the Completion of Unity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1934, p. 90–91.

¹³⁷ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 132–133.

¹³⁸ Vezi Radu N.N. Florescu, *op. cit.*, p. 297.

¹³⁹ Nicolae Iorga nota că, în condițiile în care Rusia nu prea dorea să părăsească principatele, exista posibilitatea de a izbucni „un război naval cu Anglia, care va lupta pentru a preveni confiscarea Dunării de Jos”. Vezi Nicolae Iorga, *A History of Anglo-Roumanian Relation*, și urm., p. 91.

¹⁴⁰ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 133.

¹⁴¹ *Apud* Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 119.

¹⁴² *Ibidem*.

imposibilitate de a fi pusă în funcțiune din cauza timpului nefavorabil și a „lipsei de tehnicieni calificați”¹⁴³. Instalația a funcționat la Sulina doar câteva zile, în primăvara anului 1851, fiind dusă apoi la Sevastopol pentru reparații¹⁴⁴. Autoritățile țariste nu aveau nici un interes să amelioreze situația de la gurile Dunării, refuzând să fie de acord cu instalarea unui agent consular englez la Sulina¹⁴⁵. Comisarul francez în Comisia Europeană a Dunării considera, câțiva ani mai târziu, că promisiunile rusești aveau simpla menire de a deturna vigilența diplomaților occidentali și de a demonstra buna credință a cabinetului de la Sankt Petersburg¹⁴⁶.

Alte probleme au fost create de înăsprirea condițiilor de carantină, de teama izbucnirii unor noi epidemii. Cum vasele străine aducând mărfuri din Imperiul otoman erau nevoite să rămână în carantină o perioadă excesiv de lungă (14 zile), dar și să plătească taxe de carantină destul de ridicate¹⁴⁷, la 3 noiembrie 1850, 24 de căpitani ai unor nave având proprietari la Londra, Sunderland Blyth, New Castle, Wexford, Dundee, Montrose și Camawood și-au făcut cunoscută nemulțumirea față de cuantumul impunerilor la care fuseseră supuși, protestul fiind înaintat lui Palmerston¹⁴⁸. Toate aceste dificultăți provocate navigației prin gurile Dunării, pericolele de naufragiu sau de eșuare a vaselor pe bancurile de nisip, întârzierile în călătorie provocate de îndelungatele staționări în carantine, plata unor taxe ridicate ș.a.m.d. au readus în actualitate, la mijlocul secolului al XIX-lea, inițiativele de a găsi noi posibilități pentru a ocoli ruta Dunării maritime, prin tăierea mult doritului canal Dunăre – Marea Neagră de-a latul Dobrogei. Inițiativa a fost popularizată de influentul pamfletar rusofob David Urquhart, în lucrarea *The Mistery of the Danube*, publicată la Londra în 1851¹⁴⁹, dar a găsit un susținător și în Ion Ionescu de la

¹⁴³ Radu N.N. Florescu, *op. cit.*, p. 299.

¹⁴⁴ Vezi Dimitrie Bodin, *Documente...*, și urm., p. 217; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 119.

¹⁴⁵ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 133–134.

¹⁴⁶ Vezi Edouard Engelhardt, *op. cit.*, p. 101; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 136; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 119. Șeful *Foreign Office*-ului motiva apatia dovedită de autoritățile țariste în problema Sulinei astfel: „guvernul rus se interesa foarte puțin de greutățile ivite în navigația pe Dunăre, prin faptul că în raport proporțional cu decăderea traficului pe fluviu în amonte sau spre vărsare, urma să crească comerțul Odesei”. Apud Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 63.

¹⁴⁷ Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 137–138. Publicația „The Economist”, din 21 decembrie 1853 amintea taxele plătite autorităților rusești de echipajul unui vas care a trebuit să stea 65 de zile în carantină la Galați: „135 de piaștri – taxa de carantină pentru echipajul de 9 persoane, 435 de piaștri – garda de la bord, 150 de piaștri – 2 gărzi în timpul dezinfecției vasului, 90 piaștri – angajarea unei trăsurii pentru inspector. Total – 810 piaștri”. Heinrich F. Geffcken, *La Question de Danube*, Berlin, H.W. Müller, Libraire-Éditeur, 1883, p. 7; Henry Hajnal, *op. cit.*, nota 1, p. 65.

¹⁴⁸ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, și urm., p. 138.

¹⁴⁹ Vezi David Urquhart, *op. cit.*, p. 108; Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 49–50; Paul Cernovodeanu, *Români și primele proiecte de construire a canalului Dunăre-Marea Neagră (1838–1856)*, și urm., p. 198.

Brad, care aprecia, pentru „cazul cel mai defavorabil”, un total al cheltuielilor de 23.000.000 de piaștri, incluzând aici și amenajarea portului Kőstendje¹⁵⁰.

O altă tentativă a pornit de la energicul Cunningham, care, la 30 septembrie 1850, afirma că era oarecum „nedrept să se aștepte ca Rusia să îndepărteze obstrucțiile pe propria sa cheltuială, când nu are nici un interes să facă astfel, ba chiar dimpotrivă”¹⁵¹. Inițiativa diplomatului britanic venea în contextul în care pierderile datorate situației dificile de la Sulina erau cu adevărat uriașe. Conform datelor furnizate de același abil reprezentant al intereselor Angliei la Dunărea de Jos, doar în toamna anului 1850 comerțul și navigația britanică au suferit o pierdere de 30.000 de lire sterline, în condițiile în care cheltuielile de transport se estima că aveau să crească cu 3 s. per quarter, iar comercianții britanici deja achiziționaseră 200.000 de quarteri de grâne. „Cum cea mai mare parte dintre cheltuieli avea să fie preluată de producători, starea barei de la Sulina va cauza o pierdere a provinciilor (principatelor – n.n.) și a comercianților din provincii de 100.000 de lire sterline, și asta din cauza unui impediment care ar putea fi îndepărtat cu mai puțin de 1.000 de lire”¹⁵².

Viceconsulul britanic sugera ca statele interesate în îmbunătățirea navigației pe brațul Sulina să numească comisari care să se ocupe de angajarea unor contractori pentru efectuarea lucrărilor tehnice necesare¹⁵³. Era o propunere care prefigura ideea Comisiei Europene a Dunării, soluție pe care autoritățile țariste nu o puteau însă accepta¹⁵⁴. Conducătorii diplomației de la Sankt Petersburg considerau mai degrabă că asemenea inițiative aveau la bază acuze sterile, rea-voință sau necunoașterea situației de la fața locului. Cum afirma Voronțov, guvernatorul rus al Basarabiei, „mulți din Camera Comunelor nu aveau nici o idee foarte clară despre poziția geografică a Deltei Dunării”¹⁵⁵. Remarca poate fi desigur veridică, însă la fel de real este și faptul că obiecțiile înalților diplomați britanici aveau la baza plângerile unor persoane care raportau direct din regiunea de la Dunărea de Jos. Și „mijloacele de informare ale diplomaților insulari erau foarte

¹⁵⁰ Ion Ghica lăuda proiectul, considerând că „drumul Orientului s-ar scurta cu jumătate și punctul unde acest canal ar da în Dunăre ar fi capitala firească a țărilor române”. Anna Maria Diana, Cecilia Pașca, *Proiecte românești de realizare a unei căi navigabile între Dunăre și Marea Neagră*, în „Analele Dobrogei”, nr. 1, 1998, p. 111.

¹⁵¹ Apud Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 117.

¹⁵² Apud Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 64–65. vezi și Ruth E. Bacon, *British Policy and the Regulations of European Rivers of International Concern*, în „British Yearbook of International Law”, 1929, p. 167; după alte informații, în 1853 adâncimea scăzută a nivelului apei la gura Sulina (2,13 m) făcea ca năvurile – per tonă – pe distanța Bosfor-Galați să fie mai mari cu 22 de franci decât pentru distanța Bosfor-Odesa, puncte aflate aproximativ la aceeași distanță. Vezi Heinrich F. Geffcken, *op. cit.*, p. 7; Dimitrie N. Nenițescu, *op. cit.*, p. 43; Paul Gogeanu, *Dunărea în relațiile internaționale*, și urm., p. 39.

¹⁵³ Vezi Edward Krehbiel, *The European Commission of the Danube: An Experiment in International Administration*, în „Political Science Quarterly”, no. 1, 1918, p. 117.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁵ Apud Radu N.N. Florescu, *op. cit.*, p. 293; Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 144.

variate, evoluând de la știrile extrase din presa și publicațiile oficiale sau obținute de la diferiți boieri și demnitari ai curților domnești până la cele de natură confidențială primite pe căi oculte. De asemenea, în rapoartele adresate Londrei, consulii inserau de obicei și schimbul de note pe care îl aveau în diferite afaceri cu Secretariatul de Stat sau Marea Postelnicie a trebilor din afară atât din Moldova cât și din Țara Românească”¹⁵⁶.

În același timp trebuie menționat și faptul că plângerile la adresa situației jalnice în care navigau bastimentele comerciale prin gura și pe brațul Sulina nu s-au limitat doar la reprezentanții consulari britanici¹⁵⁷, obstrucțiile politicii rusești aducând pierderi importante tuturor statelor interesate de navigația la Dunărea de Jos. Spre exemplu, închiderea navigației dunărene de către Rusia, la debutul războiului Crimeii, făcea ca grâne austriece în valoare de 6.000.000 guldeni (3.000.000 lire), având drept destinație porturile austriece de la Adriatica, să fie nevoite să aștepte în porturile dunărene¹⁵⁸. După date contemporane, comerțul pe Dunăre al Austriei și al statelor din Confederația germană crescuse de la 31.195 centner¹⁵⁹ în 1835, la 7.165.267 în 1851, adică de peste 200 de ori¹⁶⁰. Din aceste motive, după 1850, în condițiile în care Rusia nu se achitase de datoria de a curăța brațul Sulina, cum se angajase prin tratatul din 1840, austriecii erau interesați de dezvoltarea navigației pe brațul Sf. Gheorghe, unde au realizat prospecțiuni de specialitate¹⁶¹.

Trebuie menționate și eforturile autorităților moldovene, amintite de Mihail Kogălniceanu, care nota că domnitorul Mihail Sturdza a fost nevoit să abdice „din cauză că a avut curajul de a zice un cuvânt, spre a păstra României libera navigațiune a Mamei-Dunăre”, sau că Grigore Alexandru Ghica s-a adresat, și înainte și după războiul Crimeii, „nu o dată la Viena și la celelalte Cabinete, pentru a mijloci ca libertatea navigațiunii să fie privită ca un interes european, ca marele fluviu să fie pus sub paza și garanția Europei. Și astfel stăruințele și memoriile micului domn al Moldovei n-au fost cea mai mică îmboldire a deșteptării Europei în privința asigurării libertății Dunărei”¹⁶².

Poziția *Foreign Office*-ul a fost doar cea mai hotărâtă în a încerca să îndepărteze aceste obstacole naturale și artificiale, ca urmare a sporirii considerabile a interesului

¹⁵⁶ Paul Cernovodeanu, *Importanța rapoartelor consulare engleze pentru istoria Principatelor române în perioada regulamentară (1835–1848)*, în „Revista de Istorie”, nr. 6, 1981, p. 1098.

¹⁵⁷ Pe 10 aprilie 1849, Ministerul habsburgic al Comerțului transmitea o informare *Foreign Office*-ului, exprimându-și mulțumirea că „opresiunea și abuzul la care marinarii noștri erau supuși a fost oprită prin îndepărtarea oficialilor (ruși – n.n.) împotriva cărora au fost făcute plângeri”. Apud Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 64.

¹⁵⁸ Vezi J.P. Chamberlain, *op. cit.*, p. 33.

¹⁵⁹ Unitate de măsură a masei utilizată în spațiul germanic, echivalentă cu 50 kg.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 37.

¹⁶¹ Dimitrie Bodin, *Documente...*, și urm., p. 218.

¹⁶² Mihail Kogălniceanu, *Cestiunea Dunării*, partea a II-a, București, Tipografia Academiei Române, 1882, p. 16; Vezi și Dimitrie N. Nenițescu, *op. cit.*, p. 49.

cercurilor comerciale din Marea Britanie pentru piața românească. Și aceasta în condițiile în care rapoartele primite de la diplomații englezi din porturile Dunării de Jos prezentau o situație cu adevărat tragică: la 10 iulie 1853, Cunningham menționa adâncimea de 6 picioare și 8 inch (doar 6 picioare după mărturia căpitanului unui vas britanic) și faptul că existau „11 vase britanice, 15 austriece, 3 napolitane, câteva olandeze și alte vase cu destinația Anglia aflate la Sulina fără a avea posibilitatea de a trece de bară”, dar și un vas englez și unul austriac având aceeași problemă, însă dorind să ajungă în porturile dunărene¹⁶³.

Astfel, deși afirmația istoricului Vernon John Puryear (care, insistând asupra bunelor relații dintre Sankt Petersburg și Londra după „înțelegerea” din 1844 și asupra diferendelor anglo-franceze din aceeași perioadă, considera că „la sfârșitul lui 1852 nu exista nici un subiect serios de conflict între St. Petersburg și Londra”)¹⁶⁴ este fără îndoială veridică, la fel de adevărat este și că guvernării englezi trebuiau să dea satisfacție negustorilor și publicului britanic, cu totul nemulțumiți de obstrucțiile autorităților rusești în ceea ce autorul numea „conflictul comercial devenit tot mai aprins în atitudinea publiciștilor britanici față de Rusia”¹⁶⁵. De altfel, același istoric american afirma că „unul dintre factorii care, chiar înainte de războiul Crimeii, tindea să conducă la colaborarea Austriei și Marii Britanii împotriva Rusiei era unul comercial, chestiunea canalului Sulina al Deltei Dunării”¹⁶⁶.

Nu mai amintim aici ceilalți termeni ai complicatei ecuații ținând de relațiile dintre Anglia și Rusia, miopia politică a țarului Nicolae I făcându-l să creadă mai mult decât se cuvenea într-o înțelegere cu Londra, cu miza împărțirii Imperiului otoman. Cert este că la mijlocul secolului al XIX-lea, când problema orientală a reintrat în agenda diplomației europene, puterile occidentale aveau în vedere și reglementarea condițiilor de navigație către bogatele regiuni agricole din Țara Românească și Moldova. Radu Florescu considera că problema controversată a „canalului Sulina” merită un loc special în istoria originilor războiului Crimeii¹⁶⁷. Aceasta pentru a nu insista în nici un fel asupra chestiunii prin prisma intereselor economice ale Imperiului Habsburgic la Dunărea de Jos¹⁶⁸.

Dezvoltarea exponențială a navigației și comerțului prin gurile Dunării, în condiții politice și tehnice deloc ușoare, făcea ca așteptările cercurilor economice din Apus față de regiunile dunărene să crească direct proporțional. Consecvenți

¹⁶³ Vezi Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 64.

¹⁶⁴ Vernon John Puryear, *New Light on the Origins of the Crimean War*, în „Journal of Modern History”, t. III, 1931, p. 228.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 234.

¹⁶⁶ *Idem*, *International economics and Diplomacy...*, și urm., p. 207.

¹⁶⁷ Vezi Radu R.N. Florescu, *op. cit.*, p. 300; *idem*, *The Danubian Principalities and the Origins of the Crimean War*, în „The Slavonic and East European Review”, nr. 100, 1964, p. 46–67.

¹⁶⁸ Între componentele care trebuie înțelese pentru a desluși războiul Crimeii una dintre ele este „curat dunăreană și privește Austria”. Vezi Nicolae Iorga, *Chestiunea Dunării. Istoria a Europei răsăritene în legătură cu această chestie*, Iași, Institutul European, 1998, p. 291.

politicii britanice în problema orientală, susținând în egală măsură limitarea puterii Rusiei, cel mai aprig dușman al integrității Imperiului otoman, și interese economice directe în regiunile de la gurile Dunării, consuli britanici din spațiul românesc au contribuit determinant la geneza curentului rusofob din opinia publică britanică. Generalizând de multe ori nemulțumiri personale, insistând asupra bunelor oportunități de afaceri din spațiul românesc sau criticând consecvent orice încercare a Rusiei de a periclita schimburile economice prin gurile Dunării, diplomații britanici i-au obligat practic pe oficialii din St. James să ia atitudine față de înrăutățirea condițiilor de navigație de la Dunărea de Jos. Pentru diplomația britanică se părea că noul conflict din Orient era o situație favorabilă pentru a reglementa această situație.

THE GENESIS OF ANGLO-RUSSIAN CONTRADICTIONS REGARDING THE NAVIGATION THROUGH THE DANUBE MOUTHS (FIRST HALF OF THE 19th CENTURY)

(Abstract)

The last decades of the 18th century and the first quarter of the next century marked a gradual change in the attitude of British diplomacy in what concerns the political and economic realities from the Black Sea region. This shift, natural in the conditions of the European turmoil in the age of the revolutionary and Napoleonic wars, had as a result a valorisation of the political importance of the Romanian Principalities. In this context, the British ambassadors in Constantinople contributed to the nomination of a British representative in Bucharest (1803), whose mission was mainly political, but who also stressed the economic importance of the Lower Danube area. The situation changed after 1815, due to the provisions of the Treaty of Vienna and to the imposition of the British protectorate over the Ionians, active merchants and ship-owners in the Danube region. The Peace of Adrianople (1829) had major consequences for the evolution of Anglo-Russian relations at the Danube mouths and was the origin of a „cold war”, a diplomatic conflict which culminated, two decades later, in Crimea. The complete freedom of trade and navigation for the Danubian Principalities was a positive consequence of the document, which assured the access of Western capitalists to extremely profitable markets. However, this was limited by the fact that the Russian Empire took over the Danube Delta, including the only navigable branch of the river – Sulina. Thus, the Danubian harbours of Galați and Brăila became important outlets for the Romanian grain production, especially after they secured the privileged free-port status, but their economic prosperity was „at the mercy” of the Russian authorities. The slowness with which the Russian authorities removed the natural obstacles (the bar formed at the mouth of the river) and the political difficulties (the imposition of a severe quarantine at Sulina) were regarded as a means to hinder the development of the Romanian outlets and to favour the trade of the ports from southern Russia (especially Odessa). The repeal of the Corn Laws (1846) and the great famine in Ireland (1847) increased twenty fold the Romanian-English exchanges through the Danube mouths and made the British economic and political circles of interest less disposed to tolerate the Russian obstructions. The occupation of the Principalities (1848–1851) further worsened the situation, and the Sulina channel controversy represented a delicate issue on the agenda of European diplomacy on the eve of the Crimean War.

MĂRTURII DESPRE REGIMUL STRĂINILOR ÎN PRINCIPATE: CAZUL ITALIENILOR (1834–1876)

RALUCA TOMI
(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

„Puțina încurajare cu care sunt primiți străinii provine probabil din situația specială a consulatelor, care face din străini o povară pentru cârmuire. Acei care s-au pus sub protecția unui consul nu mai sunt supuși legilor țării. Cârmuirea nu-i poate nici impune direct la dări, nici să-i judece sau să-i pedepsească chiar pentru delikte polițienești; ea trebuie să se adreseze numai consulilor”¹. În articolul de față ne propunem să descifrăm care era statutul străinilor în principate în perioada 1834–1876, bazându-ne pe documente arhivistice privitoare la problematica etnicilor italieni. Ne interesează care erau privilegiile economice și juridice ale străinilor; cum se acorda statutul de cetățenie; aspectele supravegherii circulației străinilor.

În ceea ce privește condiția economică și juridică a italienilor stabiliți sau trecători pe teritoriul principatelor aceasta era cea a tuturor supușilor străini, despre care studiile de specialitate au scris pe larg, remarcându-se îndeosebi Școala istoriografică ieșeană².

Într-un protest al consulului austriac de la Iași, Rudolf Oskar Gödel Lannoy, din 1859, apăreau toate privilegiile de care ar fi trebuit să se bucure străinii conform capitulațiilor încheiate de Poartă cu reprezentanții marilor puteri: „Inviolabilitatea domiciliului unui străin astfel încât autoritatea locală nu are dreptul să pătrundă acolo decât în prezența consulului respectiv. Inviolabilitatea persoanei, în afară de cazul de flagrant delict determinat, și chiar în acest caz poliția locală are datoria de a preveni consulatul competent și să i-l încredințeze pe delicvent în 24 de ore. Incompetența autorității locale de a sechestra bunurile mobile sau imobile ale supușilor străini, dreptul de executor în ceea ce îi privește este rezervat în

¹ Vezi relația lui Helmuth von Moltke din 1835, tradusă în *Călători străini despre țările române*, serie nouă, vol. III, București, Editura Academiei, 2006, p. 378.

² Vezi Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781–1862*, Editura Universității „Al.I. Cuza”, Iași, 1985; idem, *Proprietatea imobiliară a supușilor străini din Moldova în perioada preregulamentară*, în „Revista de istorie”, nr. 11, 1977, București, p. 1671–1694; idem, *Abolirea jurisdicției consulare în România – parte integrantă a luptei pentru independență națională*, în „Revista de istorie”, nr. 1, 1975, București, p. 5–21; vezi și Jean D. Condurachi, *Câteva cuvinte asupra condiției juridice a străinilor în Moldova și Țara Românească până la Regulamentul Organic*, București, 1918; N. Grigoraș, *Orașele Moldovei și populațiile de origine străină*, în „Cetatea Moldovei”, nr. 4, 1942, Iași, p. 65–77.

exclusivitate consulatelor respective. Nu este de competența tribunalelor locale de a declara, sub nici un motiv, falimentul supușilor străini... Nu este de competența tribunalelor locale de a se amesteca în succesiunile străinilor... de a deznaționaliza copii minori ai unui străin decedat. Străinii nu sunt supuși nici unui impozit personal. Dreptul străinilor de a nu fi citați sau de a apărea în fața nici unui tribunal civil sau criminal sau oricare ar fi instanța, decât numai prin intermediul consulatului lor, iar în materie criminală nu va apărea decât în urma unei anchete, la care va participa și reprezentantul consulatului respectiv. Dreptul consulului de a asista la deliberările în ceea ce privește un străin. Încredințarea consulatelor respective a indivizilor condamnați corecțional sau penal odată cu actele procesului pentru ca zisul consulat să procedeze în consecință. Incompetența autorităților locale de a împiedica consulii sau delegații acestora în exercitarea atribuțiilor judiciare sau de altă natură față de supușii pe care îi reprezintă. Incompetența autorităților locale de a reține pașapoartele sau alte documente ce sivesc străinilor pentru a-și dovedi naționalitatea”³. Pretențiilor consulare sintetizate în citatul de mai sus li se vor opune legile interne ale principatelor. În majoritatea cazurilor, consulii ignorau faptul că principatele aveau un regim propriu, că n-au fost incluse în cadrul sistemului administrativ otoman, bucurându-se de autonomie ca și Republica Raguza, Principatul Georgian, Hanatul Crimeii⁴. În cazul consulilor sarzi, pentru că Regatul Piemontului a fost primul stat italian care și-a constituit consulate la Ismail, Galați, Brăila, Reni, majoritatea au venit după stagii îndelungate în orașele din Nordul Africii sau din Egipt, în Alexandria și Cairo. De menționat că în Egipt, în timpul viceregelui Mehmed Ali, s-a inaugurat un regim în care străinii se bucurau de mari privilegii, pentru că cea mai mare parte a funcționarilor erau recrutați din rândurile lor. Unul dintre cei mai importanți consuli sarzi, Francesco Mathieu, care a stat în Galați din 1845 până în 1850, venise de la postul din Alexandria și s-a remarcat prin întreaga sa activitate de apărare înverșunată a privilegiilor străinilor în raport cu autoritățile române.

Privilegiile economice ale străinilor erau de ordin fiscal și vamal. Dacă prin Regulamentul organic erau desființate rusumaturile (fumăritul, cotăritul și ocăritul, pogonăritul, vădrăritul, goștina, deseatina, văcăritul), impozite indirecte, plătite de străini, și se introducea plata patentei pentru comercianți – mai puțin angrosiștii – și pentru meșteșugari, în realitate lucrurile erau altfel. Stela Mărieș, în studiile sale închinete supușilor străini din Moldova, a demonstrat că aceștia au preferat să plătească vechile impozite indirecte, până în 1863, când prin legea patentei toți comercianții, indiferent de naționalitate, urmau să fie supuși la plata acesteia⁵.

³ Gödel de Lannoy către Secretariatul de stat al Moldovei, Ministerul Afacerilor Externe (MAE), Arhiva istorică, vol. 98, f. 6–10.

⁴ Vezi Stela Mărieș, *Supușii străini în Moldova în perioada 1781–1862*, și urm., p. 27.

⁵ „Toți indivizii români sau străini, care exercită în Principatele Unite un comerț, industrie sau o profesie din acelea care nu vor fi cuprinse în excepțiile hotărâte prin prezenta lege, sunt supuși la contribuția patentelor”, MAE, Arhiva istorică, vol. 9, f. 58.

Alături de patentă, în timpul lui Alexandru Ioan Cuza supușii străini au fost impuși și la plata unei taxe de drumuri și poduri. Consulul general al Italiei, Annibale Strambio, nu a făcut nici o reclamație împotriva taxei, dar a susținut ca aceasta să nu se plătească retroactiv și să nu fie mai mare de 12 piaștri, atât cât se stipula în lege⁶. Astfel, în 1871 supușii străini plăteau: impozitele indirecte stabilite în favoarea statului, județului, comunei; patenta pentru profesia exercitată; impozitul funciar pentru imobile. Nu au plătit niciodată impozitul personal, deși legea din 1863 prevedea ca toți locuitorii țării care aveau vârsta de peste 25 de ani să-l plătească⁷.

Conform capitulațiilor încheiate de Poartă cu marile puteri, supușii acestora din urmă nu aveau dreptul să cumpere bunuri imobiliare, în special în lumea satului⁸. Însă în realitate există mențiuni în documente că firmele otomane nu au avut nici un efect în această privință⁹. Menționăm în acest sens firmanul din 1834, prin care sultanul recunoștea Regulamentele organice și în care interzicea străinilor de a deține bunuri imobiliare în principate. Chiar dacă în mediul rural străinii pătrundeau cu greu datorită dreptului de protimis, unii dintre ei au deținut moșii obținute pe diferite căi: căsătorie, donații, cumpărarea în urma scoaterii la licitație datorită datoriilor etc¹⁰.

În mediul urban situația era diferită. În 1835–1836, în Adunarea obștească a Țării Românești s-a hotărât că oricine are voie să cumpere case în Brăila, dacă va da mai întâi un înscris prin care se supunea tuturor legilor românești¹¹. Urmând exemplul Brăilei, și locuitorii din Turnu Severin căpătau dreptul să cumpere imobile¹². Locuitorii din Galați aveau și ei dreptul, la rândul lor, să construiască magazine pentru depozitarea mărfurilor încă din 1840¹³. Cei mai mulți comercianți străini din Brăila și Galați aveau bunuri imobiliare. Era cazul familiei Pedemonte, care deținea case în ambele orașe-porturi. Afacerile anuale ale acesteia se ridicau la suma de 14 milioane piaștri¹⁴, o avere considerabilă pentru acele vremuri. În ciuda succesului financiar, Francesco Pedemonte locuia în condiții modeste. Bartolomeo

⁶ Vezi Strambio către Apostol Arsachi, MAE, Arhiva istorică, vol. 7, f. 28, 38. Vezi anexa nr. 1.

⁷ Vezi în acest sens raportul viceconsulului Brunenghi către Ion Ghica în anexa nr. 5.

⁸ Vezi Jean D. Condurachi, *op. cit.*, p. 68–72.

⁹ Vezi Stela Mărieș, *Proprietatea imobiliară a supușilor străini din Moldova*, și urm., p. 1674–1675.

¹⁰ *Ibidem*, p. 1676–1677.

¹¹ Modelul înscrisului era următorul: „mai jos iscălitul stăpânul casei sau al locului ce este în orașul Brăila mă supun atât eu cât și proprietatea mea tuturor pravelor pământești”, *Analele Parlamentare ale României*, t. IV, partea I, București, 1895, p. 18.

¹² *Ibidem*, p. 48.

¹³ Vezi Constantin Ardeleanu, *Alcune notizie riguardanti la navigazione e il commercio degli stati italiani preunitari alla foce del Danubio (1829–1856)*, în *L'Italia e l'Europa centro-orientale attraverso i secoli*, editori Cristian Luca, Gianluca Massi și Andrea Piccardi, Brăila, Museo di Braila, Editura Istros, 2004, p. 393.

¹⁴ Vezi Bartolomeo Geymet către Ministerul de Externe al Sardiniei (MES), Galați, 1 iulie 1841, în *Documente privitoare la legăturile economice dintre Principatele române și Regatul Sardiniei*, București, 1941, p. 77.

Geymet, consulul sard din Galați, nota în 1841: „Acești Pedemonte care sunt aici de nouă ani... au amânat mereu să-și construiască o casă [nouă] s-au mulțumit să lărgească localul unde stau... cu încă patru camere”¹⁵. Iar în altă parte scria: „acești Pedemonte al căror personal este compus din 6 persoane și cinci servitori au două case: una la Galați și alta la Brăila. În 1839 cheltuielile pentru amândouă s-au ridicat la 79.000 piaștri... Ei o duc bine, dar nu fac risipă”¹⁶. Despre casele ce aparțineau italienilor stau mărturie și documentele referitoare la falimente, unde erau înscrise toate proprietățile debitorului. Giovanni Fanciotti, care a dat faliment ca și Pedemonte în 1847, poseda o casă în Galați și magazine în Galați și Brăila. Unii dintre italieni aveau și pământ luat în arendă. Era cazul lui Angelo Pedemonte, amintit în 1860 ca posesor de moșie în Bârlad¹⁷, iar Antonio Tesio avea pământ în arendă lângă Iași¹⁸.

Străinii se bucurau și de privilegiul juridice, însă autoritățile române din ambele principate au încercat să stăvilească tendințele consulilor de a-și scoate conaționali de sub incidența legilor țării. Regulamentul organic a desființat instanțele speciale pentru străini – Departamentul pentru Străinile pricini¹⁹, isprăvnicatele și starostiile străinilor²⁰ – specificând că toate pricinile dintre străini și români aveau să fie judecate de instanțele țării după legile țării²¹, realitate ce nu se întâlnea în lumea otomană²². Dacă prezența consulului era necesară în procesele dintre străini și români, nu era obligatorie în timpul deciziilor judecătorești. Consulii au încercat să abuzeze și să se amestece în hotărârile instanțelor, ceea ce a dus la apariția unor conflicte între aceștia și autoritățile române²³.

¹⁵ Adolfo Castellinard către MES, Galați, 7 ianuarie 1841, în *Ibidem*, p. 69.

¹⁶ Geymet către MES, Galați, 7 ianuarie 1841, în *Ibidem*, p. 67.

¹⁷ *Ibidem*, p. 64.

¹⁸ Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), microfilme Italia, rola 7, c. 745.

¹⁹ Înființat în Moldova încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în Țara Rămânească – în 1812.

²⁰ În art. 239 al Regulamentului Valahiei și 297 în cel al Moldovei se specifica: „Toți locuitorii prințatului sunt supuși fără deosebire a se judeca la judecătoriile ce s-au întocmit; asemenea și toți străinii ce se află sub ocrotirea vericăreia puteri pentru prigonirile ce vor avea cu pământeni”. Vezi *Regulamentele organice ale Valahiei și Moldovei*, vol. I, București, 1944, p. 109, 318.

²¹ De reținut că în codurile de legi de la începutul secolului al XIX-lea se specifica judecarea străinilor după legile țării, vezi Codul Calimach, art. 46; în Regulamentul organic al Valahiei se specifica la art. 241 ca pricinile politice să fie judecate după condica principatului din 1818 – Condica lui Caragea –, iar cele comerciale după Condica de comerț a Franței. Vezi *ibidem*, p. 109.

²² Litigiile dintre străini și otomani erau judecate de cadii, în prezența dragomanului consulatelor de care depindea străinul. Cele comerciale erau judecate de tribunalele comerciale mixte, constituite din trei indigeni și doi străini – aleși dintre conaționali străinului. În 1847, 1848, 1860 s-au înființat astfel de tribunale la Constantinopol și în alte orașe. Vezi Stela Mărieș, *Supușii străini în Moldova în perioada 1781–1862*, și urm., p. 24.

²³ În fapt, în problema jurisdicției consulare Poarta a sprijinit punctul de vedere al principatelor. În ședința din 25 martie 1856 a Congresului de la Paris, plenipotențiarul turc a cerut abolirea jurisdicției consulare în Imperiul Otoman. Vezi Stela Mărieș, *Abolirea jurisdicției consulare în România...*, și urm., nota 21, p. 9.

De reținut că deși starostiile trebuiau să fie desființate, în realitate au continuat să funcționeze. Cei mai numeroși staroști se găseau în Moldova. Astfel Austria avea reprezentanți în Bârlad, Botoșani, Fălticeni, Focșani, Dorohoi, Hârlău, Piatra, Bacău, Roman, Tecuci, Vaslui, Huși; Anglia în Botoșani etc.²⁴. A existat și din partea Sardiniei o astfel de inițiativă. Nu stă mărturie în acest sens, scrisoarea lui Nicola Auro, fost funcționar al Consulatului sard din Galați, care în 1850, îi solicita lui Mathieu să-l recunoască staroste al sarzilor din Focșani²⁵. Existau și cazuri când staroștii erau de altă naționalitate decât cea a locuitorilor pe care îi protejau, ceea ce măsura haosul administrativ și juridic. Era cazul lui Cesare Scotto din Botoșani, supus sard, care era staroste al Angliei și al Franței, iar în cazul unui conflict între cetățenii ambelor puteri ar fi fost pus în dificultate. Oricum, Scotto se afla în serviciul celor două puteri fără a fi primit încuviințarea din partea Consulatului sard din Galați²⁶.

Falimentele negustorilor italieni erau discutate și declarate de tribunalele de comerț din Galați, Brăila, București. Celebre printre membrii comunității comerciale italiene din orașele-porturi dunărene Galați și Brăila au fost falimentele firmelor Pedemonte și Giovanni Fanciotti, din anii 1847–1848. Dacă în primul caz, urmașii lui Francesco Pedemonte au refuzat orice amestec al autorităților române în procedura de declarare a falimentului, consulul Mathieu remarcându-se prin perseverența prin care a încercat să eludeze legile Moldovei, cel de-al doilea caz s-a rezolvat pe cale amiabilă, creditorii înțelegându-se cu Fanciotti pentru plata treptată a datoriilor²⁷.

Moștenirile italienilor erau atent urmărite de consuli, care nu agreau amestecul nici unei puteri în problemele juridice ale conaționalilor lor. Astfel, în 1848, Giovanni Sonna din București a murit, iar consulul britanic, Robert Gilmour Colquhoun, care avea sub oblăduirea sa și supușii sarzi din capitala Țării Românești, în loc să anunțe Consulatul sard din Galați s-a amestecat în procedurile juridice. Mathieu a reacționat rapid și l-a trimis la București pe Bernardo Corradi, cu instrucțiuni precise pentru a rezolva chestiunea. Corradi trebuia să recupereze actul de naștere al decedatului, să deschidă corespondența răposatului, să facă inventarul bunurilor acestuia și să cerceteze ce legături existau între el și firmele franceze, care solicitau plata datoriilor, să trimită copia certificatului de căsătorie și eventualul testament²⁸. La moartea lui Carlo Barozzi, doctor din Focșani, averea acestuia, care se ridica la 9.000–10.000 ducați, era cerută de așa-zisa soție a

²⁴ Vezi Ioan. C. Filitti, *Principatele române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentele organice*, București, 1934, p. 193.

²⁵ Nicola Auro către Mathieu, Brăila, 21 aprilie 1850. ANIC, microfilme Italia, rola, 4, c. 770–771. Vezi anexa nr. 2.

²⁶ Castellinard către Sollaro della Margherita, Galați, 29 iulie 1844, ANIC, microfilme fond Italia, rola 3, c. 93.

²⁷ ANIC, fond Ministerul Justiției Civile, dos. 229/1848, f. 1–2.

²⁸ Mathieu către Corradi, Galați, 26 noiembrie 1848, ANIC, microfilme fond Italia, rola 4, c. 875–877.

italianului. Mathieu aflase că nu era soția sa legitimă și îi cerea lui Nicola Auro să cerceteze dedesubturile acestei întortocheate succesiuni²⁹. O altă succesiune care a iscat neînțelegeri a fost cea a doctorului G. Caramelli, care a murit la Bârlad în primăvara lui 1865. Avera sa era impresionantă și nu avea moștenitori. Avusese în posesie moșia Glăvănești plus mai multe acareturi, obiecte prețioase și bani. Deși consulul italian din Galați îi scrisese prefectului de Tecuci, acesta nu-i dădea un răspuns clar. Problemele au continuat întreaga vară a anului 1865³⁰. Paralel cu negustorii și cu liberii profesioniști, existau în Principate și italieni săraci, care veniseră să-și facă un rost și muriseră fără a face avere. Era cazul lui Angelo Corvato, care a murit în 1867, lăsând în urma sa numai „un ceasornic de argint cu lanț de bronz, șase piese, una de 10 bani și cinci de 2 bani, un carnet mic de piele neagră, vechi, și un portofel vechi”³¹.

Italianii din principate aveau deseori conflicte cu autoritățile române, iar consulatele încercau să-i scoată de sub incidența legilor țării. Amintim cazul lui Vincenzo Fanciotti, sard stabilit temporar la Brăila, iar apoi definitiv la Galați. În 1850, toți locuitorii Brăilei erau datori să ofere locuință ofițerilor ruși, care sosiseră încă din 1848 în principate. Fanciotti, împreună cu alt conațional, negustorul Dandoria, au protestat împotriva acestui abuz. Consulul Mathieu, iritat, a încercat să apere drepturile compatrioților săi. Un caz deosebit a fost cel din 1844, în care un supus sard, Domenico Bernato a fost arestat de autoritățile române pentru că făcuse contrabandă cu lipitori. A fost prins pe drumul de la Craiova la București, iar autoritățile române aveau informații că făcea acest tip de contrabandă de mai mult timp³². Consulul britanic din București l-a înștiințat pe cel sard din Galați, Castellinard, care l-a trimis la București pe avocatul Salina pentru a rezolva cazul. Instrucțiunile acestuia erau: să-l contacteze pe Robert Gilmour Colquhoun pentru a decide ce era de făcut, să ceară sfaturile consulilor I.N. Dașkov și Kasimir von Timoni, să se intereseze dacă legile țării prevedeau alungarea unui străin pentru posesie de lipitori, să-l vadă pe episcopul Giuseppe Maria Molajoni. După o întrevedere neplăcută cu domnul Gheorghe Bibescu, care l-a acuzat că apără contrabandiști, Salina a încercat să demonstreze nevinovăția acuzatului. S-a dus la Craiova, a cumpărat lipitori de pe drum, s-a oprit la un han unde a încercat să le vândă și s-a lăsat arestat, fără a-și declina identitatea. A doua zi dimineată a fost eliberat, iar marfa i-a fost restituită cu o lipsă de câteva kilograme. A demonstrat prin acest gest extrem că exista un comerț cu lipitori ce se practica la lumina zilei, iar autoritățile care erau puse a aplica legile țării erau corupte.

²⁹ Mathieu către MAE – Sardinia, ANIC, microfilme fond Italia, rola 4, c. 718, 724.

³⁰ Vignale din Galați către prefectul județului Tecuci, 1/13 iulie 1865, ANIC, Ministerul de Interne, dos. 305/1865, f. 27.

³¹ Prefectul de Râmnicul Sărat către Ministerul de Interne, 6 februarie 1869, ANIC, fond Ministerul de Interne, dos. 42/1869, f. 3.

³² Vezi anexele nr. 3 și 4.

Problema limitării, lichidării jurisdicției consulare a fost o preocupare în activitatea conducătorilor celor două principate și o chestiune esențială a agendei diplomatice a lui Alexandru Ioan Cuza. În timpul său au fost adoptate măsuri care au îngrădit treptat puterea consulatelor: interzicerea dragomanului consulatelor la deliberările judecătorești, judecarea falimentelor supușilor străini care aveau creditori români de către instanțele autohtone etc. Prin introducerea Codului penal, a Codului civil s-a dat o lovitură definitivă acestei jurisdicții excepționale³³. Finalul ei va fi însă consemnat odată cu dobândirea independenței naționale.

O problemă aparte o constituie împământenirea. În Evul Mediu nu au existat prevederi privitoare la acordarea împământenirii. Conform vechiului drept românesc străinii nu puteau purta titluri de noblete și nici să fie numiți în funcții. Însă voința atotputernică a domnitorului a făcut ca numeroși străini să capete titluri de boierie, fie datorită averii, fie a serviciilor aduse țării. Astfel, dacă străinul era căsătorit cu o pământeancă, se stabilea în țară, posedea proprietăți și devenea boier, el și urmașii lui erau considerați pământeni³⁴. În spațiul românesc împământenirea a început să fie reglementată odată cu Regulamentele organice. Recent, o serie de studii au conturat, din perspectivă comparativă, acordarea cetățeniei în spațiul românesc. Nu este intenția noastră de a analiza subiectul, ne vom opri numai la câteva aspecte esențiale pentru a înțelege mai bine situația italienilor care se stabileau în principate și cereau împământenirea³⁵.

După cum se cunoaște din literatura de specialitate, în lumea occidentală calitatea de cetățean, ca locuitor al unui stat național, a început să fie definită odată cu Revoluția franceză. Rogers Brubaker arată că Revoluția franceză a proclamat egalitatea cetățenilor în fața legii, a spulberat „mediatorii” – autoritatea seniorială, breslele, corporațiile medievale – dintre locuitori și stat, permițând un control direct al statului în domeniul fiscal, în cel militar etc³⁶. În principate, împământenirea a fost „codificată” în Regulamentele organice, iar odată cu definirea instituțiilor moderne a devenit o preocupare a clasei politice românești, care a început să dezbată condițiile de acordare a acestui statut.

De remarcat că numai Regulamentul organic al Țării Românești conținea prevederi referitoare la împământenire. În articolul 379 se preciza că, pentru împământenire, candidatul trebuia să fie creștin și să justifice cu documente averea sau profesia prin care avea să devină folositor noii sale patrii. După îndeplinirea acestor două condiții și pe baza recomandării date de Adunarea obștească străinul

³³ Vezi Stela Mărieș, *Abolirea jurisdicției consulare în România...*, și urm., p. 15.

³⁴ Vezi Jean D. Condurachi, *op. cit.*, p. 42; Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 196.

³⁵ Vezi Constantin Iordachi, *The Unyielding Boundaries of Citizenship: The emancipation of non-citizen in Rumania, 1866–1918*, în „European Review of History”, Abingdon, Oxfordshire, 2, 2001, p. 25–54; Silvana Rachieru, *Invented identities – case study: the ottoman citizenship*, în „Southeastern Europe”, Pittsburg, 29, 2002, p. 85–92.

³⁶ Vezi Rogers Brubaker, *Citizenship and nationhood in France and Germany*, Harvard, 1992, p. 49.

dobândea dreptul de a cumpăra „orice acareturi va voi”, iar după zece ani de locuire permanentă în țară, în care nu trebuia să încalce legile și să aibă „purtări cinstite, i se va da document de naturalizație după toate formele cerute și atunci se va înscrie între pământeni statului și va dobândi toate acele drepturi politicești câte au și cei adevărați pământeni, întrebuintându-se și de către domn în slujbe de ale țării pentru care va fi destoinic”. Dacă străinul se căsătorea cu o nobilă din țară, stagiul de 10 ani se micșora la șapte³⁷. Pentru Moldova, în 1834 s-a adoptat „dritul împământenirii”. Nu existau deosebiri între prevederile de împământenire dintre cele două principate. În legea din Moldova se specifica însă limpede că pentru a fi pământean nu era de ajuns numai căsătoria cu o nobilă din țară, esențiale fiind celelalte condiții impuse, iar legea nu era retroactivă.

Ceea ce trebuie remarcat la aceste prime norme de împământenire este condiția privitoare la religia candidatului, trebuia să fie creștin³⁸, și preeminența lui *jus soli* asupra lui *jus sanguinis*. Practic nu existau condiții de împământenire referitoare la părinții candidatului, esențiale fiind cele referitoare la „utilitatea” acestuia în viața economică, socială a principatului și stabilirea a cel puțin șapte ani și cel mult zece ani în țară.

Au existat cazuri de refuz din partea Adunării obștești de a acorda naturalizarea. Amintim numai cazul lui Ioan Roset și al fiilor săi din Moldova, cărora li s-a refuzat împământenirea „negăsindu-se a fi de folos statului”³⁹. În 1840 membrii Adunării obștești ai Țării Românești au cerut să se alcătuiască un proiect despre *Naturalizația mică și mare*: „Obșteasca Adunare, luând îndeaproape băgare de seamă coprinderea articolului 379 din Regulamentul organic și chibzuind că este foarte împiedicător pentru străini ce ar voi a se naturaliza, fiind sorocirea foarte lungă, iar pe de altă parte străinii dobândind pământenia se socotesc a avea toate drepturile, au chibzuit ca să roage pe Înălțimea Voastră să binevoiți a porunci să se alcătuiască un proiect despre Naturalizația Mică și Mare, fără a putea străinii să dobândească și dreptul de alegător și de a fi ales deputat; numai slujbe publice”⁴⁰. După șapte ani proiectul a fost elaborat. Se prevedea ca naturalizarea mică să dea dreptul de a fi proprietar de bunuri imobiliare, de a „fi cinstit cu rangurile țării după ale sale merite”, de a fi funcționar al statului și de a pretinde pensie, de a fi alegător și de a fi ales în sfaturile orășenești. Naturalizarea mare dădea dreptul de a alege și a fi ales în Adunarea obștească. Ultima se dobândea numai de către fiii acelora dintre străini care dobândiseră naturalizarea mică sau de către cei născuți în țară din mamă româncă. Dacă în Constituția franceză din 1791 se făcea distincția între cetățenii francezi și cetățenii activi, ultimii fiind cei care aveau drepturi politice,

³⁷ Vezi *Regulamentele organice ale Valahiei și Moldovei*, și urm., p. 131.

³⁸ De remarcat că în vechiul drept românesc numai creștinii puteau depune mărturie, căsătoriile dintre creștini și necreștini fiind interzise. Vezi Jean D. Condurachi, *op. cit.*, p. 65.

³⁹ *Analele Parlamentare ale României*, t. VIII, partea I, București, 1897, p. 9.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 587–588.

aceeași idee apare formulată în Regulamentul organic al Țării Românești, pentru a fi mai bine definită abia în 1847, când se făcea distincția între naturalizarea mare și cea mică. Observăm însă o deosebire între Codul civil napoleonian și proiectul de lege din 1847 din Țara Românească. Dacă în Franța cetățenia era acordată automat celor născuți pe teritoriul francez din tată francez⁴¹, în Țara Românească cetățenia era acordată automat celor născuți pe pământ românesc din mamă româncă⁴².

În timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, problema acordării naturalizării a fost discutată în Adunarea legislativă, elaborându-se proiecte care au stat la baza alcătuirii Codului civil. Unul dintre proiecte era alcătuit de Ministerul Finanțelor și se numea: *Dispoziție de procedare pentru supușii străini care doresc a se împământeni cu drept de mică naturalizare*. În aceste dispoziții erau specificate etapele pe care trebuia să le parcurgă un străin pentru a primi naturalizarea mică: mai întâi trebuia să se înscrie în cancelaria Prefecturii sau subprefecturii unde locuia și să dea o declarație despre naționalitatea sa, religie, vârstă, perioada de când se afla statornicit în țară, locul nașterii, profesia, protecția; depunea, de asemenea, și un certificat din partea celor mai onorabili locuitori, pentru a atesta bunele purtări și respectarea legilor țării; depunea la consulatul de care aparținea o declarație prin care renunța la cetățenia țării sale și în care menționa că respectă legile țării sale în materie de emigrație. Dacă reprezentatul consular nu răspundea pozitiv acestei cereri în decursul a șase luni, atunci cererea sa de naturalizare era respinsă de autoritățile române⁴³.

În arhive este păstrat și un alt proiect: *Proiect de lege pentru drepturile civile ale străinilor și pentru naturalizația lor în Principatele Unite*. Nu este datat, dar se presupune că a fost elaborat înainte de Codul civil. În prima parte erau precizate *Drepturile civile ale străinilor*. Printre altele, se menționa egalitatea de drepturi civile dintre români și străini; era subliniat rolul tribunalelor române față de copiii orfani ai străinilor; supunerea străinilor față de legile țării în materie de moșteniri, testamente, falimente – toate acestea numai în cazul averilor deținute în țară; supunerea străinilor față de legile țării în materie de drept penal; capacitatea civilă personală a străinilor era reglementată după legile țării lor; la articolul 10 se menționa: „orice individ născut în Principate din părinți străini este considerat român dacă rezidă în Principate. Asemenea se consideră ca român și acela care va fi născut din părinți români în țară străină”. În a doua parte a proiectului erau definite legile naturalizării, menținându-se cele două naturalizări, cea mică și cea mare. „Naturalizarea mică dă drepturi simple cetățenești, precum de a fi alegător și eligibil municipal, de a putea dobândi funcții subalterne în administrație, de a fi

⁴¹ Vezi Rogers Brubaker, *op. cit.*, p. 87.

⁴² *Analele Parlamentare ale României*, t. XIV, partea I, București, 1905, p. 119. Mai mult, în același proiect de lege se specifica acordarea automată a micii naturalizări moldovenilor care se stabileau în Țara Românească, fără a mai fi îndeplinite și alte condiții.

⁴³ Biblioteca Națională, fond Saint Georges, dos. LXVIII/2.

primit în armată⁴⁴. Naturalizarea mare dă drepturi politice, precum de a fi eligibil în categoriile electorale pentru adunarea legislativă, de a fi ministru, judecător și procuror. *Art. 12.* Tot străinul care va veni din nou în principate și va voi să dobândească naturalizarea mică, va fi dator să se adreseze către Tribunalul locului unde voiește să-și așeze domiciliul și să ceară a fi înscris într-o condică specială. De la data acestei declarații străinul va fi dator să reside cinci ani în țară. La expirarea acestui termen străinul va fi dator să se arate la Tribunal cu dovezi că a rezidat în țară și că în acest interval n-a fost sub nici o protecție străină. Pe temeiul acestor dovezi tribunalul va înștiința pe Ministrul Justiției, care va da străinului carte de naturalizație mică. *Art. 14.* Naturalizația mare nu se poate da decât numai cu încuviințarea Adunărilor legislative și prin carte domnească. *Art. 15.* Naturalizația mare nu se poate acorda decât numai după o rezidență de zece ani întregi în Principate și acelor străini numai care în acest interval nu vor fi fost sub vreo protecție străină⁴⁵.

În Codul civil, promulgat la 4 decembrie 1864, nu se mai facea diferențierea între naturalizarea mică și mare. La articolul 8 se preciza că orice individ născut și crescut în România „și care nu se va fi bucurat de o protecție străină va putea reclama calitatea de român în cursul unui an de la majorat”. Se menționa că străinul urma să ceară domnului naturalizarea, arătând averea, profesia, dorința de a-și stabili domiciliul în România. După o locuire de zece ani și dacă se dovedea folositor, Adunarea, la inițiativa domnului și la sfatul Consiliului de Stat, îi acorda naturalizarea, care era sancționată și promulgată de domn⁴⁶.

În Legea fundamentală a statului din 1866, se prevedea că împământinirea putea fi acordată numai străinilor de rit creștin⁴⁷, prevedere care a fost modificată în 1879, la presiunea marilor puteri, ce condiționau recunoșterea independenței de stat a României de modificarea constituției din 1866.

Din prevederile legilor privind naturalizarea observăm că lipsesc referirile privitoare la *jus sanguinis*. Naturalizarea străinilor era condiționată de religia creștină – până în 1879 – și de utilitatea străinilor. Mai mult, dacă străinii aduceau servicii deosebite noii patrii, stagiul de zece ani era redus: „va putea fi dispensat de stagiul de zece ani străinul care ar fi adus în țară o industrie, invențiuni utile sau talente distinse sau care ar fi format în țară stabilimente mari de comerț sau de industrie”⁴⁸. Astfel, în 1863, înainte de promulgarea Codului civil, a primit cetățenia română pentru merite deosebite

⁴⁴ De menționat că în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza au existat în armata română ofițeri străini: 12 unguri, 9 evrei, 4 armeni, 3 germani, 3 ruși, 2 greci, 1 polonez, 1 italian. Vezi Biblioteca Academiei Române (BAR), Arhiva Cuza vodă, mapa X, f. 166.

⁴⁵ Ministerul Afacerilor Externe (MAE), Arhiva istorică, vol. 118, f. 39–42.

⁴⁶ Vezi Constantin Hamangiu, *Codul general al României*, vol. I, București, 1907, p. 23.

⁴⁷ Vezi *Constituțiunea și legea electorală făcută sub Carol I domnul românilor*, București, 1866, p. 14.

⁴⁸ Constantin Hamangiu, *op. cit.*, p. 26.

Giovenalle Veggezzi Ruscalla⁴⁹. Alături de acesta au mai primit în 1866 cetățenia română o pleiadă de personalități ale vieții culturale și politice franceze, care au sprijinit cauza română⁵⁰.

În timpul domniei lui Al. Ioan Cuza naturalizările străinilor au devenit numeroase. Numai în anul 1861 au renunțat la protecția lor: 418 austrieci, 22 greci, 6 prusaci, 4 francezi, 4 britanici, 2 italieni, 2 sârbi, 1 rus⁵¹. Din păcate, în arhive se păstrează puține cereri de naturalizare aparținând italienilor⁵², însă presupunem că au fost mai multe, pentru că o parte dintre ei s-au căsătorit cu românce (Angelo Pedemonte, Antonio Tesio, Giacomo Morandi) și sunt menționați ca posesori de bunuri imobiliare, chiar arendași în mediul rural, lucru interzis străinilor de legile române. Unii dintre italieni au câpătat titluri de boierie. Este cazul lui Mario Pietro Cugino, care a fost numit de Mihail Sturdza, căminar⁵³, iar Giovanni Inglesi era în 1850, serdar⁵⁴. De remarcat că în 1864 s-a constituit și o Comisie de indigenat, condusă inițial de Christian Tell⁵⁵.

În 1866 a existat o inițiativă din partea guvernului român de a se amesteca în problemele legate de căsătoria, nașterea, decesele străinilor. Se dorea scoaterea acestora de sub jurisdicția consulară și supravegherea lor de către autoritățile române. Astfel, la 22 mai 1867, Ion C. Brătianu trimitea o circulară Ministerului Afacerilor Externe în care se menționa: „nașterile străinilor trebuie declarate. Sunt unele legi la care trebuie să se supună... În ceea ce privește actele stării civile, legiuitorul bazat pe maxima de jurisprudență *locus regit actum*, maximă adoptată și publicată în toate țările se pronunță pentru: orice persoană care asistă la o naștere și nu o declară se va pedepsi cu închisoarea, o căsătorie care nu a fost făcută înaintea ofițerului stării civile se poate ataca de ministerul public”⁵⁶. Este de la sine înțeles că reprezentanții puterilor străine

⁴⁹ În arhivele Ministerului Afacerilor Externe, Arhiva istorică, vol. 120, f. 260, se păstrează decretul prin care filoromânul este declarat cetățean român: „Prenant en juste considération les services rendus à la cause roumaine par Monseigneur le chevalier Veggezzi Ruscalla dont les nombreux écrits témoignent de vives sympathies à l'égard de ces principautés, l'assemblée législative de Roumanie dans sa séance du 23 février de l'année courante a cru devoir octroyer à cet ami des roumains le titre de citoyen roumain avec les droits attachés à la grande naturalisation”. Vezi și Teodor Onciulescu, *Giovenalle Veggezzi Ruscalla e i romeni*, în „Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana in Roma”, Roma, 9, 1940, p. 351–445.

⁵⁰ Vezi Dan Berindei, *Acordarea cetățeniei române unor personalități franceze în 1866*, în *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu*, București, Editura Universității, 2000, p. 709–721.

⁵¹ ANIC, fond Ministerul de Interne, dos. 558/1862, f. 5.

⁵² Vezi anexa nr. 9.

⁵³ Vezi Dimitrie Bodin, *Din viața și faptele căminarului Mario Pietro Cugino*, în „Revista istorică română”, București, nr. 1–4, 1937, p. 40–43.

⁵⁴ Vezi Paul Păltănea, *Istoria orașului Galați*, vol. II, Editura Porto-Franco, Galați, 1995, p. 14.

⁵⁵ Membrii comisiei au fost: Nae Dobriceanu (ales cu 98 de voturi), Ștefan Rusenescu (83 de voturi), Nicolae Constantin Zătreanu (86 voturi), Nicolae Lambrino (82 voturi), Ioan Cariagdi. Vezi ANIC, fond Adunarea legislativă a Țării Românești, dos. 136/1864–1865, f. 16–20.

⁵⁶ MAE, Arhiva istorică, vol. 52, f. 92.

au protestat, iar în noiembrie 1867, într-o circulară a guvernului către agențiile Angliei, Franței, Prusiei, Italiei, Rusiei, Țărilor de Jos, Greciei, se menționa: „legea va fi modificată în dispozițiile privitoare la actele stării civile a străinilor pentru a se pune capăt plângerilor”⁵⁷. Printre protestele consulilor îl remarcăm și pe cel al lui Teccio de Bayo, reprezentantul Regatului Italiei la București, care l-a înlocuit, în 1865, pe Annibale Strambio⁵⁸.

Un capitol aparte al regimului străinilor îl reprezintă supravegherea acestora de către autoritățile statale. Odată cu secolul al XVIII-lea remarcăm preocupările divanelor din Țara Românească și Moldova pentru controlul mișcării străinilor – intrarea, ieșirea din țară, mobilitatea în interiorul țării. Un eveniment deosebit l-a marcat înființarea, în timpul domniei lui Alexandru Suțu în Țara Românească (1818–1821), a Casei de Priveghere, care avea și atribuții în controlul circulației străinilor pe teritoriul principatului.

Măsuri restrictive au fost impuse odată cu instaurarea regimului regulamentar, din cauza mișcărilor de populație datorate evenimentelor politice din epocă. Ne referim, în special, la pătrunderea masivă a evreilor în Moldova, în timpul domniei lui Mihail Sturdza, la măsurile luate pentru a preîntâmpina pătrunderea emigranților politici în urma declanșării mișcărilor revoluționare și a revoluțiilor din deceniile patru și cinci ale secolului al XIX-lea. Din 1832, în Moldova au fost luate măsuri pentru supravegherea străinilor încă de la frontiera principatului. Consulii au fost înștiințați despre aceste măsuri prin circulara din 31 mai 1832: „le conseil administratif ayant décidé par son procès verbal du 14 mai que tout étranger de quelques part qu’il vienne aurait à se présenter à la police locale aussitôt après son arrivé en Moldavie, pour y faire viser la passeport”⁵⁹. Același lucru era valabil și pentru Țara Românească, unde erau specificate și locurile pe unde trebuiau să intre străinii în țară: Calafat, Giurgiu, Brăila, Cerneți, Turnu, Zimnicea, Călărași, Izvoarele, Bechet, Oltenița⁶⁰. Secretariatul de Stat al Țării Românești a adresat și el consulilor Rusiei, Franței, Austriei, Prusiei, Marii Britanii, în noiembrie 1833, o circulară prin care erau amintite etapele pe care străinii trebuiau să le parcurgă odată cu intrarea lor în principat: să se înfățișeze în termen de trei zile la București, la Agie sau la poliția din districtul unde mergeau, pentru a prezenta pașaportul, biletul de drum sau permisul de ședere pe care l-au obținut de la consulatul lor; proprietarii de hoteluri, hanuri trebuiau să anunțe autoritățile de străinii nou sosiți⁶¹.

La intrarea străinilor în țară aceștia erau trecuți într-un registru cu rubrici amănunțite. S-au păstrat în arhive registrele din anul 1849, care aveau următoarea

⁵⁷ *Ibidem*, f. 135.

⁵⁸ Vezi anexa nr. 6.

⁵⁹ MAE, Arhiva istorică, vol. 60, f. 44.

⁶⁰ Vezi Petru Net, Mihai Toporan, Sorin Balica, *Regimul străinilor. Repere istorice și juridice*, Constanța, 2005, p. 15.

⁶¹ MAE, Arhiva istorică, vol. 50, f. 24.

rubricație: numele și prenumele străinului, prin ce oraș a intrat, locul de unde vine, cu ce document, durata locuirii în principate, profesia, gazda, observații. Registrele sunt documente extrem de interesante, deoarece pot fi urmăriți pe săptămâni străinii intrați și ieșiți, naționalitatea lor, profesiile etc.⁶².

În 1850, guvernul Țării Românești adresa o nouă circulară consulilor, pentru a-l ajuta în depistarea străinilor care pătrunseseră în principat în urma revoluțiilor europene și care nu aveau mijloace să se întrețină. Se intenționa expulzarea acestora: „Le gouvernement valaque s’est empressée, comme vous ne l’ignorez pas Monsieur le consul, de remplir les devoirs de l’humanité et de l’hospitalité envers ses nombreux réfugiés que les événements politiques avaient forcée de chercher un asile en Valachie; les circonstances exceptionnelles qui les avaient mis dans la nécessité de s’expatrier ayant cessé, il est du devoir du gouvernement de prendre des mesures pour prévenir dans l’intérêt du bien ordre et de la tranquillité les inconvénients de la présence dans le pays d’un grand nombre d’étrangères qui ont afflué de toutes parts à la suite des événements des deux derniers années qui n’ont plus le motif pour prolonger leur séjour et dont la plupart ne peuvent justifier de moyens d’existence”⁶³. Consulii au protestat vehement împotriva acestor măsuri, inclusiv consulul sard din Galați, Mathieu, care își exprima dezaprobarea atât față de Secretariatul de Stat al Țării Românești, cât și față de premierul sard din Torino⁶⁴.

În 1851 s-a elaborat un *Proiect pentru oarecare orânduiri și reguli asupra întocmirii unor comisii pentru lămurirea supușilor străini aflați în capitală și prin județe și asupra intrării și ieșirii străinilor din țară*, care a fost aprobat la 8 martie 1852. Străinul era obligat să-și prezinte pașaportul la graniță, pentru a fi semnat de comandantul pichetului; pașaportul trebuia trecut într-un registru (numele și prenumele, vârsta, naționalitatea, profesia, locul de unde venea și unde mergea, numărul pașaportului și termenul de valabilitate); registrul era trimis de două ori pe săptămână la cârmuirea județului, iar aceasta îl trimitea mai departe la Departamentul din Lăuntru, împreună cu o listă a pasagerilor intrați și ieșiți; Departamentul din Lăuntru înștiința poliția capitalei de numărul străinilor intrați și ieșiți din țară; la 24 de ore de la sosirea în capitală, străinul era dator să se înfățișeze la poliție, de unde lua un bilet de ședere; cei care găzduiau străini erau datori a înștiința de sosirea acestora, dacă nu, erau pasibili de amendă; după ce era vizat de poliție, pașaportul era dat consulatului; după expirarea termenului de ședere, străinul trebuia să se prezinte personal pentru prelungirea acestuia, iar dacă voia să meargă în alt oraș sau localitate din țară, trebuia să aibă înscris pe pașaport noua locație⁶⁵.

Modificări în statutul străinilor, reglementarea împământenirii, urmărirea străinilor, toate acestea anunțau tendințe de consolidare a instituțiilor principatelor,

⁶² ANIC, fond Ministerul de Interne – Administrative, dos. 5–7/1849.

⁶³ MAE, Arhiva istorică, vol. 51, f. 3.

⁶⁴ Vezi anexa nr. 8.

⁶⁵ ANIC, Ministerul Afacerilor Interne – Administrative, dos. 5/1851, f. 55–57.

încercări de a-și defini locul într-un timp al modernizării europene. Erau totodată încercări de făurire a unui nou statut față de puterea suzerană și cea protectoare, ce anunțau dorința de independență statală.

TESTIMONIES ABOUT THE FOREIGNERS' STATUS
IN THE PRINCIPALITIES:
THE CASE OF ITALIANS (1834–1876)

(Abstract)

This article intended to portray the changes occurred in the Foreigners' status in the Romanian Principalities between 1834 and 1876. During this period, Foreigners faced a decaying economic and juridical status, restrictive nationality rules, and a strict policy with respect to the movement of people. Those changes were part of the modernizing process in the Romanian Principalities. All these issues were discussed here above in the case of the Italian immigrants in the Romanian Principalities, trying to depict their real situation.

ANEXA NR. 1

Bucarest, 12 avril 1862

[Strambio către Apostol Arsachi]

Relativement à l'impôt des ponts et chaussée qui a fait le sujet de votre note du 17/29 mars dernier no. 756 et de celle que j'ai eu l'honneur de vous adresser le 19/31 mars du dit mois sous le numéro 540, j'ai du reconnaître postérieurement qu'il serait utile de faire disparaître toute incertitude qui pourrait exister sur la quotité de cette taxe, qui dans le principe n'était que de 12 piastres et qui se trouve portée dans votre note à 14 piastres.

Je ne doute pas d'ailleurs que la perception de cette taxe n'aurait pas d'effet rétroactif et qu'elle n'aurait lieu que depuis le 1 juillet 1861, époque qui a été indiquée dans votre note précitée. Si par erreur les agents du fisc avaient prélevé cet impôt depuis plus longtemps, ainsi que l'on m'a fait supposer, je veux espérer que des ordres seront donnés pour que les paiements anticipés qui auront été faits par mes nationaux soient imputés sur les trimestres subséquents.

Je vous prie d'agréer Monseigneur le Ministre l'assurance de ma haute considération

ANEXA NR. 2

Ibraila, il 20 aprile 1850

[Nicola Auro către Francesco Mathieu, consulul sard din Galați]

Illustrissimo Signore,

Sino dal 1840 essendo il sottoscritto continuamente stato nel servizio del consolato di S[ua]M[ae]stà Re di Sardegna qual dragomano e siccome ora i miei particolari interessi non mi permettono più a continuare nel detto servizio. E perciò che nell'attestare a Sua Signoria Illustrissima ed al paterno governo della predata Sua Maestà la mia viva, sincera riconoscenza e rispettosa gratitudine dell'onore che mi ha fatto per tale servizio con grandissima sua affezione, deve pregarla ora di voler dispensarlo di tale carica atteso li interessi suddetti, ma siccome pero quanti miei interessi trovarsi molte vicinanze di Foksciani, motivo per cui dovra naturalmente colla famiglia cola stabilirsi.

L'affezione e l'amore che senti nel mio cuore pel servizio del prelodato Reggio governo, mi intima supplica umilmente la Signoria Sua Illustrissima voler mi degnare accordargli, se è possibile, il titolo onorario di Staroste, ossia Agente Consolare in questa città di Foksciani sia pure senza alcuna paga, poiche d'altronde come è noto anche in questa città ci sono molti sudditi di Sua Maestà che fanno operazioni di commercio ed anzi alcuni di questi sono ivi stabiliti di maniera che sarebbe utile la presenza d'un Agente Consolare, come di fatti tutti gli altri consolati ne hanno, per protezione e sollecitare gli affari che possono aver quest'esteri colli indigeni.

ANIC, microfilme fond Italia, rola 4, c. 770–771.

ANEXA NR. 3

[1844]

[Robert Gilmour Colquhoun către Adolfo Castellinard]

J'ai l'honneur de vous envoyer un requête d'un sujet sarde Domenico Bernato aussitôt que j'ai reçue je me suis rendu chez le grand Vornik Mr. Stirbey qui connaissait déjà l'affaire. Il m'a dit que le Bernardo était connu comme faisant partie d'une bande de contrebandiers en sangsues et qu'on l'avait arrêtée en début ; ayant caché au fond de la voiture des sangsues. Mr. Stirbey m'a dit que le gouvernement est résolu du faire répond un négoce qui est défunt dans le pays mais qu'on n'a pas voulu confisquer la marchandise en question à condition que le Sieur Bernato sortis

du pays. Je lui ai répondu que je ne pouvais pas prendre sur moi de m'ingérer à votre connaissance et que je vous prierais de venir ici vous-même pour prendre les mesures que vous jugerez à propos [...]

ANIC, microfilme fond Italia, rola 4, c. 130–131.

ANEXA NR. 4

Copie de lettre [de Castellinard] adressée à M le Vornik Stirbey, le 25 septembre 1844, no. 1370 à Bucarest

Le consul général d'Angleterre ayant eu la bonté de me prévenir que les autorités locales de Craiova y étaient permis d'arrêter le sujet sarde Dominique Bernato muni de passeport en toute règle sous l'unique prétexte qu'il était porteur de sangsues qu'il transportait effectivement à Bucharest; dans l'impossibilité d'aller moi même, comme je l'avais désiré, j'ai chargé Mr. Avocat Salina, chancelier de la consulat, porteur de la présente, de me représenter en tout et partout et de réclamer Mr. Le Grand Vornik votre appui contre une infraction si flagrante des traités existant, qui circoncent une pleine et entière liberté de commerce aux sujet de Roi mon Auguste Maître dans toute l'empire ottoman pour toutes les articles sans exception provenant du sol ou de l'industrie fort que les sujets sardes veuillant eu faire le commerce dans l'intérieur et qui à cet effet ont aboli toute sorte de permission au teskerets d'un district à l'autre [...]

[Salina către Castellinard și Colquhoun]

Je me suis présenté hier au Grand Vornik pour obtenir tout simplement la révocation de l'exil du susdite; je ne vous dire pas Mr. le chevalier quel a été tout d'abord mon étonnement en voyant Mr. Stirbey entrer lui même dans une salle d'attendre où se trouvaient d'autres individus tout à fait étrangères à l'affaire pour laquelle il avait bien voulu m'accorder une audience, au lieu de me faire entrer dans son cabinet particulier, d'autant plus qu'il s'agissait de dire un fait qui aurait per moment une vive dissuasion à laquelle ne devrait pas assister des temoins tels que les messieurs qui se trouvaient present au moment d'apparition de Mr. Stirbey et qui n'ont pas la delicatesse de se retire... Prévenu comme il s'était de l'affaire dont j'allais lui parler il s'est empressé de rejoindre aux compliments et me dit que le sujet sarde est un contrebandier des sangsues, il a été attrapé en flagrante délit et il font absolument qu'il quitté le pays. Il continue: je connais Mr. Castellinard comme un homme trop d'honneur pour qu'il puisse soutenir la cause d'un contrebandier et favoriser la fronde qui des étrangères faire dans ce pays [...]

ANIC, microfilme fond Italia, rola 3, c. 157–158.

Copie după nota Secretariatului de Stat al Țării Românești adresată Consulatului sard din Galați, în data de 16/28 octombrie 1844:

C'est avec le plus grande attention que la soussigné Secrétaire d'État de la Principauté de Valachie à la note que l'honorable consulat de Sa Majesté le Roi de la Sardaigne a bien voulu lui adresser en date du 10 octobre courant no. 1387, touchant l'arrestation du Dominique Bernato sujet sarde par les autorités Valaques de Craiova au moment où se rendait à Bucarest avec une certaine quantité des sangsues. Désireux de se procurer tous les renseignements nécessaires à cet égard, afin de connaître les motifs qui ont pu donner lieu à une pareille démarche et par conséquent aux plaintes fortement fomentées de l'honorable consulat, le soussigné a dû se livrer à ces investigations les plus détaillées et se trouve aujourd'hui même de porter à sa connaissance, que les besoins du pays ayant réclamé impérieusement la prohibition du commerce des sangsues. Le gouvernement valaque, qui d'ailleurs jouit d'une administration intérieure indépendante, comme monseigneur le consul ne l'ignore point, n'a pu que être fidèle aux devoirs qui lui sont imposés de veiller au bien-être de ses sujets et de protéger le commerce en tant qu'il ne porterait atteinte aux intérêts de ses justiciables et est dans l'obligation d'adopter contre l'exportation de cet article les mesures les plus sévères qu'il lui ait été possible de publier par toutes les voies officielles ainsi que dans les journaux étant parvenue à sa connaissance que plusieurs individus ne cessaient d'employer toute sorte de ruses pour éluder la loi et exportaient par contrebandes des quantités considérables des sangsues au grand détriment des habitants du pays, il dû sévir d'avantage contre les ... * en fissent publier non seulement par les bulletins officiels et par les différentes feuilles périodiques, mais encore par toutes les autorités de la police résidant dans les chefs-lieux, que celui qui sera surpris exportant des sangsues sera condamné à payer trois ducats par *ocha* à titre d'amende au profit du dénonciateur et la marchandise sera confisquée au profit des hôpitaux; que le cas où les individus saisis ne seraient pas les vrais propriétaires et ne se trouveraient pas en mesure de payer l'amende fixée ils seraient arrêtés afin d'être par la forcés à déclarer le véritable propriétaire; que nul ne pourra transporter d'un lieu à l'autre dans l'intérieur de la Principauté les sangsues qu'il aura pêchées ou achetées avant d'en avoir fait la déclaration à l'administration du district en déclarant la quantité de la marchandise, le lieu de sa destination et le but qu'il se propose et d'en avoir obtenu un billet de route confirmant toutes ces circonstances à la charge toute fois pour le porteur de billet de le présenter à l'administration du district où il voudrait se rendre et d'en prendre une lettre constatant, qu'après révision faite en sa présence la marchandise a été trouvée juste et intacte, qu'enfin celui qui contreviendrait à cette dernière méprise sera passible des peines appliquées à l'exportation frauduleuse.

Le sieur Bernato, que la police de Craiova avait déjà soupçonné d'exercer le commerce des sangsues, par contrebande et qu'elle surveillait de près, parti le 24 août

* șters în microfilm.

dernière sans avoir fait la moindre déclaration à l'administration. Celui informés que le sieur Bernato avait emporté avec lui des sangsues envoya à sa poursuite quelques gendarmes on le rejoignit tout près de le ville de Craiova; on fouilla dans son équipage et on y trouve trente sept *ocha* et demie de sangsues cachées soigneusement. La marchandise fut confisquée de suite et le contrevenant arrêté provisoirement. Il n'a donc qu'à prendre à lois si par une isolation préméditée et manifeste des lois il s'en attiré la rigueur. Il ne serait point présenter ignorance de la loi. Le gouvernement se conforment à ce qui se pratique dans tous les pays civilisés s'est empressé de promulguer cette mesure par toutes les moyens de publicité et plus particulièrement dans la ville de Craiova qu'est la seconde capitale après Bucarest, bien des jours avant que ce fait eut lieu, aussi personne ne pourrait pu être admis à l'excuser sous ce qu'il n'en aurait pas eu connaissance et surtout les commerçants.

Il résulte de ce qui précède que les assertions du sieur Bernato sont erronées, que sa démarche a été prenémment contraire aux mesures de gouvernement et par conséquences, loin d'avoir droit au moindre dédommagement a réparation il doit être contraint à payer aussi l'amende que le département de l'intérieur exigé instamment par sa communication sous la no. 4986, sans qu'un pareil acte de justice puisse amener le moindre conflit et troubler les relations d'amitié et de bonne intelligence qui ont toujours existe entre l'honorable consulat de Sa Majesté le Roi de Sardaigne et le gouvernement de Valachie et que le soussigné fera tous ses efforts pour maintenir sur le même pied. C'est par suite de cette conviction que le soussigné prie l'honorable consulat de vouloir bien prêter l'appui de ses bons offices pour que le sieur Bernato fait obliger à acquitter l'amende qu'il a volontaireusement encore.

ANIC, microfilme fond Italia, rola 93, f. 193–203

ANEXA NR. 5

[1867]

[Brunenghi către Ion Ghica]

Monsieur le Ministre,

Ainsi qu'il résulte de divers offices adressées récemment aux consulat à Jassy, le Ministère Princière, établissant en principe qu'un étranger ne saurait acquérir dans les principautés soit une propriété rurale, soit une propriété urbaine, qu'à la condition de se soumettre sous tous les rapports aux lois du pays, a décidé que les sujets ou les protégés étrangers possédant des immeubles en Moldavie devait être considérés comme relevant exclusivement des lois roumains et soumis des lors à l'acquiescement de la contribution personnelles.

Par suite de cette disposition, dont l'application aura pour conséquence d'altérer la situation que les traites ont fait aux sujets étrangers, les consuls à Jassy ont examiné conjointement la question et ayant reconnu unanimes l'irrégularité de cette mesure au point de vue du régime légal de la Moldavie, ils ont rédigé dans ce sens un pièce que chacun d'eux de son côté a adressé au consul général dont il dépend ou avec lequel il est en correspondance, à l'effet d'obtenir la cessation de poursuite par lesquelles on veut obliger les sujets étrangers à acquitter l'impôt personnel.

Adoptant entièrement les conclusions des consuls à Jassy, le soussigné croit devoir faire observer à Monseigneur le Ministre des Affaires Etrangères, que si d'une part, les lois en vigueur s'opposent en général à ce que les étrangers deviennent acquéreurs des propriétés foncières elles admettant aussi des exceptions. Ainsi dans la ville d'Ibraila en Valachie et dans tous les villes de la Moldavie il a toujours permis aux étrangers de posséder des maisons, des magasins et des vignes sans qu'ils puissent être soustraits en raison de ce fait à l'autorité naturelle dont ils relèvent. Cette faculté consacrée d'ailleurs par l'usage a été expressément confirmée à leur profit en ce qui concerne la Moldavie par une circulaire du gouvernement en date du 8 janvier, no. 6. D'autres part, les dispositions législatives des deux Principautés accordent un droit de possession conditionnelle aux étrangers qui possèdent des biens fonds à titre de dot ou de succession.

Ces dispositions n'ont été ni abolie, ni modifiées par la voie de la législation régulière et quand même elles seraient dans la suite de nouvelles lois à cet égard ne pourraient avoir aucune action rétroactive concernant ceux des étrangers qui ont acquis des propriétés rurales et urbaines sur la foi des lois actuellement en vigueur.

Le soussigné a en même temps l'honneur de faire remarquer à Monseigneur le Ministre que la condition qui règle le changement de nationalité dépend en premier lieu de l'état auquel chaque individu appartient et qui si, par conséquent le gouvernement princier était autorisé à interdire à l'avenir aux étrangers l'acquisition de bien fonds et à refuser la confirmation à des transactions de cette nature, le principe suivant lequel un sujet étranger deviendrait citoyen roumain par le seul fait de la possession et sans avoir accompli à l'égard de son gouvernement les conditions établis par les lois est entièrement inadmissible.

Par tous ces motifs le soussigné ne peut qu'insister sur le maintenir le soussigné ne puisse qu'insister sur le maintien du statu-quo en espérant que le gouvernement de Son Altesse voudra bien revenir sur une mesure aussi peu fondée en droit que préjudiciable aux intérêts que cette Agence et Consulat général d'Italie a le devoir de défendre. Il saisit cette occasion pour vous agréer, Monsieur le Ministre assurance de sa haute considération.

ANEXA NR. 6

Bucarest, 12 mars, 1866

Agenzia e Consolato generale di
Sa Majesta il Re d'Italia nei
Principati Uniti di Valacchia e Moldova

[Teccio de Bayo către Ministerul de Externe]

J'ai reçu la note que Vous m'avez fait l'honneur de m'adresser le 9/17 dernier, contenant un projet de règlement ayant pour but de définir exactement la compétence des autorités locales et des autorités consulaires en Roumanie en ce qui concerne les actes de l'état civil des étrangers à la suite de la mise en vigueur du nouveau code roumain.

Il demeure bien attendu qu'aucune disposition nouvelle ne saurait être admis portant l'atteinte aux traites et aux capitulations qui régissent mes nationaux et des trois articles dont se compose le règlement en question je n'ai point à examiner le premier portant que ce consulat général dressera comme par le passe sans l'immixtion de l'autorité locale les actes de l'état civile des italiens, ni le seconde puisque la loi italienne règle les formalités auxquelles sont tenus les agents consulaires dans leurs fonctions d'officiers de l'état civile, pour les publications de mariage.

Quant au troisième article dont les dispositions comme il est dit dans la note précitée, devaient servir principalement à procurer au gouvernement roumain le moyen de se renseigner sur le mouvement de la population, comme notice statistique, il me semble que pareil but pourrait être atteint au moyen d'un relevé que ce consulat général pourrait faire parvenir annuellement à l'autorité locale, ou serait inscrite toutes les indications désirées. On éviterait ainsi dans l'accomplissement des formalités religieuses, dans les cas du baptême et d'inhumation les retards qui pouvaient se produire en suivant le système proposé dans le susdite article troisième.

MAE. Arhiva Istorică, vol. 52, f. 73.

ANEXA NR. 7

Bucarest, 10 julie 1867

[Romano Susino către MAE]

Ayant reçu la note que Vous m'avez l'honneur de m'écrire le 13/25 juin sous le numéro 2968 concernant les mariages et les naissances des sujets italiens il est

de mon devoir de m'élever contre ses conclusions en me fondant sur les considérations suivants:

1 Dans la note du 5/17 février 1866 du Ministère des Affaires Etrangères du gouvernement princière il est dit que le sujets étrangères de toute rite continueront que par la passe a faire constater des mariages civils à leur consulats respectifs en dehors de toute immixtion de la Mairie locale.

2 Sans entrer dans les arguments de droit invoqués par Monseigneur le Ministre de l'intérieur et abstraction faite de toute juridiction exceptionnelle, je vous ferais observer que c'est un principe admis que le statut personnel suit l'individu partout où il se trouve.

3 Les fonctions que les consuls étrangers exécutent dans les Principautés sous le rapport de l'état civil ne diffèrent en rien de celles qui sont dévolues aux autorités consulaires dans les états d'Europe.

En ce qui concerne le désir du gouvernement d'être renseigné dans un but de statistique sur le mouvement de la population étrangère dans les Principautés je suis tout disposé ainsi que mon prédécesseur en a informé les Ministère Princier à communiquer à l'administration roumaine la situation de mes nationaux.

Je suis convaincu Monseigneur le Ministre que ces considérations seront appréciées et qu'on s'abstiendra d'appliquer aux étrangers des pénalités qui constituaient une violation du droit existant.

Veuillez agréer Monseigneur le Ministre les assurances de ma haute considération.

MAE, fond Arhiva Istorică, vol. 52, 108, 109.

ANEXA NR. 8

Galatz, 14/26 Juillet 1850

[Mathieu către Filipescu]

Monsieur le Secrétaire d'Etat,

J'ai l'honneur de vous annoncer réception de la lettre que vous avez bien voulu m'écrire le 3/15 courant no. 2678 en me transmettant copie d'une circulaire qui contient les règles à suivre par la police envers les étrangers.

Le consulat de Sa Majesté reconnaît combien le gouvernement Valaque est fondé à pourvoir à sa santé en maintien de l'ordre public par des mesures générales applicables aux étrangères qui demeurent ou arrivent sur son territoire; il réitérée ici l'assurances de ces franchises dispositions à le seconder en toutes choses où sa... serait utile et convenable. Seulement je devoir vous communiquer Monseigneur quelques doutes que suscité la circulaire du département de l'intérieur.

Il semble en effet que le gouvernement de Sa Altesse mette en état permanent de suspicion les étrangers qui touchent le sol valaque et qu'il veuille les isoler complètement de la population indigène en le signalant à ses yeux par des précautions qui lui exigent à se défier d'eux. J'ai bien reconnaître même dans les dispositif de la circulaire quelques points peu conciliables avec la position respectives des consulats et des leurs nationaux déterminés par les traités en ce qui concerne l'exercice des attributions consulaires. Dans cette hypothèse Monseigneur le consulat de Sa Majesté devrait s'abstenir; car il ne saurait s'associer à un système de prévention qui cherche le coupable la ou il n'y a pas être [...]

MAE, fond Arhiva Istorică, vol. 51, f. 55, 56.

ANEXA NR. 9

Galați, 25 februarie 1865

[Barberi către primarul orașului Galați]

Subscrisul, declar prin aceasta că mă aflu venit în țară în anul 1840 și la anul 1845, 28 iulie am intrat în serviciul flotei Moldovei cu grad de sergent: Și mă aflu în servicii neconținut până astăzi: În prezent am rangul de căpitan; de asemenea mă găsesc căsătorit aici în Galați cu o româncă încă de la anul 1863.

În puterea acestor considerente am a vă ruga, domnule primar, ca să binevoiți, conform legii comunale, să-mi eliberați un act prin care să pot cere de la Înalțul guvern dobândirea naționalității mari și a mă bucura de drepturile civile ale țării.

Arhivele Naționale – jud. Galați, dos. 79/1864, f. 8.

ISTORIOGRAFIA ȘI POLITICA

Răspund academicienii DAN BERINDEI, FLORIN CONSTANTINIU,
ȘERBAN PAPACOSTEA, IOAN-AUREL POP

1. Care considerați că este raportul dintre imparțialitatea științifică și opțiunile politice personale în cercetarea istorică?

Dan Berindei: Fiecare om are înclinații într-o direcție sau alta, are opțiuni rezultate din structura sa spirituală, din educație, din însăși evoluția vieții sale și din experiențele ei. Dar, totodată, omul de știință – și-l consider pe istoric drept un om de știință! – este supus unei reguli profesionale fundamentale, și anume aceea de se întemeia pe izvoare, pe surse în cazul istoricului, de a porni în analiza fenomenelor de la ele, fără a le denatura și fără a le ignora (atunci când nu ar conveni unor idei preconcepute ale sale). Dacă nu este capabil de a fi imparțial în aprecierea faptelor, în comentarea izvoarelor pe care le analizează, istoricul încetează de a mai fi istoric și om de știință. Imparțialitatea este o regulă de bază a celui care face știință. A o încălca înseamnă a renunța la statutul de istoric și a deschide porțile falsului și denaturării.

Florin Constantiniu: Răspunsul la întrebarea dvs. poate fi dat pe două planuri: teoretic și practic. În principiu, aproape toți istoricii subliniază obiectivitatea cercetărilor întreprinse de ei. Formula lui Tacit, *sine ira et studio*, este repetată ritualic și ar putea fi inclusă într-un *Dictionnaire des idées reçues* al istoriografiei. A recunoaște deschis angajarea politică a istoricului în redactarea scrierilor sale este a-și da singur un vot de blam. Dacă Machiavelli, în anii dizgrației, se îmbrăca seara, când își scria operele, cu hainele lui fastuoase din perioada când servise Republica florentină, istoricul trebuie să se dezbrace de „uniforma” convingerilor sale politice pentru a atinge adevărul și a-l expune fără nici un fel de partizanat. Aceasta în teorie. În practică, lucrurile stau de multe ori altfel. Istoricii Școlii ardelenene au vrut să dovedească originea „nobilă”, romană, a românilor; cei pașoptiști au pus accentul pe ideile de independență și unitate națională; Nicolae Iorga, în faza sa sămănătoristă, a atribuit țărănimii un rol important în organizarea vieții social-politice în evul mediu, vorbind de „domnul-țăran” (image abandonată după descoperirea mormântului de la Curtea de Argeș, atribuit de el lui Basarab I). Se pot da și alte exemple. În ce măsură opțiunile politice au influențat viziunea istorică a diversilor cercetători ai trecutului rămâne o temă de cercetare pentru istoricii istoriografiei.

Profit de întrebarea dvs. pentru a atrage atenția asupra unui fenomen din zilele noastre. Constat că anumiți istorici – dar nu numai istorici –, în funcție de simpatiile/

antipatiile lor politice, prezintă cu parțialitate evenimentele, mergând până la crearea de noi mituri: de pildă „Piața Universității – Kilometrul 0 al democrației”. Dar blocând o cale de circulație publică, manifestații din Piața Universității au încălcat o normă elementară a statului de drept, pe care susțineau că-l apără; după alegerile din 20 mai, protestele lor pierduseră orice legitimitate, întrucât electoratul se pronunțase cu o covârșitoare majoritate în favoarea celui denunțat în Piață ca adversarul democrației; în privința evenimentelor din 13 iunie, nu mă pronunț întrucât nu dispun de informația necesară. Ceea ce vreau să subliniez este că mulți intelectuali, printre ei și istorici, au nevoie de Piața Universității ca de un adevărat certificat de anticomunism. Să mă explic: în anii regimului comunist, acești intelectuali erau bucuroși să obțină o bursă în străinătate sau să-și vadă o carte tipărită; de o angajare în lupta anticomunistă, nici vorbă. Pentru ei, faptul de a fi mers de vreo câteva ori prin Piața Universității sau de a fi ascultat un discurs rostit din celebrul balcon de la Geografie le apare ca o adevărată retro-dizidență. Din acest motiv, Piața Universității capătă pentru ei o funcție, i-aș spune, identitară, existențială. Iată de ce au creat un nou mit, iată de ce se agață de el cu atâta înverșunare.

N-am nici o simpatie politică pentru Ion Iliescu, dar meseria de istoric obligă rememorarea acestor fapte, trecute sub tăcere de partizanii Pieții Universității. Punctul lor de vedere tinde astăzi să devină unul „oficial”, iar cine nu-l acceptă este anatema. Mă întreb câte din evenimentele istorice au cunoscut o astfel de metamorfoză până au ajuns pe masa istoricului sub formă de surse.

Șerban Papacostea: Istoricii și în general intelectualii care își respectă condiția vor face întotdeauna distincția dintre obligația obiectivității, adică a onestității științifice, și opțiunile lor politice, manifestare a conștiinței lor civice.

Ioan-Aurel Pop: „Imparțialitatea științifică”, în domeniile umaniste, după cum bine se știe, este mai mult un deziderat decât o realitate. Cu alte cuvinte, obiectivitatea la modul absolut nu există, dar asta nu înseamnă că istoricul nu trebuie să tindă spre ea, spre atingerea unui grad cât mai mare de corectitudine în reconstituirea și aprecierea trecutului. Istoricul profesionist, preocupat de onestitate și moralitate, de deontologia meseriei sale, se va strădui constant să limiteze, să elimine (pe cât posibil!) factorii „perturbatori” ai discursului său. Între acești factori care alterează tratarea obiectivă a trecutului – familia, educația, apartenența la diferite grupuri și grupări, orientarea religioasă, cetățenia, etnia etc. – se află, natural, și opțiunile politice personale. Practic nu există om normal, trăitor în „Cetate”, care să nu aibă anumite opțiuni politice, fie și latente, inconștiente, neacceptate decât tacit. De aceea, istoricul onest are, din acest punct de vedere, două opțiuni: fie să recunoască deschis faptul că tratează trecutul din perspectiva ideilor sale politice sau ale grupării sale ori ale unei grupări anume, fie să se străduiască să diminueze cât mai mult influența acestei apartenențe politice, oficiale sau particulare, asumate public sau tacite. Altfel spus, convingerile politice

personale afectează oricum imparțialitatea discursului istoric, dar în chip variabil, în chip foarte diferit, pe o scară ce merge de la minim la maxim...

Firește, există (azi mai mult ca altădată!) și concepții complet relativiste, care neagă total imparțialitatea și obiectivitatea istoricului. Acestea, mai toate, credem că pleacă de la una sau mai multe premise false. Cea mai des întâlnită dintre aceste premise false se poate formula, la modul simplist, astfel: dacă istoricul (și ființa umană, în general) tot nu poate ajunge niciodată la imparțialitatea absolută, ce rost mai are să tindă spre ea, s-o caute? Nu e mai normal ca, dintru început, să scrie despre trecut cum crede el, cum i se pare lui, cum își imaginează el că va fi fost acel trecut, fără atâtea precauții, căutări, strădanii? Dilema este falsă și nu conduce spre nimic. De trecut, ca produs al imaginației, al viziunii strict personale, al imaginii artistice, se ocupă destule discipline, domenii, mai ales din sfera artistică (literatura istorică, artele plastice, muzica, filmul etc.). Acestea au ca scop tocmai exacerbarea subiectivității, cu metode, și ele, specifice. Ce rost ar avea ca istoria să facă același lucru? Istoria, ca disciplină, cel puțin de la Renaștere și raționalism încoace, are ca menire cercetarea trecutului, cu metode proprii, pentru reconstituirea și interpretarea lui cât mai aproape de felul în care s-a petrecut... Dacă un istoric lasă deoparte cercetarea în arhive și biblioteci, renunță la diplomatică, la paleografie, cronologie, geografie istorică, arheologie, la sigilografie, heraldică, la critica și la compararea izvoarelor e ca și cum un chimist ar renunța la orice experiență de laborator. Un asemenea „istoric” poate scrie un bun scenariu de film, un roman istoric, un eseu istoric, dar prin asta el nu se manifestă ca istoric specialist. Asta nu înseamnă că nu face bine ceea ce face, ci înseamnă doar că nu face istorie (istoriografie).

O doamnă a istoriografiei franceze din secolul trecut – Régine Pernoud (1909–1998) – spune undeva (cred că în *Pour en finir avec ce Moyen Âge*) că i s-a adresat odată un student cu rugămintea, cam impertinent formulată, de a fi ajutat să scrie ceva despre cruciade. Specialista l-a privit lung și l-a întrebat ce a studiat în legătură cu tema, dacă a fost în arhive, în biblioteci, ce izvoare și ce lucrări cunoaște. Răspunsul a fost dezarmant și dezamăgitor, ceva de genul că nu a studiat nimic și că nici nu are nevoie, pentru că el vrea să scrie ceva personal, „necontaminat”, absolut original, despre Cruciate. Și atunci doamna, care trudise toată viața ca să descifreze trecutul medieval „așa cum fusese” – cum ar zice Leopold Ranke – i-a spus tânărului că locul lui nu este între istorici, ci între artiști, sau între filosofi, ori între politicieni... Morala: istoriografia are un statut și un specific, are propriile scopuri și metode de cercetare, care nu pot fi ignorate de cei care o slujesc, care sunt specialiști. Natural, totul este schimbător pe lumea asta, ceea ce face ca și statutul acestei discipline să se modifice, să evolueze, să se adapteze în funcție de noile sensibilități. Dar până unde, fără a-i pune în pericol specificitatea, fără a o dilua în alte domenii?

2. *Cum apreciați asocierea istoricilor la inițiativele puterii politice de condamnare a unor perioade istorice (evenimente, personalități etc.)?*

D.B.: Din păcate, din totdeauna, istoriografia s-a găsit sub presiunea factorilor politici, care uneori procedează „cu mânuși”, alteori chiar brutal. Istoricul se găsește neconținut într-o cetate asediată, pe care trebuie s-o apere. Dacă fizicianul sau chimistul pot lucra netulburăți, fără ca cineva din afara profesiei lor să intervină în activitatea lor, istoricul este sub presiunea unor așa-ziși specialiști, atotștiutori, nu rareori agresivi, uneori chiar lipsiți de studii de specialitate, care se suprapun demersurilor lor, pornind adeseori de la idei preconcepute, de la scheme prefabricate. Am trăit vremea lui Mihail Roller, care pretindea ca cercetătorii să-i „mobileze” cu documente teoriile pentru a și le justifica! Din păcate, au existat totdeauna, ca și astăzi, și profesioniști dispuși să intre în jocuri de manipulare a trecutului, ceea ce complică și mai mult problema. Oricum, analiza trecutului revine în mod firesc doar istoricilor. Sentințele politice, mai ales când din start sunt de condamnare, nu pot fi acceptate ca elaborări științifice. A se porni de la ideea de condamnare nu este firesc; ca și în justiție, și în aprecierea faptelor istorice trebuie respectată prezumția de nevinovăție. Este firesc ca anume perioade sau evenimente să intereseze cu prioritate și ca lor să li se dea o atenție prioritară. Formarea unor echipe de lucru care să-și consacre activitatea unor analize de acest fel este benefică, dar cu condiția fundamentală ca membrii lor să lucreze în deplină obiectivitate, întemeiați pe izvoare și pe conștiința lor, și nu ca instrumente ale unor factori politici. Din analiză, realizată cu detașare și seninătate, trebuie să rezulte limpede ce este de condamnat și în ce măsură. Problemele nu trebuie abordate unilateral, ci având în vedere ansamblul lor; nu este îngăduit ca anumite aspecte să fie lăsate deoparte, deoarece „nu convin” și, de asemenea, nici minusuri și nici plusuri nu pot fi excluse din analiză. Istoricii nu trebuie să se asocieze unor analize ale unor personalități sau perioade, decât în situațiile în care ei pot face acest lucru cu toată seriozitatea demersurilor științifice, în timpul necesar și mai ales fără a li se impune o rezultantă și o atitudine. Acelora dintre ei care ar ceda unor presiuni politice și n-ar da dovada unei depline nepărtiniri și unei depline libertăți de judecată, nu li se mai poate recunoaște de comunitatea istoriografică calitatea de istorici și nici nu li se va recunoaște acest lucru în viitorime, motivații politice făcându-i să nu dea dovadă de obiectivitate și imparțialitate.

F.C.: Se pare că, surprinzător, istoricii (evident, nu toți) au memorie scurtă. Abia s-au declarat bucuroși că au scăpat de constrângerile canoanelor comuniste în interpretarea istoriei, și aleargă acum să facă parte din diverse organisme, create de putere, pentru a prezenta într-o lumină prestabilită faptele istorice. Situația îmi amintește de remarca amuzată a sinologului Simon Leys, care îi ironiza pe intelectualii de stânga din Occident: abia „vindecați” – după dezvăluirile lui Hrușciiov – de cultul lui Stalin, au alergat să-l adore pe Mao Tze-dun! Mulți erau de

bună credință sau sacrificau modei. La noi, altele sunt imboldurile. Dați-mi voie să nu le discut. Și între istorici adevărul, uneori, supără.

Ș.P.: Se pot condamna regimuri și persoane, nu însă perioade (formularea e nefericită). Evident, regimurile criminale și persoanele care le-au înfăptuit politica sunt condamnabile și trebuie condamnate, moral de societate – intelectualii în primul rând –, juridic de oamenii legii. Cred că nimeni nu pune astăzi sub semnul îndoielii îndreptățirea și necesitatea condamnării totalitarismului nazist; constatarea e la fel de întemeiată în ceea ce privește totalitarismul comunist.

I.-A.P.: Asocierea unor istorici la inițiativele puterii politice de condamnare sau de preamărire a unor perioade istorice nu este neapărat o acțiune reprobabilă în sine. Cu o condiție: să nu depășească o anumită măsură a bunului simț. Într-un moment istoric special, după ce trecutul a fost contorsionat, falsificat cu bună știință prin intermediul discursului politic, este chiar normal ca istoricii să ajute la remedierea răului. În aceste situații trebuie apelat numai la adevărații specialiști care au și capacitatea de a comunica pe înțelesul publicului larg. Aceștia vor ști și cum să nu exagereze în sens invers, adică să prezinte (de exemplu) ca fiind complet imaculat ceea ce anterior fusese văzut ca exclusiv negru.

Din păcate, acest lucru este aproape imposibil sub aspect practic. O zicere latină simplă, *Aurea mediocritas*, pe românește „Calea de mijloc este cea de aur”, se dovedește unul dintre cele mai grele lucruri din lume... Astfel, ca și în trecut, unii istorici se aservesc puterii politice și execută, cu o fidelitate demnă de o cauză mai bună, toate comenzile acesteia. Numai că acum nu mai poate fi invocată nici uzata scuză din trecut, conform căreia presiunile puterii comuniste ar fi fost de nesuportat. Așa că apar peste noapte fel de fel de „barzi” care se prezintă ca istorici și justifică orice prin prisma exemplelor trecutului, „reconstituie” false tradiții, inventează antecesorii, genealogii, idei, exemple de urmat. În plus, puțină precauție nu ar strica nici din partea puterii de la noi, orice culoare politică ar avea: condamnarea unor persoane, personalități și evenimente se practică și, în mare parte, se justifică, în schimb condamnarea unor întregi perioade istorice, în bloc, este riscantă, contraproductivă și, adesea, exagerată. Pomenita Régine Pernoud s-a străduit toată viața să reabiliteze evul mediu, veștejit prin decrete de puterea revoluționară din Franța după 1789 și demonizat apoi în conștiința publică universală de fel de fel de semidoctii, instituții, publicații, opere literare, filme etc. Când istoricii se asociază cu zel exagerat unor astfel de inițiative ale puterii, își erodează propriul statut și se discreditează.

3. *Cum evaluați tentativele puterii politice de a impune un punct de vedere absolut în anumite probleme istorice?*

D.B.: Consider astfel de atitudini ca acte nedemocratice, nespecifice unei evoluții firești a societății. Istoricii trebuie respectați și ocrotiți în exercitarea

profesiunii lor. Una este a fi consultați, a li se cere opiniile, și cu totul altceva este a li se impune din afară, din lumea politică și mai ales a puterii politice dominante la un moment dat, punctele de vedere și soluțiile, utilizate apoi politic.

F.C.: Condamn în chipul cel mai răspicat orice încercare a puterii politice de a fixa cum trebuie evaluată o perioadă sau o personalitate istorică. În orice domeniu al cunoașterii – și, poate, în istorie mai mult ca în altele – nu pot fi acceptate decrete, dogme, legi. Gândirea modernă se întemeiază pe principiul cartezian al *îndoiei* metodice. Nici o știință n-ar fi progresat dacă „adevărurile” stabilite nu ar fi fost puse în discuție. În Franța, țară cu tradiții de gândire liberă, s-a creat, sub conducerea cunoscutului istoric René Rémond, membru al Academiei Franceze (decedat de curând), o asociație intitulată „Libertate pentru istorie”, care luptă împotriva îngrădirilor, fixate prin legi, impuse cercetării istorice. La noi, așa ceva este de neimaginat, mai ales că „societatea civilă”, prima care ar fi trebuit să protesteze împotriva dogmatizării istoriei, s-a aliniat într-o disciplină obedientă puterii.

În ceea ce mă privește, sunt convins că, oricât de solide ar părea măsurile puterii de a impune evaluările ei, adevărul, mai devreme sau mai târziu, va fășni cu puterea unei erupții și le va spulbera. Forța istoricului, ca persoană, este limitată, dar forța Istoriei (majuscula este necesară aici), ca știință, este copleșitoare. Guvernanții, deținând puterea, se cred atotputernici pentru că luptă cu istoricii. În confruntarea cu Istoria sunt, în realitate, niște slăbănogi.

Ș.P.: Intelectualii care acceptă condiția de instrumente ale puterii totalitare, negatoare de cultură autentică, trădează calitatea de intelectual. Au făcut-o un șir de istorici care au acceptat condiția de instrumente ale puterii totalitare. Un istoric adevărat nu va schimba niciodată demnitatea calității de istoric cu funcția degradantă a propagandei totalitare.

I.-A.P.: Aceste tentative sunt în chip indiscutabil reprobabile și ele trebuie descurajate, oprite, condamnate. Istoricul – care nu numai cercetează trecutul, ci și publică lucrări despre trecut –, stârnește reacții, se confruntă cu cititorii, chiar dacă nu face politică; el este, prin urmare, o persoană publică, fiindcă modelează, influențează conștiințe. De aceea, istoricii au și obligația morală de a opri asemenea excese ale puterii. Ce este absolut pe lumea asta, în afară de divinitate? Istoria, indiferent la ce perioadă se face referire, înseamnă viață – viața oamenilor care au trăit în trecut (cum zicea altă faimoasă doamnă, anume Marguerite Yourcenar) –, iar viața trebuie prețuită și iubită (chiar dacă nu știm exact ce este ea, de ce trăim, spre ce rosturi ne îndreptăm). Era o glumă pe vremuri, grăitoare din acest punct de vedere: doi prieteni, acum bătrâni, se revăd după mulți ani și, din vorbă-n vorbă, unul spune că era foarte bine pe vremea lui Stalin; celălalt se miră și întreabă de ce, la care vine răspunsul: fiindcă erau cu 30 de ani mai tineri!

Firește, sunt apoi nuanțele. Ce se poate condamna, cu sorți de credibilitate, din trecut? Se poate condamna, de pildă, toată Germania din timpul lui Hitler,

poporul german pentru că, după unii, l-ar fi sprijinit masiv pe Hitler? Sau este mai normal să se condamne numai regimul hitlerist? După opinia mea, chiar și condamnarea globală, generică și generală a comunismului este o eroare. Se poate condamna, pe bună dreptate, regimul comunist dintr-un anumit loc, dintr-o perioadă anume. Anumite idei de tip comunist au animat și animă încă oameni de excepție, extrem de generoși și de valoroși. Au existat chiar experimente comuniste de scurtă durată pline de elan umanist, eșuate, dar esențiale pentru experiența umanității. Am citit recent că Parlamentul european refuză să condamne comunismul și am văzut unele persoane indignate la culme în România. Nu este nimic anormal în atitudinea organismului european. Cum se poate condamna comunismul de către organul legislativ suprem al Uniunii Europene, când din acest organ fac parte deputați comuniști, când unele partide comuniste participă la guvernarea unor țări din Uniunea Europeană, când președintele actual al uneia din țările mari, fondatoare, ale Uniunii Europene este comunist?! Cum să calificăm ca anormală o atitudine (a Parlamentului european) care ține seamă de faptul că, decenii întregi, partidele comuniste au participat la guvernarea unor țări occidentale importante după al doilea război mondial? Anormală este reacția unora dintre noi, care nu ne-am obișnuit cu democrația, care nu acceptăm opinia celuilalt, care suntem încă țarați de regimul totalitar. În istorie, totul se petrece în spațiu și timp, totul este particularizat, poartă un anumit sigiliu. A generaliza este adesea delicat, a condamna la modul general este cel mai adesea greșit, iar a impune un punct de vedere absolut este aproape întotdeauna antidemocratic și periculos. Voltaire spunea cândva ceva de genul: Nu sunt de acord cu opinia ta, dar mi-aș da și viața ca să ți-o poți exprima liber! Aceste cuvinte conțin o parte din miezul democrației. Să meditam asupra lor, ca istorici, ca oameni politici, ca trăitori în „Cetate”!

4. Credeți că, la ora actuală, se poate vorbi despre echivalentul istoriografic al „corectitudinii politice”?

D.B.: Ca întotdeauna, există și astăzi istorici corecți și istorici incorecți. Nu există o regulă generală. Analiza obiectivă a lucrărilor fiecăruia poate da măsura corectitudinii ori arăta încorectitudinea. Critica trebuie exercitată însă după aceeași regulă a obiectivității și imparțialității, fără patimă.

F.C.: Categorie, da! Corectitudinea politică s-a instaurat progresiv în ultimii ani, și ea este astăzi atotputernică. Este trist că această „performanță” negativă s-a realizat cu concursul unor istorici din diferite generații. Există o adevărată poliție a gândirii, care dispune de mijloace de presă pentru a denunța și condamna pe oricine se abate de la viziunea „corectă” asupra perioadei 1918–1989 și chiar după. Subliniez din nou că „societatea civilă” este complice cu puterea în instaurarea și funcționarea corectitudinii politice. În viitorul apropiat, mă tem că dictatura corectitudinii politice va deveni tot mai apăsătoare. Cu atât mai mult – cred eu – împotriva ei trebuie luptat cu toată energia.

Ș.P.: Astăzi, ca și în alte vremuri, istoricii care se respectă și își respectă profesia știu să împace corectitudinea meseriei cu demnitatea opțiunilor civice.

I.-A.P.: Din păcate, da! Am trăit pe propria piele o asemenea experiență cu mulți ani în urmă, iar apoi am avut constant ecouri, directe și indirecte, de acest gen. Eram (repet, cu mulți ani în urmă, când nu începuseră încă actele teroriste ale unor fundamentalști islamici) într-o capitală europeană, asaltată cândva, cu secole în urmă, de otomani și prezentam în fața unor demnitari scurtul text istoric care trebuia pus sub formă de placă de marmură pe locul unei bătălii. În textul acela nevinovat scria ceva de genul apărării de către forțele creștine reunite a civilizației bătrânului continent în fața asalturilor otomane. Nu era nimic spectacular și totul corespundea perfect cu idealurile, cu gândurile, cu mentalitatea celor ce apăraseră orașul respectiv atunci, în trecut. Iar textul se punea cu voia/patronajul primăriei orașului în cauză! După prezentarea textului, în particular, un înalt demnitar, după o introducere măgulitoare, mi-a spus că totuși fraza ar trebui „îndulcită”, pentru ca turcii trăitori în contemporaneitate în acel oraș (destul de numeroși!) să nu se simtă ofensați. Nu-mi venea să cred! Să nu poți scrie că au fost apărate în trecut anumite valori (în care credeau toți acei oameni asediați), contestate cu ajutorul forței armate, pentru că *astăzi* unii s-ar putea supăra!? În acest caz, trebuie să refacem întreg trecutul și, atunci, toți istoricii ar trebui desființați, pentru că ei nu au menirea să cosmetizeze trecutul, ci să-l reconstituie, cu metode specifice! Un istoric autentic, chiar dacă nu poate face abstracție de lumea în care trăiește, trebuie să refacă din trecut acea atmosferă a lumii apuse, a lumii care a trăit acel trecut. Trecut care pentru ea era prezent! Istoricul nu poate scrie că, la 1500 de exemplu, creștinii îi iubeau pe musulmani și invers, ca să promoveze frăția universală la care visează unii lideri politici sau ca să fie în ton cu demersurile de integrare europeană a Turciei actuale! Trecutul are mii de fațete, ca și prezentul, ca și viața, și poate fi tratat din unghiuri infinite, dar el nu trebuie pervertit cu bună știință. Iar dacă este totuși pervertit de către politicieni, ignoranți, semidocți, artiști – inclusiv în sensul „corectitudinii politice” –, istoriografia trebuie să se ferească, pe cât posibil, de o asemenea eroare. Dacă eu, ca istoric, studiez al doilea război mondial prin prisma ideilor pacifiste de astăzi, a interzicerii armelor de distrugere în masă, a chestiunilor legate de poluare, condamnându-i pe protagoniștii de-atunci că nu au respectat reguli care nu existau, greșesc profund și mint lumea! Nu trebuie să cerem trecutului ceea ce nici nu ar fi putut să dea!

Istoria se scrie astăzi în multiple feluri – de la mito-istorie până la ego-istorie – și este bine să fie așa, dar profesioniștii domeniului se cuvine să aibă „corectitudinea meseriei de istoric” și nu „corectitudine politică”. Altfel pervertesc trecutul mai mult decât se admite, o fac cu bună știință și cad în ridicol, se discreditează. Și este păcat, fiindcă marii istorici, istoricii autentici sunt (trebuie să fie!) niște conștiințe vii ale societății, ale comunității, venite dinspre trecut, dar cu fața îndreptată spre viitor. Ei, istoricii, trebuie să împiedice, alături de alții, ca *somnul rațiunii să mai nască monștri...*

Pe 27 martie 2007, Secția de științe istorice și arheologie a Academiei Române a organizat o sesiune intitulată *100 de ani de la răscoala din 1907*, ca un prilej de analiză neutră a celei mai mari mișcări sociale din România dinaintea primului război mondial. După ce a fost tratată într-un registru ideologic în perioada regimului comunist, exagerându-i-se oarecum dimensiunile – mai ales în privința represiunii, după 1990 s-a trecut în cealaltă extremă, fie prin ignorarea temei ca atare, fie prin minimalizarea gravității răscoalei. Se glosează chiar și astăzi asupra faptului că represiunea nu a făcut decât „câteva” sute de morți și „numai” peste o mie de răniți, precum și în legătură cu situația în care artileria ar fi fost folosită nu atât împotriva oamenilor, cât împotriva locuințelor, ca și cum în locuințe nu s-ar fi putut afla oameni, sau ca și cum a trage cu tunul în casele țăranilor ar fi fost ceva aproape inocent. Într-un atare context de „jurnalism istoriografic” echivoc, inițiativa Academiei Române de a discuta cu profesionalism despre răscoala din 1907 a fost binevenită.

Menționăm cuvântul de deschidere prezentat de către academicianul Dan Berindei (*Istoria trebuie să fie judecătorul imparțial*), care a surprins sintetic esența întregii probleme, și anume existența a două Români potențial antagonice: a elitelor occidentalizate, respectiv a masei rurale care trăia încă în condiții de înăpoiere, sau altfel spus – a celor care beneficiaseră de modernizare, în opoziție cu România celor care suportaseră costurile acesteia. Astfel, răscoala apărea ca rezultat al dezechilibrelor structurale conținute în procesul de modernizare, în această calitate constituind totodată și un impuls pentru clasa politică de a rezolva criza socială.

Amintim, de asemenea, comunicarea lui Damian Hurezeanu, *Mentalul țăranesc în vremea răscoalei din 1907*, care s-a ocupat în particular de o problemă mai puțin tratată, aceea a imaginarului țăranesc manifestat în cursul răscoalei. Reținem, de pildă, chestiunea identificării simbolice a „studenților” implicați în evenimente, sub acest termen putând să se regăsească persoane cu statute sociale diferite, fără vreo legătură reală cu studențimea, dar percepute ca atare de țărani, într-un fel de folclor al revoltei. (Un folclor înșelător inclusiv pentru autorități).

O temă interesantă a fost abordată de Alexandru Porțeanu, *1907 – spectrul intervenției externe: realități și manipulări*, care a trecut în revistă toate informațiile de natură să sugereze posibilitatea unei intervenții militare a Austro-Ungariei în România, concluzionând că această problemă nu s-a pus în mod autentic niciodată. Din păcate, prezentarea a fost mai mult expozitivă decât analitică, fapt care i-a limitat relevanța istorică.

Regretabile, din punctul nostru de vedere, au fost două aspecte, ținând de participare și de desfășurarea lucrărilor. Astfel, au fost numai șase vorbitori, dintre care unul singur din alt centru istoriografic decât Bucureștiul (Gheorghe Iacob – de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași). O participare mai numeroasă, inclusiv a unor sociologi, economiști sau literați, din centre diferite, ar fi lărgit orizontul informațional și problematic al manifestării. De asemenea, credem că ar fi fost de dorit ca expunerile să fie urmate de întrebări și discuții, susceptibile să contribuie la aprofundarea analizei.

Altminteri însă, organizarea acestei sesiuni a fost în sine o inițiativă pozitivă, un simptom de normalitate intelectuală, în sensul eliberării istoriografiei românești de inhibițiile postrevoluționare. Denaturării ideologice a trecutului, practică de regimul comunist, nu trebuie să i se substituie nici o formă de *damnatio memoriae* a anumitor teme, nici o denaturare ideologică de semn contrar, ci demersul detașat al științei.

Alexandru Mamina

Conferința organizată la Cluj-Napoca, între 21 și 24 mai 2007, de Centrul de Studii Transilvane, intrat recent în rețeaua institutelor Academiei Române, Centrul de Studiere a Populației și Facultatea de Istorie și Filosofie, ambele din cadrul Universității „Babeș-Bolyai”, a avut o temă generoasă, anume *Modernizarea în România în secolele XIX–XXI*.

Manifestarea, prilejuită de împlinirea a 100 de ani de la răscoala țărănească din 1907, a oferit participanților posibilitatea să reevalueze nu doar momentul istoric respectiv, ci și evoluția României în epocile modernă și contemporană, prin prisma conceptului de modernizare, în acord cu noile teorii din știința contemporană și cu rezultatele investigațiilor în arhivele interne și externe. Ea a reunit peste 60 de istorici, politologi, sociologi, economiști și juriști din centrele de cercetare și învățământ superior din țară (Cluj-Napoca, București, Iași, Constanța, Sibiu, Galați, Târgu Mureș, Craiova, Arad, Reșița, Sighet), dar și de la Roma și Istanbul. Ca experiență în domeniul cercetării, paleta participanților a fost largă: de la cercetători cu o experiență de zeci de ani, la tineri doctoranzi. Divergențele de opinie au stârnit dispute vii. Organizarea pe secțiuni de 3–4 comunicări, cu câte doi moderatori și un comentator, a sporit eficiența discuțiilor. Timpul acordat intervențiilor, comentariilor, întrebărilor și răspunsurilor în fiecare secțiune, după prezentările făcute de comunicanți, a fost optim folosit.

Deschiderea oficială a conferinței a avut loc în după-amiaza zilei de 21 mai. Acad. Ionel Haiduc, președintele Academiei Române, prof. dr. Nicolae Bocșan, rectorul Universității „Babeș-Bolyai”, prof. dr. Traian Rotariu, directorul Centrului de Studiere a Populației, și conf. dr. Ioan Bolovan, directorul interimar al Centrului de Studii Transilvane, au salutat inițiativa organizării acestei întâlniri științifice și pe participanți. Au urmat trei conferințe susținute de prof. dr. Liviu Maior, prof. dr. Andrei Marga și prof. dr. Toader Nicoară, pe tema modernizării societății românești. Liviu Maior, în conferința *Asociaționismul transilvan și modernizarea societății românești (sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)*, a demonstrat că asociaționismul ardelean a reușit să solidarizeze elitele în jurul proiectului identitar și, mai ales, a devenit principalul agent al modernizării de ansamblu a comunității naționale. Andrei Marga, în conferința *Tradiție și modernizare*, pornind de la teoriile modernizării, a analizat impactul tranziției, mutațiile produse, încercările de înnoire a acestora, a examinat ipoteza unei societăți postmoderne și a derivat o prognoză. *Geneza societății de curte. Trei modele explicative*, conferința lui Toader Nicoară, a însemnat o altfel de lectură asupra procesului de modernizare a societății românești.

În prima parte a zilei de 22 mai, lucrările conferinței s-au desfășurat în plen. Tema a fost „Răscoala din 1907 din perspectivă istorică și istoriografică”. Au fost prezentate cinci comunicări. Damian Hurezeanu, *Civilizația română modernă și răscoala din 1907*, a arătat necesitatea includerii temei în istoriografia română pentru reconstituirea tabloului acțiunii țărănești și a stării de spirit din epocă, a momentului cuplării economiei agrare românești la circuitul mondial al pieței cerealiere și inserția răscoalei la parterul civilizației române moderne. Alin Ciupală a analizat *Cauzele răscoalei din 1907, între surse și interpretarea istoriografică*. El a plecat de la premisa că răscoala a marcat un fenomen social nuanțat și profund, legat de mecanismele unei lumi rurale aflate la marginea operei de modernizare și nu în afara ei. Vorbind despre *Modernizare și/sau occidentalizare în România celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea*, Cătălin Turliuc a concluzionat că balanța s-a înclinat în favoarea occidentalizării în prima parte a intervalului (1859–1877), respectiv în favoarea modernizării în ultima parte și în primul deceniu al secolului al XX-lea. Alexandru Porțeanu a examinat modul cum a apărut în societatea românească, în primăvara anului 1907, zvonul intervenției externe, manipulat în scopuri politice interne (*1907 – Spectrul intervenției externe: realități și manipulări*). Ultima comunicare, a Silvanei Rachieru, a evidențiat efectele răscoalei asupra supușilor otomani și modul în care procesul de modernizare derulat în România a fost perceput și analizat de reprezentanții diplomației ai Imperiului otoman în țara noastră („...*țara este teatrul unor evenimente sângeroase și al unor acte de vandalism și barbarie*”: *Răscoala din 1907 în percepție otomană*).

În după-amiaza aceleiași zile și în cea de a treia zi a conferinței lucrările s-au desfășurat pe secțiuni, grupând participanții pe domenii de interes. De aceea, în continuare mă voi referi doar la comunicările pe care le-am audiat.

Secțiunea „Statul și dinamica modernizărilor structurale” a reunit patru comunicări. *Societatea românească văzută de occidentali: între modernitate și tradiție (1800–1829)*, prezentată de Ileana Căzan, a adus în discuție procesul lent de preluare și adaptare văzut nu neapărat ca o „formă fără fond”, ci și ca modalitate de protest, de negare a sistemului politic impus de Imperiul otoman principatelor române, de revenire a spațiului românesc în concertul țărilor europene moderne. Rudolf Dinu a analizat diplomația românească a celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea pornind de la premisa că în întreg secolul, până la primul război mondial, strategia de securitate și politica externă au depins și au fost, în general, produsul unui grup restrâns de factori de decizie (*Modernitate și tradiție în politica externă a Vechiului Regat. Structuri și mecanisme de decizie și implementare*). Venera Achim a prezentat *Dezrobirea Țiganilor – prima reformă socială în principatele române în epoca modernă*, în contextul modernizării instituționale și sociale în perioada formării statului național român. *Geneza instituțiilor statului modern. Studiu de caz: închisoarea*, a fost subiectul comunicării lui Dumitru Lăcătușu. El a arătat că se poate vorbi de închisoare, ca instituție a statului modern, doar după adoptarea unui cod penal, apariția tribunalelor, judecătoriilor, poliției, personalului specializat, construirea localurilor de detenție etc.

„Modernizarea și aspectele economice în Vechiul Regat” a constituit tema unei alte secțiuni. Daniela Bușă a analizat *Politica economică a României – principii teoretice și necesități practice (1875–1914)*, concluzionând că politica economică românească și ideologia legată de ea nu s-au putut manifesta în afara politicilor economice și a curentelor de opinie din spațiul european și nu au putut face abstracție de interesele diferitelor puteri europene. Raluca Tomi, pe baza cercetărilor întreprinse în arhivele din București, Galați și Brăila, a surprins caracterul emigrației italiene în orașele-porturi dunărene, cauzele acesteia, locul de origine și meseriile practicate de italienii ajunși pe teritoriul românesc (*Emigrația italiană în principate și rolul ei în modernizarea societății românești. Studiu de caz: orașele-porturi dunărene, 1834–1871*). Un aspect al modernizării infrastructurii de transport din regiunea gurilor Dunării a fost tratat de Constantin Ardeleanu: *Comerțul dunărean și modernizarea infrastructurii de transport a României. Interesele politice și economice europene și disputa Sulina vs. Sfântu Gheorghe vs. calea ferată Cernavodă – Constanța (1856–1865)*.

Secțiunea „Modernitate și ruralitate” a evidențiat alte aspecte ale istoriei noastre moderne: *De la țăran la cetățean: revoluția ca experiment modernizator în lumea rurală (cazul principatului Țării Românești la 1848)* – comunicare susținută de Nicolae Mihai; *Religie și modernitate în Vechiul Regat: dezbateri privind rolul social, politic și național al Bisericii Ortodoxe Române în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul veacului al XX-lea* (George-Eugen Enache); *Procesul de modernizare rurală în cercetări bănățene* (Carmen Albert).

Educației și învățământului li s-a consacrat secțiunea „Modernizare și educație”. Cristina Gudin a adus în discuție *Aspecte privind modernizarea învățământului românesc elementar în perioada 1864–1899*, subliniind că intervalul a fost unul al căutărilor și experimentărilor, de armonizare a principiilor legii cu realitatea subjugată factorului material. Despre *Imaginea de sine a învățătorilor și profesorilor greco-catolici la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX: conturarea unei identități naționale* a vorbit Daniela Mârza, oprindu-se asupra cadrelor didactice din arhidieceza de Alba Iulia și Făgăraș. Rodica Ianoș a analizat *Modernizarea discursului didactic din învățământul primar românesc din Transilvania la jumătatea secolului al XIX-lea*, prin prisma lucrărilor de natură didactică și a conținutului acestora. Mirela Albulescu a readus în discuție *Soluția lui Spiru Haret la chestiunea țărănească. Progresul social prin educație în spațiul rural românesc*.

În ultima zi a conferinței s-a revenit la lucrări în plen. Tema „Cultură politică și europenism în România în secolul XX” a reunit trei comunicări. Giordano Altarozzi, în *Modernizarea culturii politice după al doilea război mondial: federalismul european printre români la Congresul Europei*

(mai 1948), a subliniat îndeosebi rolul lui Grigore Gafencu în promovarea ideii de Europă unită. Mihaela Toader a evidențiat activitatea desfășurată în exil de Grigore Gafencu, Leontin Jean Constantinescu și George Ciorănescu (*Exilații români și construcția europeană*). O analiză a discursurilor intelectualilor români angajați în polemicile și dezbaterile legate de (re)construcția modernității românești a fost întreprinsă de Mihaela Grancea, dezvăluind paradoxurile „imaginii de sine”, confuziile și oscilațiile de opțiune, oportunistele, în fapt criza identitară, frecvența apelului la practica și ideologia multiculturalismului (*Natura tranziției postcomuniste și problema modernizării României în polemicile dintre europeniști și autohtoniști*).

Ultima secțiune, „România postcomunistă”, a grupat comunicările prezentate de Marius Uglea, *Apariția și evoluția societății civile românești după 1989* (care s-a referit la acele structuri organizate ale societății civile, în fruntea cărora s-au aflat atât foști deținuți politici ai închisorilor comuniste, cât și foști dizidenți, opozați ai dictaturii ceaușiste, urmărind funcțiile și obiectivele lor, paralelismele cu ceea ce s-a întâmplat în alte țări europene foste comuniste) și Florin Feșnic, *Rădăcinile structurale ale diviziunilor partizane din România: modernizare reușită, modernizare nereușită și nonmodernizare* (care și-a propus să răspundă și a răspuns la următoarele întrebări: „care sunt factorii cei mai importanți care explică diviziunile partizane din România?” și „care este profilul sociologic, demografic și atitudinal al alegătorilor principalelor partide?”).

Formatul conferinței pe secțiuni nu mi-a dat posibilitatea să urmăresc toate comunicările. Le-am prezentat deja pe cele susținute de patru dintre cercetătorii Institutului „Nicolae Iorga” participanți la conferință (Ileana Căzan, Venera Achim, Daniela Bușă, Raluca Tomi). În cadrul altor secțiuni au prezentat comunicări și Adrian-Silvan Ionescu, *Modernizarea artelor plastice și expozițiile publice în țările române în veacul al XIX-lea*; Bogdan Popa, *Cultura fizică în societatea Vechiului Regat la începutul secolului XX. Un element al modernizării?*, și Viorel Achim, *Dezvoltarea statisticii demografice în România și condiționările sale politice: cazul recensămintelor populației din 1930 și 1941*.

Conferința *Modernizarea în România în secolele XIX–XXI* poate fi socotită, cu siguranță, un model de organizare. Colegii clujeni au fost, și de această dată, gazde primitoare – o mențiune specială pentru conf. dr. Ioan Bolovan, care a fost inițiatorul și coordonatorul acestei manifestații.

Venera Achim

În zilele de 5 și 6 iunie 2007, la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” s-a desfășurat sesiunea anuală de comunicări cu tema „Istoriografia secolului XXI – surse, metode și interpretări”.

Remarcăm în primul rând inițiativa conducerii institutului de a organiza o sesiune de comunicări cu o tematică unitară, de mare actualitate, susceptibilă să conducă la anumite clarificări teoretice și metodologice, necesare într-o istoriografie încă insuficient precizată în legătura cu direcțiile și tendințele cercetării istorice contemporane. După mai mult timp, sesiunea anuală a Institutului „Nicolae Iorga” a abordat nu o personalitate sau un eveniment, ci o *problematică*, certificând astfel un interes mai mare pentru demersul de generalizare și semnificare – singurul în măsură să precizeze o *structură* de înțelegere și dezvoltare a cercetării.

Nu toate comunicările s-au subsumat realmente obiectului de studiu al sesiunii. Cea a lui Alexandru Ciocâltan, *Catolicismul în Țara Românească în relatări editate și inedite ale arhiepiscopului de Sofia, Petru Bogdan Baksici (1663, 1668, 1670)*, a fost de fapt o prezentare a documentelor în sine, și nu o analiză metodologică a criticii documentare pornind de la cele trei exemple concrete. Același lucru se poate spune și despre expozeul lui Adrian Silvan Ionescu, *Fotografie și istoriografie*, care nu a tratat – așa cum sugera titlul – chestiunea utilizării fotografiei ca sursă istorică, ci numai a listat persoanele care s-au ocupat de fotografie în societatea românească.

S-a detașat prin importanța problematicii comunicarea Ecaterinei Lung, *Istoria culturală: o nouă paradigmă istorică?* – o încercare de precizare a identității teoretice a istoriei culturale în dinamica istoriografiei contemporane. În acest context, autoarea a arătat că istoria culturală – preocupată de valori, simboluri și reprezentări – a apărut ca o reacție la „Școala de la Annales”, care privilegia istoria economică și socială. Istoria culturală, influențată de studiile de antropologie, ar reprezenta o reevaluare a factorilor psiho-mentali în existența societăților, ca un complement necesar al factorilor materiali.

Totodată, Ecaterina Lung s-a referit și la chestiunea fundamentală a accesului la adevăr în istoriografie. Ea a remarcat faptul că exagerărilor în sensul omniscienței nu trebuie să li se substituie relativismul extrem, amintind aici criticile lui Roger Chartier la adresa lui Hayden White.

Dintre expunerile care s-au ocupat de valoarea științifică a anumitor surse documentare o menționăm mai întâi pe cea a lui Șerban Marin, *Investigarea surselor secundare – un demers inutil? Cazul cronisticii venețiene*, care a subliniat semnificația istorică a tuturor documentelor, inclusiv a celor dovedite ca părtinitoare sau propagandistice, în măsura în care din acestea se pot extrage informații nu despre faptele relatate, dar despre opțiunile și reprezentările autorilor și, implicit, ale epocii respective. Prezentarea Danielei Bușă, *Călătorii străini în secolul al XIX-lea – surse pentru istoria românilor?*, a subliniat importanța relatărilor călătorilor străini (a „spontaneității contactului direct”) în realizarea unei istorii sociale sau a imaginarului din secolul al XIX-lea.

Mai puțin reușită a fost prezentarea lui Bogdan Popa, *Surse pentru istoria socială a culturii fizice*, care a procedat la sistematizarea materialului documentar (amintiri, legislație, manuale, ziare etc.), dar fără a degaja vreo concluzie. A avut însă meritul de a fi surprins importanța, la prima vedere neașteptată, a literaturii și artei în realizarea istoriei sociale a culturii fizice, în condițiile în care în literatură și artă se regăseau ideile vehiculate în societate, idei pe care se întemeiau comportamente și programe publice.

Din zona abordărilor interdisciplinare amintim comunicarea Irinei Gavriliă, *O disciplină a secolului XXI – istoria asistată de calculator*, care a susținut și exemplificat importanța informatizării cercetării, și pe aceea a lui Vigil Ciocâltan, *Etnie și antroponimie: Basarab „Întemeietorul” – român sau cuman*, care și-a propus să valorifice lingvistica în analiza istorică. Referitor la aceasta din urmă, remarcăm importanța metodologică a demersului, susceptibil să ofere ipoteze de lucru interesante, dar și înclinația sa speculativă. Pentru a evita riscurile speculației factice, credem că orice interpretare lingvistică trebuie coroborată cu analiza surselor narrative și arheologice.

Dacă este să facem o apreciere de ansamblu asupra sesiunii, o putem considera drept un succes relativ. Ceea ce a lipsit a fost aprofundarea problematicii. Predomină încă stilul expozitiv și dificultatea de a gândi teoretic, adică de a identifica modele interpretative generale – fenomen sesizabil mai ales în discuții, deviate aproape inevitabil către factual și chiar către nesemnificativ. Remarcăm totuși *încercarea* ca atare. După mai mulți ani, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” a organizat o sesiune cu o tematică teoretică, de natură să-i scoată pe cercetători din „amorțea” factologiei. Preocupările abstracte nu sunt o „modă” intelectuală, ci o condiție a precizării statutului epistemologic al istoriografiei, precum și a statutului profesional al istoricilor (mai ales în contextul proliferării relativismului agnostic „postmodern”). Interesul pentru chestiunile teoretice nu este însă de la sine înțeles. Asemenea oricărui alt interes, el mai întâi se relevă, iar apoi se cultivă. Sesiunea din 2007 a reprezentat un început în acest sens. Sperăm să aibă și o continuare.

Alexandru Mamina

În „Revista Istorică”, Nr. 5–6, 2006, remarcăm articolul Ecaterinei Lung, *Imaginea familiei între realitate și utopie în opera lui Antim Ivireanul*, la intersecția dintre istoria culturală și istoria socială, în măsura în care omiletica mitropolitului muntean exprima reacția specifică a gândirii creștine față de o anumită realitate socială, de la începutul secolului al XVIII-lea.

Articolul analizează câteva aspecte din predicile lui Antim Ivireanul consacrate familiei – definirea și funcționarea acesteia, condițiile căsătoriei și ale divorțului, iubirea conjugală, înruderile „artificiale” și transmiterea moștenirii –, relevând decalajul dintre preceptele creștine ideale și situația concretă. În acest decalaj, dincolo de lacunele morale ale populației (p. 142), autoarea întrevide o incongruență între sistemul normativ promovat de Biserică și consacrat de stat (Pravila) și practicile sociale curente, cu origini adeseori precreștine. Frecvența divorțurilor de pildă, în pofida poziției Bisericii, traducea persistența sistemului juridic roman vulgar – devenit cutumiar – în care desfacerea căsătoriei era lăsată la latitudinea soților (p. 143). Persistența rudeniei „artificiale” a frăției de cruce, pe care Biserica o condamna drept nenaturală, continua o formă de solidaritate păgână (p. 152–153). Cultul morților, acceptat de Biserică fără o bază scripturală, se situa de asemenea în tradiția practicilor funerare precreștine (p. 153–154).

Concluzia Ecaterinei Lung este, așadar, că demersul moralizator al lui Antim Ivireanul avea un caracter utopic, întrucât încerca să inoculeze anumite norme ideale unei societăți românești pragmatice, cu un nivel spiritual scăzut, practicanta unui creștinism popular, care nu se apropia decât sub aspect formal de creștinismul ecleziastic al mitropolitului (p. 155).

Formulată fără nuanțele necesare, concluzia este susceptibilă de amendări. În primul rând, ar trebui precizat că distincția dintre creștinismul ecleziastic și cel popular a fost o trăsătură caracteristică tuturor societăților europene. În al doilea rând, în judecarea gradului de religiozitate a societății românești de atunci este necesar să se ia în considerare cel puțin încă două fenomene, care ar putea indica o mai mare elevație spirituală: ridicarea de biserici și revitalizarea isihasmului.

Altminteri însă, articolul este interesant atât prin informația istorică pe care o oferă, cât și prin problemele pe care le pune – legate de secolul al XVIII-lea și nu numai. Astfel de probleme care depășesc contextul sunt cele care privesc reprezentarea iubirii sau raportul masculin – feminin în gândirea creștină ecleziastică (p. 147–149). În aceste cazuri, aprecierile lui Antim Ivireanul sunt elocvente pentru rigorismul monahal în general și pentru inadecvarea judecării absolute a mediului laic din perspectiva celui monastic.

Alexandru Mamina

Ultimul număr al revistei „Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006, a fost dedicat memoriei eruditului istoric Paul Cernovodeanu (1927–2006).

O notă bună este împărțirea articolelor publicate în patru grupaje tematice. Primul dintre acestea reunește cinci studii sub titlul generic „Comerț și negustori în Evul Mediu”. Academicianul Șerban Papacostea își continuă seria cercetărilor dedicate istoriei Mării Negre cu o contribuție asupra perioadei de sfârșit a dominației genoveze în regiune. Anca Popescu publică o serie de considerații asupra locului negustorilor străini în Imperiul otoman, reliefând jocul dintre normele și măsurile juridice și realitățile economice. La rândul său, Gheorghe Lazăr se ocupă de apariția asociațiilor de negustori din Țara Românească, ca răspuns la evoluția pieței europene din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Studiile

cercetătoarelor sofiote Snejana Rakova și Penka Danova se înscriu pe aceeași linie a preocupărilor de istorie a diverselor aspecte ce țin de categoria negustorilor din Evul Mediu european.

Secțiunea dedicată „Domnilor, boierilor, ctitorilor” cuprinde, în mod fericit, câteva contribuții asupra unui subiect relativ nou, și anume biografia doamnelor Țării Românești și Moldovei. Probabil ca efect al „Anului Ștefan cel Mare”, interesul cercetătorilor s-a îndreptat și asupra Mariei de Mangop, fapt ilustrat în volumul de față de studiile semnate de Ștefan S. Gorovei și Maria-Venera Rădulescu. Doamnei Arghira, soția lui Radu Mihnea, voievod atât al Țării Românești cât și al Moldovei, îi este dedicat un prim studiu biografic de către Constantin Rezachevici și Petre Ș. Năsturel. Mihai-Bogdan Atanasiu începe în acest număr publicarea unui amplu studiu asupra „patrimoniului funciar al marelui vistiernic Iordache Cantacuzino”. Problema ctitoririi lăcașelor de cult și a relației acestora cu donatorii principali este tratată de Ștefan Andreescu, respectiv de Bogdan-Petru Maleon.

Secțiunea „Occident versus Orient” este deschisă de studiul lui Șerban Marin despre campania antibizantină a dogelui venețian Domenico Michiel. Mai mult de jumătate din spațiu este alocat anexelor, fragmente din cronicile venețiene clasificate de autor în funcție de relevanța conținutului acestora pentru tema studiată. Kinga Tüdös propune o analiză a testamentului lăsat de Bekes Gáspár, realizând cu acest prilej și o scurtă biografie a acestuia. Violeta Barbu propune un foarte documentat studiu de istorie confesională și intelectuală a secolului al XVII-lea românesc, prin analiza punctelor de vedere exprimate în jurul dogmei supremației papale. Heraldica transilvăneană a secolului al XVII-lea, din perspectiva aspectelor juridice ale dreptului la stemă, este subiectul contribuției lui Tudor-Radu Tiron.

În cadrul secțiunii de „Discuții” sunt găzduite studiile lui Eugen Denize – o demonstrație asupra cronologiei evenimentelor domniei lui Vlad Țepeș, precum și discuția lui Liviu Pilat asupra interpretărilor date omagiului de vasalitate din 1387.

Sumarul este completat de rubrica „Addenda et corrigenda” și de un număr însemnat de recenzii și note bibliografice. Este de salutat inițiativa editorilor de a permite dreptul la replică autorilor care se simt nedreptățiți de recenzii. Mult mai salutară este însă decizia de a cere utilizarea unui ton științific și civilizat în discuțiile polemice, de altfel atât de necesare unei istoriografii moderne.

Bogdan Popa

Cele 14 studii publicate de revista „Studii și Materiale de Istorie Contemporană”, vol. V, 2006, acoperă teme de istorie românească și universală cuprinse, din punct de vedere cronologic, între 1920 și 1980. Se remarcă diversitatea temelor alese de autori, unii dintre aceștia fiind deja cunoscuți pentru interesul constant arătat unor aspecte încă insuficient studiate ale istoriei contemporane.

În ansamblu, acest nou număr al publicației editate de Institutul „Nicolae Iorga” denotă eforturile istoriografiei românești de a zugrăvi tabloul general al faptelor istorice din urmă cu mai puțin de un secol și, în același timp, de a trata critic sursele și literatura secundară pentru a putea lansa dezbateri teoretice. Se remarcă prioritatea acordată de unii autori documentelor inedite aflate în păstrarea Arhivelor Naționale, Arhivei Ministerului Afacerilor Externe sau la Muzeul Militar Național. Deși ordonate după criteriul cronologic, unele dintre studiile publicate pot fi grupate tematic. Minoritățile naționale, în special cea evreiască (Mioara Anton, Marcel Varga), spionajul și „spiono-mania” (Cezar Mățâ, Alina Ilinca și Liviu Marius Bejenaru), problemele de istorie diplomatică (Florin Anghel, Radu Tudorancea, Cezar Stanciu, Cristina Nedelcu, Silviu Miloiu), precum și modalitățile de consolidare și funcționare ale regimului comunist (Eugen Denize, Alina

Tudor Pavelescu, din nou Cezar Stanciu, Alina Ilinca și Liviu Marius Bejenaru) reprezintă direcțiile majore propuse de către autori. Foarte bună este și inițiativa de a publica texte ale unor autori străini interesați de probleme de istorie românească (vezi articolul lui Gavin Bowd despre amintirile militarilor români care au luptat în cel de-al doilea război mondial, o încercare de integrare a experienței românești în scheme teoretice generate de investigarea relației dintre război și memoria individuală și colectivă). Lui Dorin Dobrinu i se datorează un amplu studiu asupra rezistenței armate anticomuniste, subiect încă foarte sensibil pentru opinia publică românească. Cosmin Popa semnează singurul studiu dedicat strict unei probleme de istorie universală, respectiv impactului imediat al dispariției lui Iosif Visarionovici Stalin de pe scena politică sovietică. Să notăm și cele două materiale de istorie a Bisericii (Cristian Vasile și Anca Șincan), amândouă destul de ancorate însă în actualitatea imediată și interesante pentru cercetarea politicii instituționale a Bisericii Ortodoxe Române înainte și după 1989. Revista se încheie cu o rubrică de recenzii.

Se impun, din păcate, câteva observații legate de redactarea textelor publicate. Astfel, studiul Alinei Tudor Pavelescu – foarte solid documentat și demn de luat în seamă de către istoricii și politologii interesați de „politica de cadre a regimului Ceaușescu” – conține, la nota 1, o trimitere bibliografică incompletă. De asemenea, titlul contribuției lui Cezar Stanciu (*Diplomația românească în slujba lagărului socialist*) are prea puțină legătură cu textul propriu-zis, altminteri o notabilă tentativă de a surprinde transformarea profesiei de diplomat în funcție de cerințele impuse de regimul comunist și crearea unui corp profesional în care criteriul politic a jucat un rol mai important decât cel al valorii și pregătirii de specialitate.

În ciuda acestor observații, sperăm că numărul următor al „Studiilor și Materialelor de Istorie Contemporană” va fi cel puțin la fel de solid documentat și de bogat din punct de vedere tematic.

Bogdan Popa

Revista „Document. Buletinul Arhivelor Militare Române”, nr. 1–4 (31–34)/2006, este consacrată participării României la primul război mondial (cu prelungirea sa – campania din Ungaria, din 1919). Sunt publicate articole și materiale documentare, în spirit critic, urmărindu-se prezentarea în egală măsură a aspectelor glorioase și ale celor penibile – mai puțin tratate până acum – ale acestei participări.

Nota generală a numărului este dată de interviul realizat de Florin Șperlea – redactorul-șef al revistei – cu academicianul Florin Constantiniu, care, în răspunsurile sale, formulează practic un „program revizionist” de interpretare a evenimentelor din epoca respectivă, conform ideii de „istorie sinceră” a poporului român. Semnalăm aici ideea potrivit căreia realizarea statului național unitar în 1918 s-ar fi datorat nu participării României la război, ci esențialmente acțiunii românilor din Basarabia, Bucovina și Transilvania, în contextul crizei din Rusia și Austro-Ungaria. Proba ar oferi-o constituirea Poloniei și a Cehoslovaciei, care s-a produs fără existența unui stat care să intre în război (p. 2, 4). Argumentul este coerent dar înșelător, întrucât reaparitia Poloniei și formarea Cehoslovaciei nu se puteau realiza decât astfel, exact pentru că nu exista un stat care să se angajeze într-o acțiune de eliberare. Ca atare, așteptările și rigorile puterilor învingătoare, care au decis în mare măsură reconfigurarea frontierelor, erau altele față de polonezi, cehi și slovaci, decât față de români. Deoarece România exista ca stat, era oarecum datoare „să merite” extinderea teritorială prin participarea la război. „Economia meritelor” a fost invocată, de pildă, în legătură cu Banatul, atunci când marile puteri au considerat că cererile Serbiei erau mai îndreptățite decât ale României, tocmai pentru că Serbia a intrat în luptă cu doi ani mai devreme. În aceste condiții, deși apreciem că dorința de reconsiderare critică este benefică pentru istoriografie, ne exprimăm rezerva față de considerațiile

lui Florin Constantiniu, mult prea polemice pentru a nu fi discutabile. (Subscriem însă la aprecierea de „istorie recentă” privind disoluția valorilor naționale în societatea românească din ultimii ani).

Dintre articole îl amintim pe cel al lui Petre Otu, *Turtucaia. Sfârșitul iluziilor. Începutul dezastrului*, care, pe lângă prezentarea bătăliei ca atare, încearcă să găsească semnificațiile înfrângerii pe „durata medie”, în dezinteresul clasei politice față de organismul militar, în acest fel integrând istoria armatei în istoria politică și socială (p. 17). După părerea noastră însă, autorul lasă oarecum lucrurile la jumătate, în măsura în care, sub aspectul cauzelor profunde ale înfrângerii din 1916, se referă numai la acțiunea guvernamentală, nu și la dezechilibrele structurale din societate, care au grevat inclusiv funcționarea organismului militar. (De unde și caracterul imperativ al reformelor agrare și electorală în 1917).

Dintre contribuțiile documentare o semnalăm pe cea a lui Iulian Boțoghină, *Camil Petrescu, de pe front în prizonierat*, pentru ceea ce consemnează – în particular starea de spirit revoluționară din Austro-Ungaria în 1918 (p. 64) –, dar mai ales pentru semnificația „metodologică” implicită, întrucât înregistrarea relatărilor unor personalități „civile”, asociate cu alte domenii de activitate decât cel militar, are valoare unui „efect de real”: acestea actualizează experiența (realitatea) războiului în conștiința publicului mai mult decât prezentările „de specialitate”, reprezentând așadar un procedeu didactic-persuasiv util în ordinea cunoașterii.

Semnalăm, în încheiere, buna idee a redacției de a atașa revistei un CD intitulat *De la veston la rubașcă*, cu un material documentar referitor la sovietizarea armatei române după 1945. Deși acesta nu are legătură cu tema generală a numărului, remarcăm, sub aspectul *metodei* de prezentare, reușita îmbinare dintre text, imaginile în mișcare și cuvintele celor implicați în evenimente.

Alexandru Mamina

Putem oare să spunem că privirea deconstructivistă asupra producției intelectuale a generat o *criză* a statutului „explicabilității” obiectelor istorice? Sau asistăm doar la o simplă dezvoltare paroxistică a „atenției la sine” a cunoașterii din *științele* istorice? Adică la un soi de narcisism care ne încredințează cu plăcere de a ne vedea pe avanscena unui front de cercetare care trăiește momentul „istoric” al unei mari recompuneri a cunoștințelor și pe cel al unei refaceri a configurațiilor epistemice. Totodată, viteza de circulație a „tumentelor” paradigmatic (lingvistică, culturală, critică, pragmatică, micrologică, „sociologică” – pentru istoric, „istorică” – pentru sociolog etc.) este însoțită de un alt soi de farmec narcisist, acela al unor răbufniri depresive care deplâng dispariția gânditorilor de anvergură (Oswald Spengler, Arnold Toynbee, Nicolae Iorga, Fernand Braudel, Michel Foucault etc.).

Unor astfel de întrebări se angajează Jean-Louis Fabiani să le schițeze un răspuns în studiul său *La généralisation dans les sciences historiques. Obstacle épistémologique ou ambition légitime?*, publicat în „Annales”, n° 1, 2007. Tratarea este cam încălțită – nu numai pentru un istoric sau cercetător nespecializat în epistemologia și sociologia cunoașterii! – de aceea, dat fiind și spațiul tipografic al unei „note de lectură”, vom proceda la o simplificare a subiectului în două întrebări: 1. mai este posibil să elaborăm teorii a căror explicabilitate să derive (și) din caracteristica de „generalitate”?; 2. „noutățile epistemologice” periodice conduc la un anarhism epistemologic contraproductiv, fiind adesea un soi de metadiscurs?

Parcursul pe care ni-l propune Jean-Louis Fabiani este astfel organizat încât să accentueze o „cumulativitate epistemologică” extrasă din crizele „punctului de vedere nomologic” și din acelea ale „paradigmelor federatoare”. Voi enumera extrem de simplificator câteva cazuri, apoi voi încheia cu

prezentarea unor „lecții” pe care sociologia cunoașterii le trage din examinarea unor cazuri de narcisism al cercetării academice și de abuz în organizarea puterii din universități.

Émile Durkheim este primul dintre cei situați pe „soclu” care a pus la index proferarea de generalități în discursul asupra istoriei sau societății. El dezvoltă o critică a „generalităților” nu atât considerând „talie” obiectului construit, cât principiul constructiv. Astfel, omologia formelor de expresie religioasă este garantată prin faptul că ar exista „caractere esențiale” ale religiei. „Esența” religiei nu are nevoie să fie demonstrată deoarece derivă din postulatul caracterului universal și etern al „societății în act” (categoriile mentale și instituțiile). Evident, avem de-a face aici cu un model de inteligibilitate care evacuează problema întemeierii operatorilor de generalizare în istorie.

În prezent sociologia cunoașterii se află în fața unui moment particular al științelor istorice: relocalizarea (sau „respecificarea”!) obiectului de studiu. Dar cercetătorii nu par a renunța la ambițiile generalizante nici atunci când se situează pe terenul empirismului ieșit din critica structuro-funcționalismului. Este cazul, de pildă, al etnometodologiei care, deși utilizează modalități de extragere de „probe de real” care permit o relație „mai experimentală” cu obiectul, face ca intensificarea și densificarea „dărilor de seamă” să se convertească într-un joc de „proprietăți generale” în cadrul interacțiunilor particulare.

Interacționismul simbolic, „școala de la Chicago” și etnometodologia au un proiect epistemologic comun, conform căruia ordinea socială este o ordine simbolică sesizabilă doar local, prin analiza cvasiexperimentală a *cunoașterii tacite*. De aici rezultă și privilegiul ontologic acordat „observației situate” a obiectelor de *mică talie*. Nimeni nu a observat „despotismul”, „habitusul”, „societatea”, *faptele sociale* de „talie mare” neapărtinând registrului „datului” sau „constatabilului”, fiind doar o emergență din repetiția practicilor rutiniere ale vieții cotidiene.

Interesantă este și analiza condițiilor care țin de transformarea morfologică a sociologiei universitare de la sfârșitul anilor 1960: creșterea rapidă a numărului de doctori în sociologie, plini de speranța de a fi un soi de melanj între filosofi și experți, profesioniști *à la Parsons* sau „sociologi critici” – categorii hărăzite să asigure, în cele din urmă, o funcționare fără sincopă a societății.

Nu fără umor, Jean-Louis Fabiani indică și o cale prin care această inculpare a perspectivei generalizante macrologice derivă și dintr-o anume evoluție a „diviziunii muncii universitare”. În științele istorice discipolii sunt însărcinați să facă monografiile după modelul sugerat de „patronii” tezelor de doctorat, care își rezervă „facultatea de ridica în generalitate și de a scăpa de orizontul studiului localizat”. Dar este vorba mai mult de o extensie a *taliei obiectului*. În sociologie, grandomania pretinde dreptul asupra *scalei de analiză*, accesul la categoriile de „teorie” și de „sociologie generală” fiind restrâns la nivelul mandarinilor. De aici rezultă însă și o „umoare dezvrăjită” în privința generalizărilor conceptuale: *ousiderii* (de notat că etnometodologia a fost mai întâi animată de aceștia!) au transformat critica întreprinderilor generalizante într-un atac în toată regula contra dominației mandarinilor din cercetarea academică, „frumusețea localului” devenind un „cuvânt de ordine” la micile monografii strivite prin „grosimea mașinilor de generalizat”.

Direcții de cercetare recente (Jean-Claude Passeron, *Le Raisonnement sociologique*, 1991, Jean-Claude Passeron et Jacques Revel, *Penser par cas*, 2005, Jean-Yves Grenier, Claude Grignon, Pierre-Michel Menger, *Le model et le récit*, Paris, 2001) își sprijină raționamentele generalizatoare pe proprietățile unor „singularități” observabile prin protocoale interverificabile de cercetare, încercând astfel un dublu refuz: atât acela al iluzoriei autorități a abordării nomotetice, cât și fugitiva satisfacție a unei abordări singulare și micrologice. De pildă, am putea „relocaliza” obiectele științelor sociale pe temeiul inepuizabilității contextelor, consecința fiind retragerea dreptului „științelor nomologice” de a produce „generalități istorice”. „Științele istorice, susține Passeron, trag concluzii nu variind grade de generalitate pe axa verticală de-a lungul căreia se deplasează o deducție sau o inducție, ci prin circumstanțierea trecerii de la un «caz» la celălalt pe axa orizontală a unei comparații în care «monotonia» inferențelor cunoaște paliere, flexiuni și permutări între excepție și regulă” (*Le Raisonnement sociologique*, p. 72).

Vocabularul unui asemenea neoweberianism este seducător, dar din nervura acestei mobilități comparative bazate pe „transportul de contexte singulare” de la un caz la altul nu rezultă criterii robuste de evaluare a pertinentei unei teorii. Care ar fi, de pildă, regula epistemică în temeiul căreia ar deveni pertinentă comparația între Veneția și Martigues prin transportul de semnificație al unui „context de singularizare”: existența canalelor?

În domeniul istoriei întâlnim, nu de puține ori, lucrări fondate pe un dispozitiv analitic și explicativ în care coexistă principii constructive a căror articulare pare a nu se putea realiza decât printr-un joc de opoziție insurmontabilă: între cantitativ și calitativ, între micro și macro, între analiză și interpretare, între cercetarea monografică și generalizarea monumentală. Cu alte cuvinte, nu e nimic de pierdut din instabilitatea paradigmatică, aceasta fiind inseparabilă de regimul propriu de producție al științelor istorice.

Nicolae Perpelea

Buletinul anual scos de echipa „Religions, Sociétés et Acculturation” de la „Centre André Latreille” (Université Lumière-Lyon 2) și de la Institut d’Histoire du Christianisme (Université Jean Moulin-Lyon 3), „Chrétiens et Sociétés XVIe–XXe siècles”, no. 13, 2006, continuă să se impună în peisajul publicațiilor franceze dedicate problematicii religiei și culturii.

Numărul pe 2006 prezintă aceeași orientare ca și precedentele, către subiecte relevante pentru istoria religioasă sau instituțională a regiunii lioneze (Frédéric Scheider, *Portrait d’un alieniste catholique lyonnais du XIXe siècle: Joseph Artaud 1813–1883*, p. 89–116), însă și către teritorii mai „exotice”, dar legate de Franța prin legături coloniale sau doar culturale (Maria Alzira Da Cruz Colombo, *La venue des congrégations religieuses française au Brésil à la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle*, p. 117–133; Célestine Fouelfak, *Acteurs locaux de l’implantation du catholicisme dans le pays Bamileké au Cameroun*, p. 133–150).

De asemenea, în paginile buletinului sunt găzduite articole care reiau problematica unor comunicări care au făcut obiectul discuțiilor din cadrul seminariilor organizate de echipa RESEA pentru masteranzi și doctoranzi. Foarte interesantă ni s-a părut, între acestea din urmă, contribuția lui Rafael Mandressi, *Les médecins et le diable. Expertises médicales dans les cas de possession démoniaque au XVIIe siècle en France* (p. 35–70). Acest articol este o ilustrare a două teme ce se regăsesc constant în preocupările echipei de la Lyon: istoria religioasă și istoria medicinei. Autorul analizează cazuri de posedare din secolul al XVII-lea francez (făcându-ne, încă de la lectura titlului, să ne reamintim de celebra afacere de la Loudun, din perioada respectivă). De altfel, posedarea de la Loudun este reamintită în debutul articolului, pentru a ilustra „epidemia” de astfel de cazuri care marchează Franța secolului al XVII-lea. Dar cazul de la Loudun nu este tipic pentru ceea ce îl interesează pe autor, și anume implicarea medicilor – categorie profesională și intelectuală – alături de alți actori, în cazurile de posesiune.

Sursele folosite îi permit autorului să observe cum medicii, în colaborare cu autoritățile religioase, devin specialiști capabili să identifice prezența sau absența intervenției demoniace. Medicii se deplasau la fața locului atunci când existau suspiciuni de posedare diabolică, fie convocați de autorități civile sau religioase, fie din proprie inițiativă, astfel că prezența lor în astfel de cazuri era constantă și sistematică, traducând legitimitatea asociată cu știința lor. Rapoartele scrise pe care le redactau cuprindeau, cel mai adesea, una din următoarele poziții: că era vorba de posedare demonică, de boală sau de înșelătorie. Se poate observa că, în două posibilități din trei, boala sau înșelătoria, medicii fac apel la cauze naturale ale comportamentelor constatate de ei. Pe de altă parte, medicii mai joacă și rolul de tehnicieni mențiți să descopere pe trupurile suspecților mărcile diavolului, prin

sondare cu ace a zonelor presupuse insensibile. Treptat, explicațiile pe care le dau fenomenelor observate sunt puse tot mai frecvent în relație cu natura, eliminându-se aspectele supranaturale: comportamentele ciudate ale suspectilor de posedare nu sunt inspirate de diavol, ci de viciile omenești. Astfel, de o manieră surprinzătoare, în plin centrul unei problematice de natură religioasă își face apariția, oricât de timid, un proces de laicizare.

Un alt studiu care merită semnalat este cel al lui Renaud Villard, dedicat unui „non-eveniment”, revolta din Urbino din 1573: *Du droit de révolte au devoir d'obéissance: les formes d'acculturation politique dans l'Italie du XVIe siècle, autour de la révolte d'Urbino (1573)*. Este vorba, de fapt, de un început de revoltă, o luare a armelor urmată imediat de predarea celor pe cale să se ridice la luptă. Ceea ce autorul suspectează că s-ar ascunde în spatele acestui episod fără consecințe ar fi, de fapt, „o fierbere politică, o ezitare între dreptul la revoltă și datoria de supunere, sau mai degrabă o trecere progresivă către o imperioasă fidelitate către prinț” (p. 7). Este vorba de conflictul dintre două reprezentări politice, una centrată pe noțiunea de contract, cealaltă care stabilește o legătură directă între Dumnezeu și suveran. Până la urmă, în epoca în care în marile state se defineau monarhiile absolutiste, și în micul principat italian se impunea tradiția supunerii absolute față de principe. Acesta, sprijinit de papă, cardinali, ducele de Parma, constituit într-o veritabilă „ligă princiară”, reușește să-și asigure monopolul violenței legitime, semn, până la urmă, al modernizării structurilor statale.

Revista cuprinde și secțiuni dedicate susținerilor de teze de doctorat în cadrul centrelor coeditoare, practică demnă de interes, întrucât astfel sunt semnalate lucrări care ar scăpa, în marea lor majoritate, atenției lumii științifice.

Ecaterina Lung

În cei 62 de ani de existență, „Journal of the History of Medicine and Allied Sciences”, editat de Universitatea Oxford, s-a impus ca una din principalele reviste de specialitate din lume. Evoluția revistei este ea însăși o istorie a profesionalizării domeniului, de la *historia amabilis* scrisă de medici pentru medici până în anii 1960–1970, trecând prin istoria socială a medicinei care a dominat până la sfârșitul anilor 1990, la noua istorie medicală, mai apropiată de istoria culturală și mai sensibilă la relația dintre medicină, politică și ideologie. Revista își menține importanța de formator și informator în istoria medicinei în trei moduri: prin selecția articolelor publicate, numărul mare de recenzii și note de lectură și publicarea anuală a listei tezelor de istorie a medicinei susținute la toate universitățile americane.

În volumul 62, numărul 2, apărut în aprilie 2007, Philip Teigen, de la National Library of Medicine, Bethesda, Maryland, publică articolul *Legislating Fear and the Public Health in Gilded Age Massachusetts*. Este un studiu dedicat epidemiei de rabie umană care a afectat Massachusetts între 1876–1881, ultima înainte de descoperirea vaccinului antirabic în 1885. Plecând de la acest caz, centrul de interes al articolului îl reprezintă ritualurile reglementării sănătății publice și rolul lor în schimbarea culturală.

Articolul se concetrează asupra activității legislativului statului Massachusetts, analizând audierile publice, dezbaterile și activitatea legislativă pe de o parte, și dezbaterile din presă și activitățile de lobby ale unor asociații pentru ocrotirea animalelor pe de alta. Astfel, autorul identifică două viziuni contradictorii asupra etiologiei bolii: natura infecțioasă interspecii și boala nervoasă de origine internă. Observând că natura infecțioasă a bolii s-a impus ca explicație general acceptată, articolul analizează felul în care s-a pus problema câinilor ca principal factor de transmitere, surprinzând un element de schimbare culturală: transformarea percepției asupra câinelui. În această perioadă, evoluții în plan social, economic și cultural au determinat transformarea câinelui din animal de muncă, violent și fără valoare afectivă, în animal de companie, membru al familiei și simbol de

statut social. Analizând implicațiile acestei transformări, Philip Teigen susține că dezbaterile din timpul epidemiei de rabie au avut un rol de catalizator și au impus transformarea respectivă în conștiința publică.

Plasat în timpul ultimei epidemii majore de rabie umană, articolul de față trece dincolo de istoria medicală factuală și constituie un exemplu al noii istorii a medicinei, o îmbinare a istoriei sociale, culturale și a microistoriei. Ceea ce îi lipsește este tocmai o discuție mai clară a obiectivelor sale și o concluzie care să facă legătura mai bine între teorie și cazul concret discutat în articol.

Adriana Gheorghe

FLORIN CONSTANTINIU, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, Editura Enciclopedică, 2007, 520 p.

Cartea academicianului Florin Constantiniu – o îmbinare interesantă între memorialistică și interpretarea științifică – pune în evidență o personalitate și o epocă. Angajat al Institutului de Istorie (devenit apoi Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”), apropiat al academicianului Andrei Oțetea, implicat în elaborarea Tratatelor de istorie a României (românilor), solicitat de conducerea politică pentru o serie de colaborări, Florin Constantiniu s-a aflat oarecum în centrul istoriografiei românești, relatările sale având o valoare documentară și analitică în egală măsură. În condițiile în care cercetarea istorică sub regimul comunist a reprezentat un indicator al schimbărilor politice, prin observarea propriului destin profesional autorul descifrează tendințele generale ale timpului.

Nu insistăm în recenzie de față asupra interpretărilor propriu-zis istorice din lucrare, care numai ele ar putea să constituie obiectul unor analize distincte, incluzând aici probleme dintre cele mai diverse, de la ipotetica semnificație antiotomană a picturii murale a bisericilor moldovenești, până la motivația retragerii trupelor sovietice din România, în 1958. Vom menționa numai două idei, prima – pentru valoarea ei generală, a doua – pentru noutate.

Cea dintâi se referă la aprecierea politicii de independență față de Uniunea Sovietică, practică de Nicolae Ceaușescu. Trebuie spus că, după 1990, mai mulți analiști au contestat autenticitatea acestei politici, considerând că a fost vorba numai de o simulare, inclusiv cu acordul Moscovei („independență cu voie de la stăpânire”). În subtext, acești analiști consideră independența drept ceva pozitiv în sine, și cum ceva pozitiv nu poate fi asociat din principiu cu personajul malefic Nicolae Ceaușescu, rezultă că atunci este exclus ca independența respectivă să fie reală. Ei pierd din vedere că independența este o realitate politică „neutră”, fără semnificații etice – de bine sau rău – „cons substanțiale” naturii sale. Ea poate fi orientată fie într-un sens constructiv, fie într-unul distructiv. În acest context, Florin Constantiniu pune problema în termenii ei corecți, arătând că independența a fost autentică, dar că motivațiile distanțării de Uniunea Sovietică nu priveau interesele societății românești în general, ci dorința personală a lui Nicolae Ceaușescu de a se permanentiza la putere, eliberat de teama că ar putea fi înlăturat de sovietici. De altfel, în plan intern, regimul a rămas unul comunist-conservator. După 1985, independența a devenit pentru Nicolae Ceaușescu un mijloc de a se opune reformelor inițiate de Mihail Gorbaciov (p. 338–341, 360, 422–423).

A doua idee pe care o amintim este mai degrabă o sugestie de analiză pe care o face autorul. Atunci când prezintă degenerarea birocratică și degradarea intelectuală a regimului, pe fondul pătrunderii în structurile partidului și statului a unui număr mare de țărani incult și ariviști – al căror exponent la vârf era Nicolae Ceaușescu –, Florin Constantiniu avansează o distincție între conduita „muncitorească” a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej și cea „țăărănească” a lui Nicolae Ceaușescu (p. 293–294). Sub aspect sociologic, interpretarea ni se pare specioasă, întrucât extracția socială și nivelul intelectual al activului de partid și al funcționarilor s-au ameliorat în perioada lui Nicolae Ceaușescu, față de cea a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. Din punct de vedere psihologic însă, distincția respectivă ni se pare interesantă, susceptibilă să ofere o „cheie” pentru înțelegerea manifestărilor celor doi conducători.

Autorul nu evaluează însă în mod consecvent componenta mentală rurală în conduita liderilor politici, aprecierile sale variind în funcție de persoanele care păreau să o materializeze. Astfel, este critic față de influența mentalului țărănesc atunci când se referă la Nicolae Ceaușescu, dar îi descoperă virtuți patriotice (dragostea țăranelor pentru pământul natal) când vine vorba de Ilie Ceaușescu (p. 406).

La fel de inconsecventă ni se pare și raportarea la problematica națională. Florin Constantiniu susține de-a lungul întregii lucrări necesitatea interesului politic și istoriografic pentru Basarabia, dar cu privire la chestiunea Transilvaniei afirmă că istoricii din România și din Ungaria trebuie, pentru reconcilierea dintre țările lor, să pună în surdină controversele (p. 419).

Ne oprim la două constatări de ordin general care se desprind din lucrare, datorită importanței lor politologice și epistemologice speciale, constatări care angajează, în cele din urmă, întregul demers în zona de referință a reflecției teoretice.

Prima privește asimilarea superficială a marxismului genuin în științele sociale din România comunistă. (Nu ne referim deci la stalinism). În istoriografie, de pildă, cu excepția lui Barbu Cămpina și parțial a lui Andrei Țetea și Petre Panaiteșcu, Florin Constantiniu nu identifică practic nici un marxist autentic. „Ortodoxia” ideologică se manifesta la nivel formal, prin introducerea unor citate de circumstanță, fondul analizelor fiind în esență unul pozitivist (p. 238–240). Fenomenul este important nu numai pentru evoluția științei – în măsura în care blocarea în pozitivism a indus istoriografiei românești o anumită inapetență pentru abordările conceptuale –, ci și pentru evoluția politicii. Se constată faptic o anumită suprapunere (convergență) între existența unui marxism creator, conectat la dinamica ideilor din Occident, și rezistența anticomunistă. Cea mai puternică mișcare anticomunistă, în sensul organizării, amplorii și efectelor, s-a înregistrat în Polonia, acolo unde elitele intelectuale au asimilat în mod autentic marxismul, teoreticienii polonezi fiind recunoscuți printre cei mai importanți gânditori marxiști europeni ai secolului al XX-lea (Jerzy Topolski, Witold Kula, Adam Schaff). Aceste elite au asigurat conducerea politică a mișcării populare, exemplul cel mai elocvent oferindu-l Bronislaw Geremek – istoric marxist și lider al „Solidarității” în egală măsură. O situație analoagă se poate constata, la altă scară și în alte forme, și în Ungaria. La celălalt pol, în România, nu a existat nici un marxism adevărat, nici o rezistență anticomunistă de amploare. Paradoxală sau nu, această situație merită o analiză politologică aprofundată, care ar putea să releve dacă legătura respectivă este întâmplătoare sau corespunde unor tendințe „legice” ale transformării sociale.

A doua constatare de ordin general care ne reține atenția se referă la posibilitatea scrierii unei istorii obiective, cu atât mai mult cu cât e vorba de o istorie personală. Cartea lui Florin Constantiniu confirmă această posibilitate. Fără a fi propriu-zis detașat, autorul reușește să fie pe cât posibil imparțial, astfel că aprecierile sale se impun ca adevărate tuturor acelor care urmează regulile profesioniste ale criticii documentare. El operează cu anumite criterii analitice universal valabile, pe care și le aplică inclusiv sieși, criterii care implică evaluarea persoanelor și a situațiilor din perspective complementare, care oferă o imagine conformă realității – niciodată simplă sau unilaterală. Cu excepția poate a celor patru numiți în titlul lucrării, oamenii sunt prezentați cu calități și defecte, nu pe baza impresiilor autorului, ci în funcție de *fapte* care certifică acele calități și defecte, așadar pe o bază verificabilă. Lui Andrei Țetea, de pildă, deși autorul îl asumă ca magistrul și îl apreciază ca atare, i se amintesc de asemenea prejudecățile și resentimentele. Florin Constantiniu se prezintă el însuși fără menajamente, cu inconsecvențele și concesiile pe care le-a făcut, într-un efort de obiectivare (de detașare de sine) remarcabil. Mai mult, are capacitatea, care ține de probitatea profesională și de onestitatea umană totodată, de a nu se dezice *post factum* de simpatiile „neconvenabile” astăzi (Barbu Cămpina, Ilie Ceaușescu).

Fără îndoială, cartea de față nu epuizează (nici nu pretinde așa ceva) problemele ansamblului istoriografiei românești sub regimul comunist. Autorul evocă în special mediul din capitală, și mai puțin ceea ce s-a întâmplat în celelalte două centre academice și universitare – Iași și Cluj. Această împrejurare nu împietăiează însă asupra valorii documentare a relatării, și cu atât mai puțin asupra interpretărilor istorice generale. Adevărul ansamblului se întemeiază pe adevărul părților.

PIERO BEVILACQUA, ANDREINA DE CLEMENTI, EMILIO FRANZINA
(a cura di), *Storia dell'emigrazione italiana: Arrivi*, Roma, Editrice Donzelli,
2002, 752 p.

Emigrația italiană, unul dintre cele mai impresionante procese demografice din ultimele secole, se bucură de o bibliografie bogată. În 2001 și 2002 literatura de specialitate închinată emigrației italiene s-a îmbogățit cu două volume de studii intitulate sugestiv: *Partenze* și *Arrivi*. Trebuie precizat de la început că ambele culegeri de studii se referă la „marea emigrație”, perioadă cuprinsă între 1870–1970, în care și-au părăsit meleagurile natale aproximativ 27 de milioane de italieni. În primul volum sunt cercetate problemele legate de punctul de plecare – regiunile de unde au plecat emigranții, cauzele acestui proces, intermediarii, zonele geografice spre care se îndreptau, mijloacele de transport, legislația italiană cu privire la emigrație –, de sursele emigrației, de rolul Bisericii, deosebindu-se mai multe etape ale acestui proces, care a avut intensități diferite; este tratată, de asemenea, figura emigrantului transpusă în artă: literatură, muzică, film. În cel de-al doilea volum, pe care încercăm să-l prezentăm, sunt analizate chestiunile referitoare la așezarea italienilor în „noile patrii”. De aceea credem că era mai nimerit ca în titlu să se regăsească cuvântul *Imigrație* nu *Emigrație*. Aceasta însă nu știrbește nimic din calitatea studiilor semnate de nume sonore ale istoriografiei dedicate problemei.

Studiile sunt împărțite în patru secțiuni: *Zonele de sosire, Comunități și meserii, Politică și instituții, Imaginar și reprezentări*.

Prima secțiune începe prin a prezenta regiunile care au fost punctele de atracție ale emigrației. Astfel, Angelo Trento scrie despre Brazilia, Fernando Devoto despre Argentina, Rudolph J. Vecoli despre Statele Unite ale Americii. În ultimul studiu se menționează că în, anul 2000, peste 16 milioane de americani au declarat că au strămoși italieni. La mijlocul secolului al XIX-lea au sosit primii emigranți în SUA, printre care se aflau și cei care au părăsit continentul din considerente politice. Treptat, au încercat să se adapteze, însă au fost foarte greu acceptați de societatea americană. Numai a doua sau chiar a treia generație de italo-americani a reușit să-și realizeze „visul american”.

Enrico Pugliese prezintă situația emigrației în spațiul german. După 1840 numărul italienilor a crescut datorită accelerării industrializării. Emigranții italieni lucrau în construcția de căi ferate, în construcții, industria minieră. Până în 1860 mai multe mii de italieni lucrau în minele din Westfalia; în Bavaria, Württemberg, Renania-Palatinat lucrau în fabricile de cărămizi.

Pentru Franța, studiul scris de Eric Vial subliniază că emigrația italiană a fost un fenomen permanent. Elite politice, culturale, oameni de știință și-au găsit refugiu și au contribuit la îmbogățirea patrimoniului spiritual, cultural de dincolo de Alpi încă din cele mai vechi timpuri. În secolul al XIX-lea deosebit o emigrație constituită din artiști, exilați politici – Daniele Manin, Giuseppe Ferrari, o perioadă Giuseppe Mazzini și Filippo Buonarroti, Francesco Crispi etc. –, alături de care se află emigrația temporară a celor umili, în special din zonele nordice ale peninsulei. Aceștia din urmă erau în special muzicanți ambulanți, sticlari, mici meșteșugari sezonieri. Numărul italienilor a crescut mereu în secolul al XIX-lea. În 1851 erau 63.000, dintre care 70% se stabiliseră în Sud-Est, iar 15% la Paris; în 1861 erau 72.000, iar în 1872 – 110.000.

În Elveția era semnalată prezența italienilor încă din Evul Mediu, după cum subliniază Giovanna Meyer Sabino în studiul său. În secolul al XIX-lea Elveția a fost refugiu exilaților politici: Ugo Foscolo, Giuseppe Mazzini, cei implicați în mișcările din 1821 și 1848, Francesco de Sanctis. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea a început prima migrație a muncitorilor italieni. Încă din 1860 erau în Elveția 10.000 de italieni, majoritatea din nordul peninsulei, constructori, cei care au săpat în tunelurile alpine. Dacă pentru tunelul de la Saint Gottard au fost folosiți muncitori din nord, pentru cel de la Sempione au fost aduși muncitori din sudul Italiei, despre care se credea că vor suporta mai bine temperaturile de 50° din interiorul galeriilor. Condițiile inumane de muncă i-au determinat pe muncitori să facă grevă, iar răspunsul autorităților a fost aspru – intervenția militară și uciderea a cinci lucrători.

În Belgia, până la Primul Război Mondial, erau 4.490 de italieni, mai ales în Anvers, Liège, Bruxelles, unde exista și un cartier italian. Anne Morelli prezintă colonia italiană de aici, care era formată din muzicanți ambulanți, fabricanți și vânzători de statuete, vânzători de înghețată sau castane, cerșetori. Din ultimul sfert de veac al secolului al XIX-lea au sosit muncitori, constructori de drumuri, de căi ferate, minieri etc. Italienii au contribuit la înființarea Universității Libere din Bruxelles și tot din inițiativa lor s-a înființat și prima școală laică de fete, în 1864.

În primele decenii ale secolului al XIX-lea, Odesa era unul dintre marile porturi ale Mării Negre. Colonia italiană de aici se ridica la 10.000 de suflete. Odată cu începutul marilor construcții de drumuri și de căi ferate au sosit constructori, în special din Piemont și Friuli – arată Marco Clementi, în rândurile dedicate emigrației italiene din Rusia.

Francesco Surdich a realizat un tablou amănunțit al emigrației italiene în Mediterana orientală. Ne oprim mai mult asupra acestuia pentru că are o importanță deosebită în înțelegerea emigrației italiene în Principate din două motive: consulii sarzi numiți în Principate fuseseră în majoritatea cazurilor agenți în Tunisia și Egipt, iar italienii care veneau în Principate se stabileau întâi în porturile Mediteranei. În Egipt prezența italiană era cunoscută din timpul cruciadelor, care au facilitat intense schimburi comerciale pe baza unor „capitulații” semnate încă din secolul al XII-lea. Astfel genovezii, venețienii, la care s-au adăugat în secolul al XVIII-lea livornezii au făcut timp de secole un comerț înfloritor. În secolul al XIX-lea, odată cu preluarea puterii de către Mehmed Ali (1805–1849), prezența italienilor crește în Egipt. Pașa din Egipt, adeptul deschiderii spre Occident, a modernizării aparatului de stat, a favorizat pătrunderea în înaltele funcții administrative a străinilor. Italienilor li se datorează serviciul poștal în Egipt, modernizarea sistemului sanitar în Cairo, organizarea unei școli de medicină, constituirea unui Consiliu al carantinelor, destinat să supravegheze și să combată epidemiile de ciumă și holeră; se ocupau de siguranța publică, iar majoritatea avocaților erau italieni. Nu e de mirare că limba italiană devenea practic a doua limbă a Egiptului, iar pe timpul lui Mehmed Ali era limba diplomatică, singura adoptată de guvernul egiptean în raporturile internaționale. Un aport deosebit l-au avut muncitorii și inginerii italieni la construcția Canalului Suez. Una dintre cele mai importante colonii italiene era cea din Constantinople, formată din descendenții foștilor negustori, bancheri, diplomați din Pera și Galata. În 1863 s-a înființat o Societate de ajutor, iar comunitatea italiană beneficia de școli de stat sau particulare, în care se învăța italiana, și de un spital ianugurat în 1876.

A doua parte a culegerii cuprinde studii închinatute statutului italianului în cadrul noilor societăți, încercările disperate de a se adapta la cerințele unei societăți total diferite de lumea de unde venise. Maria Susanna Garroni sintetizează trăsăturile *Micilor Italii*, Salvatore Lupo scrie un incitant studiu despre mafia siciliană în comparație cu cea americană, iar din studiul semnat de Gian Antonio Stella și Emilio Franzina se desprind imagini zguduitoare despre rasismul antiitalian. Considerați de sânge impur – în special cei din sud – incapabili de activități intelectuale, violenți, leneși, bolnavi, italienii au fost subiectul unor legislații restrictive în ceea ce privește emigrația în SUA, Elveția etc. Cei doi autori zugrăvesc, pe baza unei documentații riguroase, umilințele îndurate de emigranți și în special de imigranți, în lungul și anevoiosul proces de adaptare.

Partea a treia se ocupă de asociațiile profesionale, culturale, școlile, rolul și implicarea Bisericii în viața imigranților italieni, iar ultima secvență de studii este închinată rolului acestora în cultura și arta țărilor de adopție. Patru intervenții sunt dedicate scriitorilor italieni din SUA (Alessandro Portelli), în Argentina (Vanni Blengino), în Brazilia (Ugo Serani). Maddalena Tirabassi încheie culegerea cu un interesant studiu în care prezintă situația site-urilor dedicate emigrației italiene pe Internet.

Finalizată cu o impresionantă bibliografie și un indice de persoane, culegerea de față este o încercare reușită de a surprinde, într-o nouă perspectivă, emigrația și imigrația italiană. Un regret ne încearcă totuși pentru că informațiile referitoare la italienii din Principate, din România sunt reduse, nu au nici o relevanță în economia lucrării.

LIVIU MALIȚA (editor), *Cenzura în teatru. Documente. 1948–1989*, Cluj, Editura Efes, 2006, 302 p.

S-a vorbit mult în anii 1990 despre teatru ca loc de creare și manifestare a societății civile în ultimele decenii ale regimului comunist din România. Volumul de documente editat de Liviu Malița, apărut în cadrul grantului C.N.C.S.I.S. „Teatrul imposibil. Centrul de cercetare a fenomenului teatral românesc în comunism și postcomunism”, se plasează întrucâtva pe linia acestei discuții prin aducerea în dezbatere a cenzurii ca instituție și ca act.

Pentru istorici, inclusiv pentru cei preocupați cu precădere de perioada modernă, acest volum ar trebui să reprezinte, din mai multe motive, un punct de interes. Istoria teatrului românesc ca instituție modernă trebuie completată cu noi contribuții, inspirate de direcțiile de cercetare propuse în ultimele decenii de istoria socială și culturală. Cenzura însăși are nevoie de o istorie a sa, din secolul al XIX-lea și cel puțin până la căderea regimului comunist. Nu în ultimul rând, volumul poate fi un argument în vechea discuție privind încrederea care se poate acorda creației literare și artistice ca izvor istoric, dat fiind obiceiul de a se comanda piese în funcție de directive trasate de organele de partid și de stat.

Liviu Malița a împărțit cele 175 de documente selectate din diverse fonduri ale Arhivelor Naționale din București, Direcției Județene Cluj a Arhivelor Naționale și din arhiva Teatrului Național din Cluj în opt capitole: Procurarea de texte pentru spectacol; Cenzura de text; Repertoriul; Cenzura de spectacol; Rapoartele interne de activitate a teatrelor; Diverse (viața internă a teatrelor și obligațiile extraprofesionale); Securitatea și teatrul; Declarațiile de dragoste față de partid. Editorul a mărturisit în prefață că a preferat criteriului cronologic pe cel tematic, mai subiectiv, tocmai din dorința de a sublinia relațiile dintre actul creator și cerințele ideologice ale epocii. Perspectiva asupra ideii și actului cenzurii apare astfel dintr-un unghi interesant, dar care lasă loc pentru multe discuții.

Principala concluzie ce se desprinde din volumul de față este că cenzura nu înseamnă pur și simplu tăierea sau modificarea unor replici sau scene. În documentele de la începutul perioadei studiate erau consemnate discuții deschise despre încărcătura ideologică prea puțin pronunțată a unor texte sau despre adăugirile/eliminările ce trebuiau aduse acestora. Ultimele două decenii ale regimului comunist par să fi adus metode de cenzurare mai subtile. Discuțiile directe despre valorile morale și critica socială permisă prin intermediul teatrului au dispărut spre a lăsa loc unor luări de poziție care, la o lectură superficială, par a nu ține de cenzură, ci mai degrabă de managementul cultural. Ne referim aici la încercările de a justifica prin invocarea gustului publicului introducerea unor modificări în texte, eliminarea unor scene sau indicații privind regia spectacolului.

Intervine aici o problemă de interpretare a cenzurii: pentru creatorul de artă aceasta se poate manifesta tocmai prin decizii motivate, oficial, pe criterii economice (capacitatea de atragere a spectatorilor, costurile de producție). Din păcate, volumul are prea puține note explicative (în unele cazuri, fiind vorba despre documente relativ recente, numele participanților la discuții a fost înlocuit cu inițiale schimbate), dar tocmai această ambiguitate poate alimenta viitoare dezbateri istoriografice asupra formelor cenzurii, discuții ce nu trebuie limitate strict la perioada 1948–1989.

Volumul editat de Liviu Malița este o contribuție la cunoașterea unor instituții și moravuri aparent recente, dar cu rădăcini vechi, ce merită investigate și de către istorici. Documentele de arhivă aduse astfel în atenția cercetătorilor, completate de cele încă inedite, precum și de alte surse (istoria orală trebuie în acest caz folosită cu mare atenție), aruncă o lumină nouă asupra istoriei teatrului și, implicit, a societății românești.

IRINA GAVRILĂ, *Baze de date istorice. Marea proprietate funciară potrivit matricolelor nominale ale locuitorilor împrăștiți prin Legea rurală din 1864*, [București], Editura Oscar Print, 2005, 149 p.

Pentru istoria socială a secolului al XIX-lea românesc, lucrarea Irinei Gavrilă reprezintă un instrument de lucru deosebit de necesar și util. Ea repertoriază practic toate familiile boierești din Țara Românească și Moldova (mai puțin cele din județele Cahul, Ismail și Bolgrad), indicând numele, situarea moșiei și numărul de clăcași frunțași, mijlocași și pălmași de pe moșia respectivă – potrivit matricolelor nominale ale țăranilor împrăștiți în 1864, realizate ca urmare a circulației din 23 decembrie 1872 a ministrului de finanțe Petre Mavrogheni. În condițiile în care procesele verbale întocmite la reforma din 1864 nu s-au păstrat pentru toate moșiile, și în care aceste procese verbale nu cuprindeau informații despre suprafața moșiilor respective, matricolele țăranilor împrăștiți rămân singurele surse complete de identificare inclusiv a familiilor boierești (p. 45–46).

Nu ne referim la considerațiile teoretice și metodologice privind utilizarea calculatorului, materializate în baza de date „1864”. Remarcăm numai faptul că această bază de date oferă cercetătorilor un material brut indispensabil pentru analizele de istorie socială privind elita românească, dar și pentru cele de istorie politică, în măsura în care din elita socială provenea partea cea mai însemnată a clasei politice. Pot fi studiate astfel alianțele matrimoniale ale categoriilor superioare, ierarhizarea acestora după avere, organizarea rețelelor sociale, precum și reprezentarea socială în instituțiile statului, cu implicațiile aferente asupra evoluției regimului politic.

Pe un plan general, lucrarea de față evidențiază beneficiile abordărilor interdisciplinare în cercetarea istorică, în care competențele științifice diferite se completează reciproc, în sensul largirii cadrului informațional și, pe această cale, al aprofundării cunoașterii.

Alexandru Mamina

Impresionismul, [Oradea], Editura Aquila, [2006], 255 p.

Albumul publicat la Editura Aquila reprezintă o excelentă sinteză, în text și imagini, consacrată picturii impresioniste – prima înnoire semnificativă în arta europeană după Renaștere (p. 20).

Sunt prezentate începuturile impresionismului, pregătirea artistică a primilor săi exponenți – Claude Monet, Auguste Renoir, Alfred Sisley, Frédéric Bazille –, sursele lor de inspirație din pictura franceză, olandeză, italiană și engleză, legăturile dintre impresionism, barbizonism și realism, relația cu Saloanele oficiale și, evident, caracteristicile tematice și tehnice care au individualizat impresionismul în istoria artei: observarea naturii, redarea scenelor din viața cotidiană, renunțarea la istorisirea mitologică sau biblică în favoarea surprinderii impresiei instantanee, utilizarea efectelor de lumină, a tușelor puternice etc.

În raport cu formalismul tradiției clasice, impresionismul a echivalat cu afirmarea unei estetici a vieții (a vitalității), a trăirii subiective autentice, legată de realitatea înconjurătoare, împotriva normelor de reprezentare artificiale, care nu făceau decât să reia în manieră didactică modelele unui trecut inactual. „Acești curajoși – scria un critic despre impresionisti în 1877 – pretind că un om poate să lucreze fără profesor, fără practica teoriei religioase sau fără școală și experiențe tradiționale [...]. Celor care le cer un program, le răspund cinic că ei nu au program. Se autosatisfac oferind publicului impresii artistice ale minții lor, ale inimii, sincer, cu naivitate, fără rețușuri...” (p. 76–78).

Aprecieră citată era corectă în fond, surprinzând esențialul „revoluției” impresioniste, dar susceptibilă de amendări. În primul rând, chiar dacă nu explicit, impresionismul a avut un program estetic, obiectivat în însăși operele realizate și susținut public în expoziții comune cum a fost cea din 1874, a „Societății pictorilor, sculptorilor, gravorilor etc. anonimi”. În al doilea rând, deși s-au

desprins de tradiția clasică, pictorii impresioniști au învățat din aceasta, ajungând, ca studenți, să câștige premii pentru desen, perspectivă, anatomie și precizie (p. 42, 78–84).

Albumul este sugestiv pentru atmosfera culturală și mentală din Franța, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pictura impresionistă relevă un univers cultural dinamic, încrezător în capacitatea creatoare a subiectului, așadar un univers definit printr-o viziune umanistă, corespunzând mentalului optimist al epocii, fondat pe ideile de rațiune și progres, proprii „societății Revoluției”. De altfel, prin libertatea expresiei plastice, prin pluralismul tematic și prin „democratizarea” surselor de inspirație, programul estetic impresionist a tradus, în planul artei, valorile moral-politice afirmate de Revoluție. (Cu precizarea că atmosfera culturală și mentală relevată de pictura impresionistă nu a fost specifică întregii societăți, ci numai anumitor segmente burgheze și intelectuale mai active, care au reușit pentru o vreme să dea tonul în privința atitudinii generale și a creației).

Din perspectiva capacității sale de sugestie, albumul evidențiază implicit necesitatea metodică a îmbinării textului cu imaginile, nu numai în analizele de istoria artei, dar și în cele de istoria reprezentărilor colective și a mentalităților. Asemenea textului, și imaginile pot fi „citite”, în calitatea lor de documente istorice.

Alexandru Mamina

EMMANUEL TODD, *L'illusion économique. Essai sur la stagnation des sociétés développées*, Gallimard, [1998], 321 p.

În 1976, în *La chute finale*, Emmanuel Todd anticipa dispariția sistemului sovietic. La acea dată, probabil că puțini cercetători i-au acceptat concluziile. Douăzeci și doi de ani mai târziu, în *L'illusion économique*, el își exprima scepticismul în legătură cu progresele mondializării (globalizării) în general, și în particular cu viitorul politicii de integrare supranațională europeană. La numai șase ani de la Tratatul de la Maastricht, în plin avans al „comunitarismului”, când Uniunea Europeană era creditată cu șanse de succes, punctul său de vedere a putut să pară negativist și hazardat. Birocrația de la Bruxelles s-a ferit să discute deschis analiza lui Emmanuel Todd, iar intelectualii cu vocație supranațională s-au limitat la a-l califica (pe bună dreptate de altfel) drept „suveranist”, sugerând însă subtextual caracterul revolut al unei atare concepții.

S-a pierdut din vedere că Emmanuel Todd nu face în lucrarea lui propagandă politică, ci analizează socială întemeiată pe fapte, pe date empirice care merg de la statisticile economice la procentajele electorale. El nu este antimondialist din principiu și nu își dorește eșecul Uniunii Europene, ci doar îl prevede. Cei care îl judecă în termeni ideologici (antieuropean, „reacționar” ș.a.m.d.) proiectează opțiunile lor subiective în dezbateră științifică.

Tocmai pentru că analiza socială trebuie să pornească de la fapte, este cazul să amintim că între 1998 și 2007 s-au înregistrat mai multe probleme care certifică prognozele antimondializare și eurosceptice din carte: conflictele dintre Statele Unite ale Americii și Uniunea Europeană privind exportul oțelului european în Statele Unite; imposibilitatea unui acord asupra emisiei de gaze toxice în atmosferă – Protocolul de la Kyoto (opoziția Statelor Unite); rivalitățile intraeuropene legate de pescuitul în Marea Nordului și Mediterana; dificultățile generate de introducerea euro – atât pentru deficitele bugetare, cât și pentru puterea de cumpărare; disputa dintre Franța și Spania referitoare la emigrație; tendința statelor europene de a încheia acorduri economice bilaterale cu Rusia, nu prin intermediul Uniunii Europene în ansamblu; criza politicii externe comune a Uniunii Europene (divergențele dintre Franța și Germania, respectiv Marea Britanie și Italia în chestiunea intervenției în Irak, de pildă); eșecul proiectului de Constituție europeană și ascensiunea orientărilor politice care susțin identitatea națională (ultimul exemplu: alegerea lui Nicolas Sarkozy) ca simptome ale

euroscpticismului crescând al populației. În acest nou context, interpretarea lui Emmanuel Todd capătă o greutate în plus, corespunzătoare forței cu care se impune realitatea.

În sinteză, lucrarea susține că dificultățile economice actuale ale societăților dezvoltate nu pot fi depășite în cadrul politicii liberului schimb – aferentă mondializării –, ci numai prin revenirea, fie și parțială, la protecționism. O asemenea revenire nu este însă posibilă decât prin reevaluarea suportului instituțional al protecționismului, reprezentat de statul național. În consecință, autorul anticipează refluxul formulelor de organizare supranațională a producției, comerțului și gestiunii politice, adică, în fond, refluxul mondializării în expresiile sale caracteristice, incluzând aici și unificarea europeană. Delegării unor atribuții aferente suveranității către Uniunea Europeană, ar trebui așadar să-i urmeze retransferarea unora dintre ele către statele naționale (fără ca aceasta să însemne în mod necesar dezmembrarea Uniunii ca atare).

Față de analiza lui Emmanuel Todd se pot exprima, desigur, unele obiecții. Se poate invoca, spre exemplu, fenomenul accentuat al delocalizării întreprinderilor occidentale – ca expresie a mondializării în plin curs. Numai că transnaționalele nu sunt singurele care determină evoluția societăților dezvoltate. Acestea sunt societăți capitaliste, care urmează regulile pieței, dar sunt în egală măsură și societăți democratice, care consacră instituțional (legislativ) voința majorității populației. Astfel, dacă anumite fenomene economice, în logica interesului marilor întreprinderi, devin mult prea păgubitoare pentru majoritatea populației (decapitalizarea unor regiuni, disponibilizări etc.), se creează o presiune socială împotriva fenomenelor respective, presiune la care clasa politică reacționează mai devreme sau mai târziu. În campania prezidențială de anul acesta din Franța, atât candidata stângii – Ségolene Royal, cât și candidatul dreptei – Nicolas Sarkozy, s-au pronunțat în favoarea unor măsuri care să limiteze delocalizarea marilor companii – măsuri în sensul protecționismului anticipat de Emmanuel Todd.

Nu mai insistăm aici asupra îndreptăririi analizei economice și politice din lucrare. În definitiv, confirmarea sau infirmarea acestora va surveni din realitatea însăși, într-un viitor apropiat. Rediscutarea noului tratat constituțional (care ar trebui să fie „minimal”, în opinia Franței și a Marii Britanii), are o valoare simptomatică în acest sens; problema extinderii Uniunii – de asemenea, întrucât trimite direct la chestiunea suportabilității sociale a integrării.

Ceea ce dorim să subliniem în mod special este fundamentul teoretic al întregii argumentații, susceptibil să-i intereseze nu numai pe sociologi, dar și pe istorici, indiferent de perioada pe care o tratează aceștia din urmă. Acest fundament teoretic reprezintă, de altfel, elementul de mare originalitate al lucrării. Este vorba de faptul că autorul își întemeiază analiza nu pe factorul economic, ci pe factorul antropologic – pe valorile iraționale, inconștiente și supraindividuale care definesc posibilitățile de adaptare ale diferitelor societăți (p. 15–18). Aceste valori sunt cele care fac ca, în raport cu aceeași problemă, reacțiile să fie deosebite. Dacă în Franța Vechiului Regim, de pildă, sub influența credinței creștine, soluțiile de limitare a suprapopulării au fost creșterea vârstei căsătoriei și abstenența sexuală, în China au fost infanticidul și așa-numita „poliandrie tibetană”. Prin urmare, *homo oeconomicus* este universal într-un fel, dar acționează în interiorul unui sistem antropologic specific (p. 301).

Emmanuel Todd subordonează astfel dinamica economiei contextului mental, avansând o interpretare provocatoare, în opoziție cu viziunea general acceptată: nu fenomenul economic al mondializării a determinat disoluția valorilor naționale, ci aceasta din urmă a făcut posibilă mondializarea. Altfel spus, națiunile s-au regăsit cuprinse în entități superioare (Europa, lumea) abia după ce au fost devalorizate „crențele” colective în ideea egalitară (în sens politic) și în unitatea calitativă a ansamblului (sub forma cetățeniei) – devalorizare care a premers în timp mondializării (p. 22–23). Ultraliberalismul mondialist a fost posibil numai atunci când mentalul colectiv l-a acceptat drept o formulă economică și politică dezirabilă. De aici, *per a contrario*, și ideea potrivit căreia preconizatul protecționism actual se asociază în mod necesar cu revalorizarea valorilor naționale integratoare.

În context, autorul discută și relația dintre tipul familial dominant într-o societate și cadrul economic, relevând corespondența dintre modelul familial și sistemul capitalist din societatea respectivă. Astfel, familiei nucleare anglo-americane, liberală, îi corespunde un capitalism individualist, în timp ce familiei cu tradiție strămoșească (*famille souche*) din Germania, Suedia, Japonia sau Coreea, autoritară, îi corespunde un capitalism integrat. În fond, sistemul economic reproduce la scară macrosocială valorile familiale (p. 33–35, 76–78). (Amintim aici și distincția operată de Michel Albert – analogă celei a lui Emmanuel Todd –, între capitalismul de bursă anglo-american, respectiv cel de bancă germano-nipon).

Prin evidențierea importanței factorului antropologic, precum și a formulelor instituționale prin care valorile se materializează în societate, lucrarea de față oferă istoricilor sugestii conceptuale și metodologice în egală măsură. Ea deschide o perspectivă de interpretare bogată în semnificații, care completează perspectiva pozitivist-comteistă cu perspectiva antropologiei culturale, conducând așadar la o înțelegere mai complexă a identității și evoluției societăților analizate.

Alexandru Mamina

C.G. JUNG, *Opere complete, Aion. Contribuții la simbolistica sinelui*, 9, [București], Editura Trei, [2005], 376 p.

Pentru cei interesați de istoria culturii (a gândirii, a simbolurilor, a reprezentărilor colective), opera științifică a lui Carl Gustav Jung constituie o sursă de informații și, totodată, un prilej de reflecție aprofundată. La intersecția dintre psihologia analitică și filozofie, plină de referințe religioase, literare și istorice, aceasta relevă beneficiile studiului erudit din perspective multiple, ca modalitate de a lărgi orizontul cunoașterii și de a-i descoperi aspecte și corelații noi.

Volumul al nouălea din seria operelor complete este consacrat simbolisticii sinelui în religia creștină, cu trimeri comparative la alchimie, la mistică iudaică și la alte credințe orientale – antice și contemporane. În acest context, autorul pune în relație semnificațiile unor semne zodiacale (în special ale peștilor), tensiunile psihologice, datele astrologice și mișcările spirituale care au marcat istoria creștinismului (p. 100–105), într-o structură fenomenologică *sui generis*, care poate să surprindă, poate să provoace opoziții, dar căreia nu i se poate contesta nici documentația, nici coerența teoretică.

În recenzia de față ne oprim asupra unei singure probleme, care are însă o valoare reprezentativă pentru întreaga lucrare, sensul ei regăsindu-se într-un fel sau altul în majoritatea chestiunilor puse în discuție. Este vorba de problema raportului simbolic dintre Cristos și Antihrist. „Pentru cineva care are o atitudine pozitivă față de creștinism, problema lui Antihrist este deosebit de dificilă – remarcă Carl Gustav Jung. Apariția anticristică nu înseamnă nimic altceva decât contralovitura, provocată de încarnarea Domnului, a diavolului, care își dobândește adevărata configurație ca adversar a lui Cristos, și deci și al lui Dumnezeu, abia o dată cu începutul creștinismului, după ce în Cartea lui Iov mai era încă unul dintre fiii lui Dumnezeu și un intim al lui Iehova. Din punct de vedere psihologic cazul este limpede în măsura în care figura dogmatică a lui Cristos este de o asemenea eminență și neprihănire încât orice altceva va fi eclipsat de ea. E de fapt atât de unilateral desăvârșită, încât desfide formal un complement psihic pentru a instaura echilibrul. [...] Cu aceste constatări ne deplasăm în totalitate în cadrul psihologiei și simbolisticii creștine, deși nu s-a contat niciodată pe faptul că dispoziției creștine îi este inerentă o fatalitate care trebuie să ducă la o inversare a spiritului ei, și anume nu din coincidență obscură, ci din legitate psihologică: idealul de spiritualizare ce aspiră spre înălțimi trebuia zădărnicit de pasiunea materialistă, ce stăpânește materia și cucerește lumea, pasiune care este în totalitate legată de pământ. Această transformare a devenit manifestă în epoca «Renaissance»” (p. 58–59).

Pentru persoanele cu prejudecăți religioase sau ideologice, care nu au disponibilitatea să urmărească până la capăt o argumentație în termenii ei specifici, textul citat poate să pară în cel mai bun caz intrigant. Poate să fie considerat, în egală măsură, o declarație ateistă, care substituie persoanelor biblice categoriile psihologice, sau o pledoarie contrarevoluționară, care asociază umanismul renescentist cu maleficul.

În realitate însă, interpretarea lui Carl Gustav Jung nu corespunde nici uneia dintre aceste aprecieri. El nu contestă nicăieri existența istorică a lui Cristos, și nici esența spirituală (divină) a personalității sale și a mesajului pe care l-a transmis. Afirmă numai faptul că asumarea modelului perfect al lui Cristos ca ideal de viață nu avea cum să nu declanșeze în psihicul oamenilor – ființe duale de la natură, spirituale și materiale totodată – o pulsione compensatorie, nu pe „verticala” spiritului, ci pe „orizontala” lumescului – o pulsione care să-i reafirme pe aceștia în integralitatea lor duală. Astfel, modelului cristic asumat conștient, inconștientul i-a contrapus reprezentarea complementară a Anticristului (așa cum binelui i se asocia în mod necesar răul, luminii – întunericul, apolinicului – dionisiacul ș.a.m.d.). Profeția despre Antihrist era echivalentă așadar nu cu anunțarea venirii Fiarei (în sensul propriu al termenului), ci cu anticiparea interioară, în psihicul omului, a „revoltei” lumescului împotriva rigorilor ascetice ale ascensiunii spirituale (un presentiment – dacă putem spune așa).

Din această perspectivă, Renașterea, luminismul, modernitatea în general nu pot fi evaluate drept „anticristice” decât într-o accepție psihologic-simbolică, și nu într-una teologic-realistă – așa cum procedează mai mulți autori de inspirație contrarevoluționară. Aceste mișcări culturale nu au însemnat afirmarea răului absolut în lume, ci căutarea împlinirii umane altminteri decât prin *imitatio Christi*. Ar fi, de altfel, dificil de pus semnul egalității între Renaștere și principiul diabolic, dat fiind conținutul religios al celor mai multe opere ale sale, precum și considerentul mai subtil potrivit căruia geniul creator este un dar de la Dumnezeu, nu de la diavol. Argumentația lui Carl Gustav Jung are ca obiect stările psihice, nu mișcărilor istorice.

În context, semnalăm faptul că această dialectică a spiritului în lume (de la teza antică și medievală, prin antiteza modernă, către o posibilă sinteză viitoare – corespunzătoare „individuației”, adică unificării psihice a conștientului cu inconștientul în sinele personal și în cel colectiv), nu este străină nici de conștiința spontană, nici de reflecția teologică creștină. Ea corespunde convingerii că revelația evanghelică nu a fost completă, deoarece oamenii nu erau capabili să-și asimileze adevărul divin în întregime, aceasta continuând să se desfășoare în istorie prin tradiția sacră (patristica, sinoadele ecumenice etc.). Procesul de manifestare a spiritului (revelației) în lume nu poate fi unul univoc, în progres continuu, întrucât istoria psihică și socială nu se desfășoară liniar, ci implică înaintări și reveniri, continuitate și stagnare, claritate și obscuritate – cu toate expresiile culturale și de civilizație ale unei atare dinamici. Cei care deplâng secularizarea contemporană trebuie să nu piardă din vedere că spiritul este o realitate mobilă, și că societatea, în mod corespunzător acestei mobilități, nu rămâne blocată în tiparele unei anumite epoci.

Ideea centrală a lucrării este deci aceea că problematica interioară a ființei umane se exprimă prin reprezentări simbolice colective, și că în cadrul acestor reprezentări cele religioase au o importanță particulară. Analiza simbolurilor arhetipale (supraindividuale) oferă astfel o cale de pătrundere în mentalitatea altor epoci, precum și o „cheie” de interpretare psihologică a fenomenelor culturale. Sub acest aspect, conceptele jungiene („arhetip”, „sine”, „umbră” etc.), precum și metoda sa de analiză fenomenologică, au o valoare operatorie semnificativă inclusiv pentru cercetarea istorică, într-o abordare interdisciplinară.

Firește, istoriografia nu se limitează la interpretarea psihologică asupra mentalului colectiv și a culturii, pe care le tratează într-un orizont mai larg, în relație cu factorii sociali și politici care le-au influențat evoluția. Istoricii trebuie să evite riscurile „psihologizării” tot atât de mult ca pe cele ale „sociologizării”, adică trebuie să nu ipostatizeze un unic element al existenței ca determinant în istorie,

indiferent cât de atrăgătoare „hermeneutic” ar putea să fie o asemenea posibilitate. Informațiile și interpretările oferite de Carl Gustav Jung nu corespund decât dimensiunii interioare a devenirii, care nu o eludează pe cea exterioară. Totuși, în condițiile în care factorii psihologici au un rol structural în devenirea colectivă, aflându-se într-un raport de condiționare mutuală cu cei sociali, și în care acest raport este destul de frecvent ignorat de cercetătorii „pozitiviști” (comtești), valoarea cognitivă a psihologiei analitice (jungiene) merită să fie semnalată în mod special.

Alexandru Mamina

- Dinu Bălan, *Național, naționalism, xenofobie și antisemitism în societatea românească modernă (1831–1866)*, Iași, Junimea, 2006.
- Constantin Bărbulescu, Luminița Dumănescu, Sorin Mitu, Vlad Popovici (editori), *Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și culturală*, Cluj, Argonaut, 2007.
- Dan Berindei, *Istoria Academiei Române (1866–2006) – 140 de ani de existență*, București, Editura Academiei Române, 2006.
- Norberto Bobbio, *Liberalism și democrație*, București, Nemira, 2007.
- Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, București, Scripta, 2006. Carol I, *Jurnal*, vol. I: 1881–1887, Iași, Polirom, 2007.
- Paul Cernovodeanu (editor), *Rapoarte consulare și diplomatice engleze privind Principatele dunărene 1800–1812*, Brăila, Editura Istros, 2007.
- Marian Constantin, *Palate și colibe regale din România. Arhitectura și decorația interioară în slujba monarhiei (1875–1925)*, București, Editura Compania, 2007.
- Frédéric Damé, *Bucureștiul în 1906*, Pitești, Editura Paralela 45, 2007.
- Luminița Dumănescu, *Transilvania copiilor. Dimensiunea demografică a copilăriei la românii ardeleni (1857–1910)*, Cluj, Argonaut, 2006.
- Eugenia Gavrilu, *Primele traduceri românești din literatura engleză (1830–1850): texte selectate și comentate, dosare de receptare, tabel cronologic*, Galați, Editura Europlus, 2006.
- Alain Gélédan, *Dicționar de idei politice*, Iași, Institutul European, 2007.
- Mihaela Grancea, Ana Dumitran (editori), *Discursuri despre moarte în Transilvania secolelor XVI–XX*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2006.
- Adrian Majuru, *Copilăria la români. Schițe și tablouri cu prunci, școlari și adolescenți*, București, Editura Compania, 2006.
- Pierre Manent, *Rățiunea națiunilor*, București, Nemira, 2007.
- Salvo Mastellone, *Istoria democrației în Europa*, Antet, 2006.
- Marin Mihalache, *Cuza, prințul Unirii*, Cluj-Napoca, Dacia, 2006.
- Toader Nicoară, *Sentimentul de insecuritate în societatea românească (1600–1830)*, Cluj, Accent, 2006.
- Anca Podgoreanu, Geta Costache (redactori), *Carol I, amintirea unei mari domnii: cercetare bibliografică*, București, Biblioteca Centrală Universitară „Carol I”, 2006.
- Laurențiu Rădvan (editor), *Civilizația urbană din spațiul românesc în secolele XVI–XVIII. Studii și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru-Ioan Cuza”, 2006.
- Adela Toplean, *Pragul și neantul. Încercări de circumscriere a morții*, Iași, Polirom, 2006.
- Gabriel Troc, *Postmodernismul în antropologia culturală*, Iași, Polirom, 2006.

ISSN 0567-6320